

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

М.В. Папуча

ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ ПЕРЕЖИВАННЯ

Монографія

Ніжин
2019

УДК 159.95

П12

Рекомендовано до друку Вченою радою Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (протокол №12 від 30.05.2019 р.)

Рецензенти:

Данилюк Іван Васильович, доктор психологічних наук, професор кафедри загальної психології, декан факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Коваленко Алла Борисівна, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Папуча М. В.

П12 Проблеми психології переживання : монографія. – Ніжин : Видавництво НДУ імені Миколи Гоголя, 2019. – 191 с.
ISBN 978-617-527-205-3

Монографія присвячена психологічному дослідженню проблеми переживання. Методологічною основою роботи є культурно-історична психологія Л. С. Виготського. Розглядаються психологічні основи переживання як особливого феномену, окрема увага приділена переживанню любові. Вивчається специфіка переживань під час життєвої кризи та сприймання художніх творів.

УДК 159.95

ISBN 978-617-527-205-3

© М. В. Папуча, 2019

© НДУ ім. М. Гоголя, 2019

*Світлій пам'яті
Федора Юхимовича Василюка
присвячую*

Зміст

Передмова	5
РОЗДІЛ І. Переживання як об'єкт психологічного	
пізнання	9
1.1.Методологічні основи дослідження психології	
переживання.....	9
1.2. Переживання – загальний огляд.....	16
1.3. Оповідь в психології переживання.....	19
1.4. Переживання в психології.....	25
1.5. Оповідь і переживання: психологія питання	38
1.6. Психологічна сутність переживання	43
1.7. Психологія враження	44
РОЗДІЛ ІІ. Психологія любові	63
2.1. Любов та особистість.....	63
2.2. Любов як форма і напрям самоактуалізації особистості	
.....	67
2.3. Психологічні особливості любові.....	72
2.4. Фундаментальність любові	79
РОЗДІЛ ІІІ. Індивідуальні варіанти структурування	
(розвитку) внутрішнього світу людини.....	91
3.1. Індивідуальні варіанти розвитку.....	93
3.2. Життєва криза як фактор особистісного розвитку....	106
3.3. Утворення нових структур при сприйманні художнього	
твору	12323
3.4. Індивідуальність переживання художнього твору ..	1377
3.5. Самостворення структур внутрішнього світу через	
створення художньої форми (Ван Гог).....	14949
3.6. Структурування внутрішнього світу у авторських	
текстах	1633
Післямова	17676
Література.....	178
Додатки.....	1855

Передмова

Термін «переживання» впевнено зайняв чільне місце в сучасній психології завдяки бурхливому розвитку численних психологічних практик. Збулося передбачення Л. С. Виготського, що саме практика є тим «каменем, що наріжним став» і яким давно нехтували... Саме практики активно вимагають перегляду і переструктурування психології (термін «психологія» ми вживаємо як означення науки, виходячи з максими Л. С. Виготського: або психологія – наука, або немає ніякої психології).

Однак занадто широке використання терміну, на жаль, зовсім не означає, що наука відкрила сутність явища, приховану в ньому. Переживання в психології зараз не є науковим поняттям, а є терміном, що дуже (занадто) вільно використовується. Переживання зараз – це інтуїція, а не поняття. Коли терапевт говорить: «Я працюю з переживанням», він інтуїтивно відчуває ту галузь психологічної дійсності, в яку втручається, але не знає її сутності. І у кожного інтуїція своя (і це цілком закономірно), тож кожен «працює» з чимось своїм «суб'єктивним», а не з реальністю. І це було б цілком виправданим (об'єктивний етап процесу вивчення явища), якби не було жорстко пов'язане з психологічним здоров'ям людини. В результаті численних спостережень і бесід ми переконалися, що фахівці (науковці і практики) сутності явища не знають, та й не можуть знати (самій науці вона не відома). Але як можна «працювати» з тим, чого ти не знаєш, а лише відчуваєш? Можна, відповів Л. С. Виготський майже сто років тому, і назвав це «фельдшеризмом» (Выготский, 1982, т. 1).

Цю непевність, невизначеність, а отже – хибність «роботи» з терміном глибоко зрозумів і пережив Федір Юхимович Василюк. Результатом стала чудова і «неочікувана» в Радянському Союзі його книга «Психология переживания» (це були 80-і роки ХХ століття). У ній вдруге (ми пояснимо далі, чому вдруге) здійснена вдала і цікава спроба підійти до явища переживання з позицій суто наукових. Розуміння переживання

як активної діяльності, спрямованої на подолання «несумісних» з нормальним життям станів, було відкриттям і справжнім кроком. Але – лише кроком. Книга вимагала наступних кроків, але їх робив лише сам автор та його учні (працювати невідомо з чим цікавіше, а головне, легше, ніж займатися його вивченням).

В книзі, виданій 2003 року, Ф. Ю. Василюк визначається, відходячи від теорії діяльності, і говорить про «переживання як особливий внутрішній життєвий процес, який захоплює емоції людини, її розум, уяву, волю і залучає у свій плин, окрім душевних, і тілесні функції» (Василюк, 2003, с. 30). Переживання, таким чином, постає тотальним явищем, оскільки охоплює все. Це, як виявилось, був крок до Л. С. Виготського, але сам по собі цей крок мав певне обмеження, оскільки, говорячи – все, ми не говоримо про щось конкретне... Тож це висловлювання не може мати статусу наукового поняття, а лише констатацією, що, безумовно, відіграє позитивну роль, оскільки, все ж таки, наближає до сутності. Сам автор розумів це, коли зназначав, що тотальність визначення не означає сутності.

Наша книжка не претендує на встановлення сутності переживання, задача набагато більш скромна. Ми хочемо показати, що напрямок і традиції підходу до переживання у вітчизняній психології існують. І хоча до конкретних результатів ще дуже далеко (переживання – дійсно тотальне явище), вже зараз психологія може значно посилити ефективність практик (звичайно, якщо останні цього захочуть і перестануть «винаходити індивідуально-неповторні велосипеди»).

Віддаючи належне Ф. Ю. Василюку, зазначимо, що перший крок до наукового розуміння переживання зробив Лев Семенович Виготський у останній своїй лекції студентам Ленінградського державного педагогічного інституту, стенограма якої надрукована у 4-му томі зібрання творів (Виготский, 1984, т. 4). Виготський зробив карколомний поворот: від Дільтея з послідовниками, з їх «переживанням», яких він все життя критикував, до визнання переживання «одиницею

аналізу особистості», тобто надання терміну не лише наукового, а ключового змісту в вивченні психології людини. Підхід Л. С. Виготського ми лише починаємо аналізувати в цій книжці, зараз же хочемо зазначити наступне. На момент формулювання перших своїх міркувань про переживання Л. С. Виготський визначився з предметом психології взагалі. У його формулюванні це – «психологічне життя людини» (це потребує спеціального аналізу, до якого ми ще «не дійшли»). Отже, це – живий суперечливий процес руху внутрішнього світу людини, головними учасниками якого є сенс, мовлення і взаємодія із соціальним оточенням. Ці учасники суперечливо об'єднуються і утворюють «одиницю аналізу» – переживання. Нам уявляється важливим зазначити тут наступне. Виготський говорить про те, що переживання знаходиться «на межі» внутрішнього і зовнішнього світів, і тим самим «знімає» довічне протистояння зовнішнього і внутрішнього (саме цим аспектом переживання дуже зацікавились зараз науковці США й інших країн). Наступне: оскільки психологічне життя існує як усвідомлено, так і неусвідомлено, це стосується і переживання – воно має значну «частину» неусвідомленого і саме тому виникає, протікає і припиняється поза нашими бажаннями, а часто – всупереч їм. Переживання предметне – тобто ми завжди переживаємо щось конкретне. Воно – необхідне, як одиниця психологічного життя – і отже, його не позбавляються, а підтримують і, навіть, за необхідності, викликають: пережити означає перевести щось в своє живе, тобто – зробити своїм, збагатити психологічне життя. Що це за процес? Аналізуючи творчість Л. С. Виготського, Ф. Ю. Василюка, інших, збираючи емпіричний матеріал, приходимо до неочікуваного висновку (який, однак, зробив ще Волошинов): переживання має знаковий характер і існує у висловлюванні (іноді – у внутрішньому мовленні). Тож я переживаю, говорячи, і говорю – переживаючи (мається на увазі не лише власне мовлення – все, що має знаково-виразний характер: малюнок, жест, танок etc). Власне, згадавши М. М. Бахтіна, слід зазначити, що переживання є і існує в і як

висловлювання. При цьому Л. С. Виготський звертає увагу, що висловлювання (переживання) діє не лише на Іншого, а й на мене самого (зворотня дія), і от саме тут і тому потрібна іноді участь фахівця. Процес переживання здійснює неймовірну (але не для Л. С. Виготського) річ – він є сенсом, а отже робить непотрібними знак і значення. Але це не «знизу», не від інтуїції, а «зверху», коли сенс існує без значень, що були привласнені раніше. Тобто, маємо оберт спіралі розвитку... Переживання це те, що за знаком, а не в ньому, і процес розшифрування виявляється непотрібним («Існує сенс без значення», – це думка Л. С. Виготського (Записные книжки..., 2017)). Так от він існує, живе в переживанні. І тому переживання – це життя сенсу, життя в сенсі, життя сенсом...

Стає зрозумілою центральна теза Л. С. Виготського: «Головна проблема психології – це проблема свободи». Дія осмислена і пережита, дія, вплетена в саму тканину переживання сенсу – це й є дія свободна, як від усього не-пережитого, так і для мене як істоти свободної.

У цій книзі використані матеріали, що були раніше опубліковані автором. Певно, їх різноманіття – суто зовнішнє. Нам здається, що вся робота внутрішньо об'єднана єдиним предметом – переживанням.

Я вдячний за розуміння і допомогу своїм колегам – співробітникам кафедри загальної та практичної психології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Зокрема, значну підтримку отримано від доцента кафедри М. М. Наконечної.

РОЗДІЛ І. ПЕРЕЖИВАННЯ ЯК ОБ'ЄКТ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПІЗНАННЯ

1.1. Методологічні основи дослідження психології переживання

Аналіз сучасних психологічних досліджень (теоретичних і емпіричних) змушує використати таку метафору: наука зупинилась з подивом, усвідомлюючи неймовірну складність людської істоти, в якій поєднуються в єдине ціле такі непоєднувані, в принципі, начала, як духовне, власне психологічне, соціальне, культурне, біологічне. Мабуть, саме тому методологічні роботи, насправді, лише схожі на методологічні (своїм багатослів'ям і красивими поворотами фраз). І саме тому емпіричні дослідження ну просто ніяк не відносяться до «методології», а побудовані на давно існуючих і відкинутих (цілком справедливо) двох протилежних методологіях.

Одна з них – спіритична і чисто споглядова – йде від Дільтея і шукає чистий дух за допомогою... інтроспекції і звітів про неї. А інша ґрунтується на чисто природничій схемі експерименту (це від Вундта) і отже, фактично розглядає особистість як маріонетку, що лише відповідає на природні або штучні стимули-подразники.

Все описане існує окремо одне від одного (а поєднати його й не можна). І тому ми маємо не цілісну концепцію, а шматки, які тасуємо, як нам заманеться (дуже схоже на важкий психічний розлад, чи не так?).

Але... все це вже було, тільки в більш відповідальному, інтелекгентному вигляді. Коли, в 20-х роках минулого сторіччя, Л. С. Виготський писав ґрунтовну роботу «Історичний сенс психологічної кризи» (Выготский, 1982, т. 1), було дві психології, таких же немічних в методологічному плані, як і зараз. Але зараз психологій стало багато (чи не тому, що впала відповідальність і дуже багато дослідників вважають себе здатними, більше того, вважають своїм обов'язком, створити нову, власну психологію, психологію «імені себе?»).

Між тим, геніальний Виготський за десять років (і яких років – тільки-но закінчилась революція і громадянська війна), в перервах між лікуванням загострень та туберкульоз, створив нову, справжню, методологію, застосування якої дало змогу отримати і, головне, проінтерпретувати абсолютно нові й дуже важливі наукові факти. Чому ця методологія не використовується – питання складне, і не тут його вирішувати... Ми просто спробуємо проаналізувати певні факти з точки зору методології культурно-історичної психології. Що це, власне, означає? Це означає виконання кількох фундаментальних вимог при проведенні психологічного дослідження, як теоретичного, так і емпіричного¹. Перш за все, досліджується не явище, а процес. Отже, кожне явище буде адекватно зрозуміле, якщо ми будемо розглядати його в русі, як органічну частину цього руху. Тож, нам треба не лише описати і витлумачити самий факт, а дослідити його походження (минуле) і можливості подальшого розвитку (майбутнє). За Виготським, лише таке пізнання, яке охоплює явище в його русі, як момент, мить цього руху, лише таке пізнання буде адекватним. Що є рух? Л. С. Виготський доводить, що розвиток психіки людини є не природній процес, це є історія. Отже, дослідити явище означає дослідити його історію (Выготский, 1983).

Отже, психологію необхідно з'єднати з історією. Але – не будь-яку психологію і будь-яку історію (метафізично можна з'єднати взагалі будь-що з будь-чим). Історія людини і психологія людини – дві окремі лінії розвитку, які складно переплітаються, утворюючи багатогранну єдність. Саме це переплетення ми й будемо намагатися показати. Доречно тут навести думку М. Коула, який, на підґрунті емпіричних фактів намагається показати, як саме з'єднуються ці «дві історії». М. Коул стверджує, що центральне місце в діалектиці розвитку людини належить культурі (Коул, 1995, с. 9). Остання розуміється як сукупність артефактів – історичних перетворень

¹ Положення Л.С. Виготського наводяться лише тому, що з його творчістю глибоко мало хто знайомий. Ми виклали це, щоб визначити нашу позицію у підході до аналізу одного лише факту, що гарно відомий нам усім.

людьми об'єктів матеріальної і, додамо, ідеальної дійсності. Оскільки культура є продуктом історії і навіть в матеріальній культурі втілені людські ідеї, прагнення і переживання, артефакти можна розглядати як водночас ідеальні (символічні) і матеріальні утворення (Давыдов, 1996, с. 492). Розвиток психіки людини (вищих психічних функцій) являє собою, з цієї точки зору, активне оволодіння дитиною ідеально-психологічним змістом численних артефактів. Цей процес об'єднує в собі минуле (наявний досвід) і майбутнє. В цьому сенсі в західній психології вживається поняття «пролепса» («prolepsis» - упередження). В. В. Давыдов наводить вдалий приклад М. Коула щодо ролі пролепса в культурному опосередкуванні розвитку (Давыдов, там же). Подружжя, ще лише збираючись мати дитину, починають проектувати її вірогідне майбутнє, тобто буквально уявляють майбутнє своєї дитини в теперішньому. Фактично, йдеться про те, що «ідеально-символічні спогади батьків про своє минуле і такі ж ідеально-символічні уявлення їх про майбутнє дитини організовують її досвід в теперішньому» (за: Давыдов, 1996, с. 463). Йдеться, власне, про згусток історичного буття дитини, що розвивається. Важливо додати слушну думку М. Коула про те, що для реалізації цього свого, практично, уготованого майбутнього дитині необхідно виявити власну соціальну інтелектуальну активність. Цим, власне, створюються нові артефакти даної людини. Це є її початкові внески в історію людства з індивідуальною історією людини. Внески ці можуть бути представлені як матеріальні або ідеальні форми, але головне – вони мають бути. Це є початок і продовження історії людини.

Зазначимо в дужках, В. В. Давыдов в усній бесіді дуже коротко і ёмко сформулював власну тезу. На питання, коли ж виникає особистість, він відповів: вона виникає з того часу, коли батьки починають її бажати, думати про неї, проектувати її життя.

Отже, історичний, точніше – історико-генетичний – погляд як на будь-яке психологічне явище, так і на психологію

особистості в цілому, є першою методологічною вимогою будь-якого психологічного дослідження. Тобто – це перша вимога до методу дослідження. Л. С. Виготський писав: «Немає розвитку, немає історії – немає сенсу і значення» (Выготский, 2017, с. 256). Друга вимога стосується самого аналізу (тлумачення) наукових фактів. Аналіз в психології є абсолютно необхідним, як, власне, і в будь-якій іншій науці. Але існує серйозна відмінність: оскільки предмет дослідження (будь-яке психічне явище) існує в дійсності виключно в рамках цілісності, аналіз, щоб бути науковим і об'єктивним, мусить не втрачати цю цілісність. Це, по-перше. По-друге, аналіз в психології, як і в будь-якій науці, має не лише описувати, а й знаходити об'єктивно існуючі детермінанти, фактори, джерела, дії яких призводять до виникнення певних явищ і визначають їх подальшу долю. По-третє, аналіз не повинен виходити за межі психології: він може враховувати явища не психологічної природи, що мають відношення до предмету вивчення, але не може уміщуватись на них, непомітно підміняючи предмет дослідження.

Почнемо з першого. Будь-яка наука, в тому числі й психологія, вимагає аналізу. Вивчати такі глобальні цілісності, як психіка, особистість, свідомість, безсвідоме etc не можна, якщо залишатись в межах науки. Але при штучному розтині цих цілісностей ми неминуче, здавалось би, втрачаємо найголовніше – живий об'єкт дослідження. Психологія завжди так робила й робить. І не важливо, з якого боку розтинати – з духовного, біологічного чи психологічного. Важлива втрата живого об'єкту. Л. С. Виготський майже століття тому показав і в конкретному дослідженні втілював зовсім інший тип аналізу. Явище попередньо, аналітично розпадається не на окремі елементи, з яких потім не можна «зліпити» знову цілісність, а на специфічні «одиниці» (Выготский, 1982, т. 1, 1983, 1984, 2001). «Перша властивість одиниці полягає у тому, що аналіз виокремлює такі частини цілого, які не втратили особливостей, що властиві цілому» (Выготский, 2001, с. 35).

Друга властивість «одиниці» аналізу полягає в тому, що вона містить в собі в найпростішому «знятому» вигляді всю суперечливу єдність складових, які й роблять це утворення – даною, а не якоюсь іншою цілісністю. Відомо, що Л. С. Виготський використав даний вид аналізу при вивченні глобальної цілісності «мисленнєве мовлення» і виокремив «одиницю» аналізу – значення, яке зосереджує в собі всі складові і всі властивості мисленнєвого мовлення. Саме це дало можливість отримати й узагальнити емпіричні дані, що визнані в усьому світі. Ми бачимо сенс у використанні аналізу за «одиницями» у сучасній психології за умови, якщо вона хоче бути самостійною наукою.

Щодо детермінації. Зараз дуже поширюється думка, що психіка людини взагалі не детермінована, оскільки факти нібито говорять про абсолютну непередбачуваність поведінки людини. Думка, взагалі-то, далеко не нова, але бентежить, що вона поширюється саме в наукових колах. З іншого боку, дуже поширений сучасний біхевіоризм постулює стару ідею біологічної і соціальної детермінації людини через безпосередню дію $S \rightarrow R$.

Ще з одного боку, поширений, і дійсно дуже змістовний сучасний психоаналіз, прикриваючись виразом «психічне з психічного (безсвідомого)», насправді продовжує традицію грубого біологізаторства. Детермінанти психіки – безсвідомі потяги й інстинкти, тобто – суто біологічні явища.

Все це дуже відомі і давно розкритиковані погляди, але вони мовчазно приймаються психологами, поряд з такими ж відкинутими давно догмами, як детермінація духовна.

Натомість маємо чи не найбільше досягнення Л. С. Виготського в цьому напрямі. Саме він довів і виявив, що психічне детермінується психічним, адже потреби й мотиви – суто психологічні явища. Інші речі – соціальне, духовне, біологічне, – безумовно, вступають у взаємодію з потребами, але самі ніколи не детермінують їх. Це є дійсно психологічна детермінація – вплив цілого (психіки) на всі її складові частини. Істотною

умовою тут виступає привласнення культурного досвіду, опосередковане взаємодією з іншими людьми.

По-третє. Головна причина редукції в сучасній психології полягає в тому, що реальні дослідження часто «зсуваються» з власне психологічного предмету. Наприклад, вивчаючи вплив на розвиток певних психологічних явищ факторів спеціального оточення, дослідники непомітно (можливо, й для самих себе) часто більше уваги приділяють саме цим факторам і лише «мають на увазі» те суто психологічне, що заявлене як дійсний предмет дослідження. Цей «зсув» стосується не лише соціального, а й біологічного (яскравий приклад – так звані конституціональні теорії), духовного, життєвого. Утримати у центрі уваги саме психічне є важливою задачею і, водночас, фактором успішного дослідження в межах психології.

Наступним методологічним положенням є необхідність спеціального психологічного аналізу артефактів. Л. С. Виготський, нагадаємо, прийшов до відкриття специфіки психіки людини (вищих психічних функцій, – в його термінології), почавши саме з аналізу деяких артефактів. Він назвав їх окам'янілостями. Матеріальні чи ідеальні продукти людської активності є своєрідним відбитком цілісної психіки людини. Але це – лише один їх бік. Інше, дуже важливе, було помічено саме Л.С. Виготським – ці артефакти створюються людиною як засоби оволодіння поведінкою і власним внутрішнім світом: вузлик на пам'ять (зачаток писемного мовлення, за Виготським) – для оволодіння пам'яттю, жереб – для оволодіння собою в ситуації вибору etc. Ці засоби, їх засвоєння і привласнення дитиною і породжують управління собою – довільність, опосередкованість, усвідомлення, волюва регуляція. Універсальним артефактом-засобом є мовлення. Отже, дослідження виникнення культурних засобів і їх використання людиною, насправді відкриває нечувані можливості вивчення особливостей психології людини. На жаль, ця методологема і конкретні дослідження в її межах самого Виготського не мали продовження навіть серед його учнів і колег.

Л. С. Виготський розробив і застосував «конструктивно-генетичний метод» (назва Л. С. Виготського). Зазначимо, що в методології Виготського методу взагалі належить центральна роль. Він писав: «метод є водночас передумовою і продуктом, знаряддям і результатом дослідження» (Выготский, 1983, с.41). Це, на наш погляд, глибоке філософсько-психологічне визначення, що починає й замикає все коло дослідження. Адже виходить, що метод взагалі не даний, як такий, а лише заданий попередніми уявленнями і гіпотезами дослідження. Метод – розвивається в процесі дослідження і саме тому є одним з його результатів. Спеціально зазначимо, що Л. С. Виготський принципово наполягав на відмінності методу і конкретних методик (ця більш ніж виправдана точка зору, на жаль, повністю ігнорується в сучасній науці). Підкреслимо ще раз, що, обґрунтовуючи свій метод дослідження, Л. С. Виготський гостро критикував наукову психологію, всі методи якої побудовані на ґрунті схеми $S \rightarrow R$. Ця схема призводить до повної редукції психології людини, зводячи її (людину) до ролі маріонетки, що лише відповідає на подразнення. Конструктивно-генетичний метод кардинально відрізняється від інших тим, що його сутність полягає в тому, щоб надати змогу досліджуваному самому створити стимул для себе (це, власне, й є психічна детермінація на ділі). Фактично досліджуваний конструює власну реальність, яка містить всі особливості вищих форм його психіки. Ми не будемо тут відтворювати аналіз Л. С. Виготського щодо застосування даного методу. Звернемо увагу лише на одне, дуже важливе: метод, який використовує дослідник, є прямим втіленням його (дослідника) уявлення про людську психіку. Отже, дослідники, що використовують найрізноманітніші модифікації стимул-реактивної поведінки, розуміють психіку людини як суто реактивну. Це є характеристика науки і її суб'єктів, і цю характеристику скасувати неможливо.

Зрозуміло, що таке обернення ситуації дослідження з необхідністю вимагає принципового перегляду поведінки і позиції дослідника. Виготський чи не вперше звернув увагу на

це, що виявилося одним з факторів, які визначають його методологему, як початок постнекласичної психології. Л. С. Виготський підкреслює вірність думки Вундта, який вважав, що словесна інструкція кардинально відрізняється від інших стимулів. Виготський йде далі і, фактично, говорить про міжсуб'єктне співробітництво дослідника і досліджуваних. Він втілює цю думку у власних експериментальних роботах, але не встигає її узагальнити і експлікувати в тексті. На жаль, ця принципова позиція якось не прижилась в психології. Щасливим винятком можна вважати дослідження в межах розвиваючого навчання (Давидов В. В., Ельконін Д. Б., Рєпкін В. В. та ін.) та натхненні роботи Ш. О. Амонашвілі.

Ми завершили викладання методологічної позиції, що трошки затягнулось. Це – відома річ, і ми даємо собі звіт в цьому. Але, по-перше, ми повною мірою розділяємо і використовуємо цю методологію, по-друге, для досліджуваної тут проблеми це – єдино продуктивна методологічна база. Є ще й третє – методологема Л. С. Виготського ніби реалізувалась в радянській психології, але в такому перекрученому вигляді, що її там важко впізнати. При цьому, вона далеко не втратила своїх можливостей і, на нашу думку, має стати підґрунтям наукових досліджень в сучасній психології.

1.2. Переживання – загальний огляд

У вітчизняній психології проблемі переживання завжди відводилось особливе місце. Його вважали одиницею психологічного аналізу (Л. С. Виготський), „значимі переживання” виступали предметом психології (Ф. В. Бассін). В останні часи питання про природу переживань стає особливо актуальним. Це пов'язано, перш за все, з розвитком прикладної психології, що покликана допомагати людям, які в складних життєвих обставинах втратили життєвий смисл, спокій та душевну

рівновагу. Крім того, завдячуючи дослідженням феномена переживання, наприклад, роботі Ф. Ю. Василюка „Психологія переживання” (Василюк, 1984), де зроблена досить серйозна і небезуспішна спроба осмислення переживання з діяльнісної позиції, хоча в цілому проблема природи переживання залишається не досить проясненою.

Але одним з перших, хто надав феномену переживання функцію поняття і змістовне навантаження, був В. Дільтей. Аналізуючи переживання, він виділяє наступні його ознаки:

1) переживання як таке існує лише в теперішньому, навіть якщо має пряме відношення до минулого;

2) переживання – це якісне буття, реальність, що не може бути жорстко визначена;

3) переживання обумовлює структурування життя людини і пов’язане з ним через цілепокладання;

4) переживання – це єдність, окремі аспекти якої пов’язані загальним значенням або значимістю (Дільтей, 1996, с.131–136).

На думку Е. Дюркгейма, переживання являють собою невід’ємний компонент колективних уявлень і, відповідно, суспільного життя.

Досить цікаве визначення Й. Хейзінги: „всіляке переживання несе в собі ігрове начало, зі всіма притаманними грі атрибутами: переживання не є повсякденне життя; всередині переживання власний і безумовний порядок; у будь-якого переживання є свої власні внутрішні правила; переживання окутане таємницею, яка прагне через переживання заявити про себе людині; в тій чи іншій мірі переживання – це вільна діяльність або ж вільне саме настільки, наскільки вільна сама людина у власному житті” (Хейзінга, 1992, с.219).

За О. М. Леонтьєвим, переживання виступають як внутрішні сигнали, через які усвідомлюються особистісні смисли актуальних подій. Л.С.Виготський в якості одиниці аналізу психіки недаремно назвав переживання, яке для нього було найбільш змістовною одиницею в структурі свідомості, динамічною і репрезентуючою особистість в ситуації соціального розвитку. „В переживанні, – вказував Виготський, – дане,

з одного боку, середовище в його відношенні до мене, а з іншого – особливість моєї особистості” (Выготский, 1984, с.383). В даному висловлюванні відображена діалектично осмислена природа переживання як одиниці аналізу свідомості.

Переживання – це динамічне і змінюване утворення. Його змістовна змінюваність залежить від особливостей онтогенетичного розвитку людини і характеризується своєю внутрішньою напруженістю, пристрастним відношенням людини до світу. Робота переживання спрямована як на злиття людини зі світом, так і на їх розмежування: в обох випадках або формується між ними певний бар’єр, або ж він руйнується. Тому можна сказати, що переживання відпочатково містить в собі межу між особистістю і світом. Ф. В. Бассін говорить про переживання як про активність, що змінює і трансформує свідомість людини, а в самому широкому значенні – її психіку. Розвиваючи поняття „значущих переживань” як предмета власне психологічного дослідження, він відзначав, що світ для людини стає значущим тому, що вона здатна до його переживання (Бассин, 1972, с.54).

Продовжують загальну лінію розуміння переживання роботи Ф. Ю. Василюка: „...переживання розуміється як особлива діяльність, особлива робота по перебудові психологічного світу, спрямована на встановлення смислової відповідності між свідомістю і буттям, загальною метою якої є підвищення осмисленості життя” (Василюк, 1984, с.30). Ця діяльність виникає в критичних ситуаціях неможливості досягнення суб’єктом головних мотивів і планів його життя, руйнації ідеалів та цінностей; результатом такої діяльності є перетворення психічної реальності.

Кожне зі значень переживання підживлюється психологічними фактами та підкріплюється теоретичними побудовами. І, починаючи з В. Дільтея, особлива роль в переживанні відводиться процесу рефлексії, процесу вираження задля наповнення переживання реальним змістом і зверненню людини до значимого і цінного в її житті.

1.3. Оповідь в психології переживання

Ми маємо факт – людина розповідає історію – Номо narratus. Щоб відкрити і дослідити психологію цього факту, розглянемо його в методологічних рамках Л. С. Виготського.

Зазначимо, що не будемо вживати термін «наратив», хоча знайомі з напрямом «наративна психотерапія». І хоча перетини, безумовно, будуть, перед нами інша проблема – нас цікавить психологія оповіді, психологія оповідальності. Саме це є предметом. Ми не можемо тут вирішувати завдання вивчити психологію оповідача, оскільки це завело б нас дуже глибоко і далеко. Зазначимо також, що оповідь для нас – це процес і продукт (власне, твір) людської активності, яка виникає без спеціального спонукання ззовні. Нас не цікавить відповідь (реакція). Нас цікавить оповідь як результат власної і власно викликаної активності оповідача. Звісно, зовнішні і внутрішні фактори мають вплив на народження і здійснення оповіді. Але це не повинні бути стимули або детермінанти, а це є джерела, з яких людина вичерпує (термін Спінози) ту енергетику і той зміст, які народять власну оповідь. Ми спеціально зупинились на цій вимозі, оскільки в тій же наративній психотерапії розповідь майже завжди викликається безпосереднім стимулом (проханням, завданням, etc). Є сенс зазначити, що психологічний зміст, динаміка і механізми створення в обох цих випадках є дуже відмінними. Ми будемо називати оповіддю те, що цікавить нас, а не реакцією на стимул-завдання. Ми уважно ознайомились з роботами, присвяченими наративній психології, як вітчизняними, так і зарубіжними. Зокрема, дуже змістовними є тексти Н.В. Чепелевої і співробітників (Чепелева, 2004). Безумовно, вони нам багато дали. Але, підкреслимо ще раз, нас цікавить психологія оповіді в її генезі, і це – дещо інший аспект проблеми. Власне, є ще одна мета – ми прагнемо зрозуміти, чи доцільним і чи продуктивним є використання загально-психологічної методології Л. С. Виготського для вивчення даного конкретного питання.

Необхідно підкреслити також, що увага буде приділена виключно усній оповіді, оскільки між усною і письмовою оповіддю лежить справжня психологічна прірва. Власне, так же, як між усним і писемним мовленням.

Гіпотеза може бути така: оповідь людини (в тому сенсі, який ми надаємо їй тут) є своєрідним ідеальним артефактом, тобто – створеним людиною штучним продуктом. Її утворення, вираження для іншої людини є необхідним кроком розвитку вищої психіки як оповідача, так і слухача. Як продукт, оповідь є втіленням всіх психологічних складових оповідача (і саме тому ми дозволяємо собі вжити вираз «психологія оповіді») (див. також: Чепелева, 2004). Оповідь – фундаментальний і абсолютно необхідний продукт. При експлікації оповіді (оповіданні) здійснюється вплив як на слухача, так і оповідача (зворотній вплив), і це є кардинально важливим, оскільки завдяки цьому створюються і змінюються смислові системи свідомості. І ще одне – ми не вважаємо оповідь – єдиним артефактом, а оповідальність – єдиним засобом розвитку людини як в філо-, так і в онтогенезі. Вона – лише один з факторів...

Наш інтерес до оповіді, історії (в цьому сенсі ці слова – синоніми) – викликаний тим, що оповідь є тією фундаментально-змістовною одиницею, через яку встановлюється психологічний зв'язок між розвитком людства (культурою) і розвитком окремої людини. Це й є історія в її дійсному існуванні.

Дотримання методологічних положень Л. С. Виготського зумовлює необхідність звернутися до історії виникнення оповіді, як в філо-, так і в онтогенезі. Але попередньо ми визначимось з термінологією. Оповідь (рос. – повествование) ми відрізняємо від розповіді (рос. – рассказ), і дані мовознавців дозволяють нам це зробити. Відмінність тут не стільки мовна і мовленнєва, скільки психологічна. Ми припускаємо, що оповідь розвивається у людини дуже рано, раніше, ніж з'являється дійсне усне мовлення. Саме тут, в ранньому онтогенезі, можна розраховувати на отримання цікавих і, можливо, неочікуваних

результатів. Але, переходячи до систематичного огляду, ми повинні ще раз висловитися щодо умов емпіричного дослідження, і водночас це умови виникнення і існування оповіді. Вивчення даного питання дозволяє припустити, що оповідь є окремою, абсолютно своєрідною формою мовлення, поряд з такими формами, як відповідь, бесіда, переказ, мовлення як засіб вирішення задачі, etc.

Відмінність полягає, головним чином, в свободі. Л. С. Виготський зазначав, що «центральна проблема всієї психології – свобода» (Выготский, 2017, с. 256). Дитина (доросла людина) переходить до оповіді, коли вона вільна від «пресів» дефіцитарних (за А. Маслоу) потреб, коли немає «пресів» і спонукань від середовища, коли вона здорова і тому почуває себе вільною. Тут виникає проблема ситуації і дискретності – людина здатна і схильна до оповіді не завжди. В дослідженні треба або чекати і використовувати так звану «репортерську» методику з диктофоном (це зробила в свій час М.В. Осоріна, написавши за результатами чудову книжку (Осорина, 2004)). Другим варіантом є спеціальне створення умов для оповіді, і це, як ми зрозуміли, дуже не просто. В обох випадках, однак, необхідною є присутність слухача. Але це повинен бути особливий слухач – щиро і по-справжньому зацікавлений, емпатичний, люблячий, діалогічно налаштований. Особливо ці умови актуальні у дітей: тут слухач має створити те, що називається спільним дискурсом (Осорина, 2004). Лише у спільно-розподіленій оповіді уточнюються, «програються» і розвиваються значення і сенси, тобто сама психологічна канва оповіді. Саме з цієї причини ми не погоджуємось з тим, що оповідь відпочатково є завершеною і закритою. Навпаки, вона весь час є саме незавершеною і відкритою, і лише в такому вигляді може розглядатись як артефакт, власне, культурно-психологічний засіб оволодіння собою. До речі, М. Коул показав, аналізуючи емпіричні дані, що оповідь набагато багатшою і розгорнутішою є в ситуаціях, коли вона нічим не спонукається. Показано це як на дітях, так і на дорослих (Коул, 1997). Визначимось: онтогенез мовлення

багато в чому спрямований на згортання зовнішнього соціального мовлення і утворення мовлення внутрішнього. Цей процес дуже ретельно і делікатно вивчений Л. С. Виготським (Выготский, 1982). Нас же цікавить зворотнє – яка психологія розквіту внутрішнього згорнутого процесу в оповідь – емоційно насичену, незавершену, нюансовану, тобто – певною мірою розгорнуту. Іншими словами, нас цікавить розгорнута подія, яку створює дитина в оповіді і за допомогою оповіді.

Оповідь – не супровід, це самотійна мелодія, самотійна функція, яка підпорядкована меті переживання зовнішніх і внутрішніх факторів, подоланню ускладнень, усвідомленню, саморегуляції і, в цілому, структуруванню внутрішнього світу і отже – оволодінню собою і своєю поведінкою. Вона не затухає в своєму русі в онтогенезі, а розвивається, і її доля – не у відмиранні, а в переході в творчість і мудрість. Хоча останнє відбувається не у всіх людей. В процесі розвитку людини удосконалюється структура оповіді, вона стає більш розгорнутою, нюансованою, емоційно-насиченою, авторською.

Оповідь створюється як для інших, так і для себе самого.

Існує нова суперечливість – вокалізація у більшості людей скорочується, оскільки виникає внутрішнє мовлення, а оповідь залишається, навпаки, розгортається, хоча відбувається не часто.

Всі вказані риси дозволяють нам говорити про оповідальність як унікальну властивість мовлення людини, що полягає передусім у досягненні потреби, перш за все, виразити, зрозуміти самого себе. Тому оповідальність ми розуміємо як створення людиною за допомогою знакових систем (не лише, власне, мови) своєрідної плинності, потоку, який весь час перебудовується і добудовується і відображає тим самим плин і динамічне структурування внутрішнього світу. Водночас, оповідальність поряд з відображенням створює нові форми цього внутрішнього світу (Eigenwelt). Оповідь, безумовно, не художній твір, але механізм, мотиви і засоби художньої (і не лише художньої) творчості однакові з механізмами оповіді. Тут створюється нова о-сміслена форма, яка відображає переживання творця.

Нас цікавить психологія і історія оповіді, її виникнення, але таких даних ми не знайшли. Тому є сенс придивитися до показників оповіді і далі вибудувати гіпотезу історії її виникнення в філо- і онтогенезі.

Оповідь відрізняється, зокрема, від бесіди, перш за все тим, що починається не з питання до співрозмовника, а з питання до самого себе. І тому вона не скорочується, як інші форми мовлення.

Взагалі, оповісти – це означає виявити саме деталі, нюанси – як для самого себе, так і для співрозмовника. В цьому сенсі оповідь наближається до письмового мовлення (листи, щоденники, записні книжки) і віддаляється від мовлення усного. За ознакою мети – оповідь і бесіда часто протилежні. Хоча, за умови діалогічності (це слово тут вживається в сенсі М. Бахтіна, М. Бубера, Л. Виготського) бесіда може сприяти і перейти в оповідь (спільний дискурс).

Оповідь потрібна людині саме для того, щоб розібратися (пережити, усвідомити, зрозуміти) в нюансах власних потреб, станів і думок. Але в той же час оповідачу потрібен діалогічно налаштований слухач. Іноді внутрішня напруга людини, сумбур в почуттях і думках настільки велика, що людина починає оповідь у відповідь на тривіальне питання–кліше: «Як справи?» Саме розібратися самому (з допомогою Іншого) в сенсах і нюансах оповіді – це потрібно оповідачу, по-перше. По-друге, йому потрібно, щоб Інший перейнявся його проблематикою. Це є сутність питання і це є запуск переживання. Потретьє, переживання під час оповіді заспокоює і утворює у внутрішньому світі зрозумілий і безпечний досвід. Таким чином, переживання в часовому вимірі злите з оповіддю, а остання дає поштовх переживанню із своїх енергетично насичених емоцій, образів, думок, взагалі з викликаючих тривогу своєю незрозумілістю і неупорядкованістю «шматків» (образи, думки, емоції). Незрозуміле і небезпечне стає зрозумілим і своїм (безпечним). Оповідь являє собою певну композиційну складність, яка вводить мовленнєві факти в «світле поле» свідомості, увага набагато легше на них

зосереджується. Тут мовленнєві відношення стають визначниками, джерелами переживань, що з'являються у особистості з приводу них самих (тобто, мовленнєвих відношень) (за: Выготский, 1982). Саме це і викликає драму переживань, драму, яка виражається в мовленні. Підкреслимо – виражається саме драма, а не окремі слова і фрази. Наведеної характеристики замало, щоб зрозуміти психологію оповіді. Є сенс звернутися до явища переживання, яке вже «прижилось» в цьому тексті. Але перед цим звернімо спеціальну увагу на дві дуже важливі речі. Л.С. Виготський пише: «Смислова і вся внутрішня сторона мовлення, якою мовлення звернене не назовні, а усередину, до особистості, залишалась до самого останнього часу для психології невідомою і не дослідженою землею» (Выготский, 1982, с. 359). Ми в своєму дослідженні саме цю сторону ставимо в голову кута й впевнені, що в цьому є сенс і зараз, оскільки після Л.С. Виготського психологія так і обходить цю найважливішу і найскладнішу сторону.

Інша сторона. Ми говоримо «психологія оповіді», що ж мається на увазі? Відповісти можна так – ми вживаємо це словосполучення як повну аналогію з назвою першої великої роботи Л. С. Виготського «Психологія мистецтва». Мається на увазі, що оповідь (не обов'язково мовленнєва) є створеним людиною артефактом, що являє собою нову штучну (не природню) форму існування сенсів і значень, мотивів і емоцій, які здійснюють контакт з історією культури через її носіїв – людей, які безпосередньо контактують з суб'єктом оповіді. Здійснюється також зворотній вплив психологічних складових оповіді на власні смислові зв'язки оповідача. Тобто, оповідь – далеко не лише культурний засіб – це нова «рукотворна» форма, яка несе зміст і є живою.

Ми переконані, що оповідь існує в суперечливій динамічній єдності з переживанням.

1.4. Переживання в психології

Досвід, спостереження, нечисленні, але доказові емпіричні факти, вивчення джерел – все це дозволяє нам визначитись з поняттям переживання. Аналіз літератури, зокрема практично-психологічного напрямку, засвідчує, що переживання залишається «Попелюшкою» психології – термін вживають часто, з ним працюють багато, але явище, що лежить за цим поняттям, залишається недослідженим (ця редуційна позиція йде ще від Дільтея, який ніби всю психологію намагався побудувати на переживанні, але крім описів нічого не дав). А відомо, що самі описи, якими б ретельними вони не були, не замінюють аналізу. Ми будемо виходити з аналізу поняття «переживання», здійсненим Л.С. Виготським в останній своїй роботі (Выготский, 1984). З аналізу, який вже використовують і впроваджують в практику в США і інших країнах, але який залишається поза увагою вітчизняних психологів. Крім того, нас приваблює (відповідає нашим даним і досвіду) позиція Ф.Ю. Василюка (Василюк, 1984) і філософська концептуальна ідея Ф.Т. Михайлова (Михайлов, 2005). Для нас істотним є два положення В.М. Волошинова – про знакову природу переживання (1) і про його єдність з вираженням, причому не переживання формує вираження, а, навпаки, вираження формує переживання, надаючи йому певної дійсної форми і динамічної структури (Волошинов, 1995). Хоча за «законами жанру» визначення поняття повинне витікати з аналізу і завершувати його, нам тут зручніше вчинити навпаки: ми дамо спочатку робоче визначення поняття, а потім покажемо основні складові аналізу, що привів до цього значення.

Отже, переживання ми розуміємо як «одиницю аналізу» особистості – складну міжфункціональну динамічну систему, яка виражає в знаковій формі загальний стан особистості, що виникає під дією враження.

Переживання існує лише як вираження, конструюючи зовнішнє і внутрішнє смислове поле життя особистості (зовнішній і внутрішній світ). Як і будь-яка форма мовлення,

оповідь має зовнішню і внутрішню сторону. Зовнішня сторона – фонічна, цікавить нас зараз менше. Внутрішня ж, власне, семічна сторона оповіді і є тим, що ми називаємо переживанням – носієм і вибудовувачем нових сенсів та їх зв'язків.

Отже, на даний момент, ми можемо сказати, що переживання можна визначити лише гіпотетично: внутрішній активний цілісний процес, природа якого залишається невідомою, але реальність якого безсумнівна, місце якого невідоме, дію якого можна і треба вивчати, без якого неможливе життя особистості, «як без вітамінів або гормонів життя організму» (вираз Л.С. Виготського (Выготский, 2017, с. 208)).

Викладене дуже схоже з думкою Ф.Ю. Василюка про переживання «як особливий внутрішній життєвий процес, який захоплює емоції людини, її розум, уяву, волю і втягує в свій потік, крім душевних, і тілесні функції» (Василюк, 2003, с. 30). Тут-таки автор називає чотири фундаментальні характеристики переживання: його тотальність; суб'єктивність «в тому сенсі, що людина безпосередньо відчуває його, живе ним, не відокремлює його від себе і відчуває його як реальність» (Василюк, 2003, с. 31); мимовільність, тобто переживання не підпорядковане волі і свідомості в цілому; продуктивність. Ми вважаємо названі параметри цілком вірними, але недостатніми і дещо тенденційними, якщо врахувати загальну позицію автора (про це нижче).

Перейдемо тепер до поглядів Л.С. Виготського. Зазначимо, що його звернення до поняття переживання було неочікуваним, як видно, і для нього самого теж. Це звернення прозвучало в останніх двох лекціях студентам ЛДПІ, буквально за два місяці до смерті автора. Л.С. Виготський в останні місяці життя шукав одиницю аналізу цілісної особистості, і він знаходить її в переживанні, надаючи терміну абсолютно інший зміст, порівняно з «описовою» і «розуміючою» психологією.

Л.С. Виготський «бере» особистість в її єдності з середовищем. При цьому він категорично наполягає, що «середовище ніколи не буває власне зовнішнім» (Выготский,

1984, 2001). Воно дане людині у її відношенні до нього. Отже, переживання – «одиниця», яка має своє «місцезнаходження»: воно знаходиться на межі двох світів і змістовно-динамічно являє собою утворення, в якому переплітаються відношення людини до зовнішнього світу і до власного внутрішнього світу (зазначимо, що саме ця ідея буквально в останні роки активно досліджується психологами США. – за К. Завершневою (Записные книжки..., 2017)). Л.С. Виготський пропонує «одиницю вивчення єдності особистості і середовища» – переживання (Выготский, 2001, с. 213). Він зазначає: «Мені здається, що переживання – це є така найпростіша одиниця, відносно якої не можна сказати, що вона собою являє середовищний вплив на дитину або особливості самої дитини, тому що переживання і є єдність особистості і середовища» (Выготский, 2001, с. 217). І далі – концептуально: «Мені здається, що переживання треба розуміти як внутрішнє відношення дитини або людини до того або іншого моменту дійсності» (Выготский, 2001, с. 213). Зазначимо, термін «одиниця аналізу» – дуже наукоємкий термін. Л.С. Виготський його використовує у власному розумінні як суперечливу, динамічну єдність всіх складових особистості і відношень її до оточення в найбільш простому, «знятому», але нерозривному вигляді (див. вище). Тож заявляється предмет психологічного дослідження особистості – переживання. Вживання поняття «відношення» – це підкреслення динамічного, плинного і, водночас, особистісно-неповторного характеру переживання.

Намічені деякі характеристики переживання. Так, Л. С. Виготський зазначає: «Будь-яке переживання є завжди переживання чого-небудь.» (Выготский, 2001, с. 213). Отже, підкреслюється предметність як обов'язковий параметр переживання. Що ж може переживати людина? Виявляється, що переживати можна лише те, що входить в сміслову поле²

² Ми досить часто вживаємо поняття «сміслову поле». Воно введено Л.С. Виготським, відштовхуючись від уявлень К. Левіна про психологічне поле і рівень ірреального. На відміну від Левіна, уявлення Л.С. Виготського про сміслову поле враховує динаміку узагальнення і було введено для того, щоб описати внутрішній план, який опосередковує відношення людини до світу (Выготский, 2017, с. 463).

особистості – подію, емоцію, почуття, стан, думку, образ, образ пам'яті тощо. Ми спробуємо далі довести, що все це різноманіття може бути узагальнене – людина, якщо вона переживає, то переживає враження.

Л.С. Виготський підкреслює особистісну природу переживання: «будь-яке переживання є моїм переживанням» (Выготский, 1984, с. 382). Тут уточнимо: і витоки переживання (внутрішні інтенції даної особистості), і його індивідуально-неповторний характер (це, до речі, засвідчують наші емпіричні дані). За Л.С. Виготським, «переживання має біосоціальне орієнтування», отже охоплює всю людину як інтегровану єдність. Вказується на те, і це для нас є принциповим, що переживання о-значає (тобто, надає значення) тому, що переживається (Выготский, 1989, с. 383). В даному пункті погляди Л.С. Виготського повною мірою збігаються з думкою В.М. Волошинова про те, що переживання обов'язково має знакову природу (Волошинов, 1995). Л.С. Виготський помічає тісний зв'язок переживання з потребами і з віковими кризами (Выготский, 1984, с. 385). «Сутністю будь-якої кризи є перебудова внутрішнього переживання» (Выготский, 2001, с. 218). Підкреслюється зв'язок переживання з інтелектом: на початку молодшого шкільного віку, «між переживанням і вчинком вклинюється інтелектуальний момент» (Выготский, 2001, с. 228). Інтелектуалізація переживання означає, що воно «отримує сенс» (Выготский, 2001, с. 228). Виникає «переживання внутрішнього процесу, яке приймає сенс речей» (Выготский, 2001, с. 230). Тобто, переживання не лише є інтелектуальним і о-значеним, але й о-смысленим. Ми згодні з тим, що ці останні характеристики переживання розвиваються в онтогенезі дещо пізніше. Але до цього саме переживання, його активний всеособистісний рух сприяє виникненню у дитини значень і сенсів. І відбувається це дуже рано.

Виникнення осмислених переживань призводить до появи «нових зв'язків між переживаннями» і «нових відношень між ними». Тож Л.С. Виготський припускає наявність у людини

одночасно кількох переживань і, як він пише сам, «аналіз дуже ускладнюється» (Выготский, 2001, с. 231). Серед цих відношень переживань автор встигає відзначити два типи. По-перше, «узагальнення переживань, або логіка почуттів» (Выготский, 2001, с. 231). І по-друге – своєрідна боротьба переживань, що є підґрунтям драматизму людського існування: «Внутрішня боротьба – протиріччя переживань і вибір своїх власних переживань – стають можливими тут (в молодшому шкільному віці. – М.П.)» (Выготский, 2001, с. 232). Драматизм визначається тим, що виникають «конфлікти або протиріччя, які не можна розв'язати, коли два переживання одночасно існують, а протиріччя усвідомлюються як протиріччя» (Выготский, 2001, с. 233). «Стає можливим внутрішнє роздвоєння переживань, внутрішня боротьба переживань, в цьому віці дитина вперше розуміє власні переживання – в цілому здійснюється зміна переживань» (Выготский, 2001, с. 233).

Ми так докладно зупинились на поглядах Л. С. Виготського не лише тому, що повною мірою їх розділяємо, але й тому, щоб показати – Л. С. Виготський встиг створити змістовну логічну канву теорії переживання, єдину в світовій психології. Незрозуміло, чому його погляди не були востребувані і реалізовані у вітчизняній психології навіть його учнями і послідовниками (Д. Б. Ельконін, Л. І. Божович, О. Р. Лурія, О. М. Леонтьєв, О. В. Запорожець та ін.).

Зі свого боку, можемо додати до параметрів, вказаних Л.С. Виготським ті, що ми отримали в дослідженнях: переживання можуть характеризуватися такими ознаками, як інтенсивність, тривалість, яскравість, глибина, широта охопту (мається на увазі ступінь охоплення переживанням психічних функцій людини і зв'язків між ними), модальність (позитивні, чи негативні), мимовільність (переживання людини не може виникати за її бажання, як не може вона їх і припинити). Остання якість відкриває наявність тісного зв'язку переживань з безсвідомим, і це є протиріччям з огляду на його знаковий характер.

Зазначимо ще один парадокс: мимовільність і опосередкованість переживання ставлять цю функцію в доволі своєрідну позицію. Культурно-історична теорія чітко визначає, що вищі психічні функції є довільними і опосередкованими, а нижчі, природні – мимовільні і безпосередні. Переживання в цій класифікації виявляється дійсно «попелюшкою» - воно – вища функція, оскільки опосередковане, але, водночас і нижча – оскільки мимовільна... Є сенс працювати в цьому напрямі.

Зрозуміло, що Л.С. Виготський не міг в цих текстах охопити проблему в цілому. Нам здається, що залишилось непоясненим дуже важливе – а саме, активність, «робота» переживань і сам сенс їх виникнення. А також – тісний взаємозв'язок переживання з вираженням (Василюк, Михайлов, Волошинов).

Слід віддати належне Ф. Ю. Василюку, який привернув увагу вітчизняної психології до поняття «переживання», видавши у 1984 році невелику, але дуже змістовну книжку «Психология переживания» (Василюк, 1984). Він розглядає переживання як вид діяльності, з чим ми абсолютно не погоджуємось. Але важливіше інше (в ті часи взагалі нічого не можна було видати поза теорією діяльності). Василюк відзначає активну і всеохоплюючу природу цього процесу, що абсолютно вірно (Василюк, 1984). З точки зору автора, переживання є процес, який дозволяє людині «пере-жити», «з-жити» з психіки шкідливі враження і стани, подолати їх. Дуже часто це не вдається самій людині і потребує кваліфікованої допомоги. Це – сутність, з цим неможливо не згоджуватися. З іншого боку, виходило, що переживання стосується лише негативних, травмуючих станів і вражень, що, на наш погляд, є невірним, оскільки позитивні враження теж переживаються (зазначимо, що Ф. Є. Василюк погодився з цим). Істотними є метафори «пере-жити», «з-жити» (рос. изжить) (позбавитись?), які автором не прояснені до кінця, та й не могли бути поясненими з позицій діяльнісного підходу. Але вони, дійсно, є кореневими. Ми знайшли вказівку на пояснення цих метафор в філософських роботах Ф. Т. Михайлова. Йому належить думка,

яку зараз несправедливо приписують нам: пере-жити, вважає філософ, означає «перевести в своє-живе» (Михайлов, 2005). Це – головне і істотне. Процес переживання являє собою активну внутрішню роботу, спрямовану на привласнення, а отже і переробку тих вражень, які виникли у людини під дією зовнішніх або внутрішніх факторів. Вони на цьому етапі – чужі, тому бентежать, тривожать і «розхитують» поведінку (навіть позитивні враження). Сутність переживання полягає в тому, що ці турбуючі явища «вбудовуються» у внутрішній світ людини, набуваючи відповідних сенсів. «Вбудовуватись» означає тут входити у існуючі міжфункціональні психологічні системи психіки даної людини, утворюючи, власне, нові системи. Якщо травмуючий фактор не переживається, він залишається чужим і таким, що турбує, а його подальша доля пов'язана з безсвідомим (витіснення) і можливим перетворенням на комплекс (З.Фрейд). Весь досвід і деякі наукові дані говорять, що це саме так (зазначимо, що так вважав і Л.С.Виготський, який в записних книжках 1934 року порівняв дію переживання з травленням – руйнується чуже, щоб стати своїм, частиною організму (Виготський, 2017)). Отже, від переживання треба не позбавлятися (це, власне, й неможливо), а викликати й підтримувати його, вносячи корекційно позитивний напрям його руху. «Чужий» фактор, що тривожить, при цьому, руйнується і переходить в своє-живе, тобто в діючу систему сенсів, а не завмирає, витісняючись. Зазначимо нарешті, що за вірними положеннями В. М. Волошинова, переживання існує лише як вираження, причому саме вираження змінює й перебудовує переживання, і саме при цьому змінюється і постійно добудовується. Вираження переживання можливе виключно в знаковій формі (Волошинов, 1995).

Нам здається логічним припустити, що цією знаковою формою є оповідь. Тобто переживання є внутрішнім психологічним змістом (сенсом) оповіді, як семантика – внутрішня сторона слова. Саме тому оповідь, якщо вона проходить з урахуванням вказаних вище умов, має

поліфункціональне значення – вона виражає переживання, змінює сенси ситуацій, в якій здійснюється, змінює сенси Слухача і змінює власні сенси оповідача. Останнє є оволодінням власним внутрішнім світом і власною поведінкою. Тож оповідь може розглядатися як матеріал для психодіагностичних досліджень (Чепелєва, 2017) і як засіб власне психотерапевтичний, спрямований на самого себе. Щоб використати ці сторони (функції оповіді), слід повернутися до генетичного аналізу, власне, до онтогенезу. Це необхідно тому, що переживання дорослої людини в більшості своїй виражаються «оповіддю» у внутрішньому мовленні, і в цьому випадку дослідженню і корекції не підлягають. Крім того, в цілому, ступінь вокалізації (а отже і оповідальності) зовнішнього (соціального) мовлення у дорослих, за відомими даними, дуже знижується порівняно з дітьми (звичайно, в нормі). Але існує і така проблема. За Л.С.Виготським «межею, що розділяє нижчу і вищу форми існування людства, слід вважати виникнення письмового мовлення. Зав'язування вузлика на пам'ять і було однією з найбільш первинних форм письмового мовлення» (Выготский, 1983, с.73). В цій же роботі (і в інших), Л. С. Виготський аргументовано доводить, що перші жести немовляти – це також є первинні форми саме писемного(!) мовлення. Тож у дуже ранньому віці всі види мовлення (соціальне усне, егоцентричне, внутрішнє, писемне) вже виникають у дитини. Вони є цілісністю, яка потім диференціюється³. І ми спробуємо довести, що початковою формою цієї єдності є саме оповідь. Як, власне, і «вузлик» у філогенезі. До речі, цей «вузлик» проходить через всі етапи творчості Л. С. Виготського, який також схиляється, що це не просто один окремий знак, а ціла оповідь «частини життя даної людини» (Выготский, 2017, 1983, 1982, т. 1).

³ Наведемо думку Л.С. Виготського з цього приводу: «Внутрішнє мовлення – не після зовнішнього. Внутрішнє опосередкування є з самого початку в мовленні, яке є недиференційованою єдністю зовнішнього (внутрішнього мовлення)» (Выготский, 2017, с. 307). «Внутрішнє мовлення існує вже відпочатково (Выготский, 1982, т.1, с. 162). Більше того: «свідомість без слів - стигійське мовлення» (Выготский, 1982, т.2, с.360). Про останнє висловимось нижче окремо.

Спочатку про філогенез. Психіка людини в ранньому філогенезі не була обтяжена системами сенсів, конструктів і захистів, як у людини сучасної. Вона більш безпосередня, відкрита і вразлива. Багато подій ставали враженнями, тривожили або радували і викликали бажання зрозуміти і заспокоїтись, тобто – пережити – виразити. Виникала оповідь. Виникали також бажання поділитися з іншими і залишити слід на майбутнє. Аналіз (який ми тут опускаємо, оскільки він вимагає цілої окремої роботи) дозволяє із значною мірою вірогідності припустити, що первинною формою мовлення в філогенезі була саме оповідь, а не вказівка, команда, коротке повідомлення. Ми даємо собі звіт про серйозність цього припущення, але описи етнографів і етнічних психологів показують цікаву річ: люди ділилися своїми враженнями з іншими, виражаючи їх як переживання. І це був початок. Самого мовлення як такого могло ще не бути (мається на увазі відсутність чітко виражених слів, які мали б чітко виражені фонетичні (звукові) і семічні (внутрішні) означення). Саме оповідь, як плин звукосполучень, збагачений інтонаціями, мімікою і рухами (ритм, танок) була тим первинним засобом, який водночас був і артефактом, і способом вияву і впливу (людського!) на інших і на самого оповідача. Часто це були колективні оповіді-драматизації про події, що викликали враження (мисливці).

Висловлена ідея є фактором, який серйозно змінює уявлення про психологію виникнення свідомості і особистості взагалі. Не дискретні окремі словосполучення, а плин, який включав і формував всі можливі способи вираження, був тією «клітинкою», з якої виросла свідомість. Ціле народжується раніше окремих частин і розвивається, диференціюючись у складновлаштовану, але цілісну структуру. Ця відома філософсько-психологічна теза тут реалізується повною мірою. Що вона змінює в наших уявленнях? Тут треба врахувати істотну річ: це дуже різні процеси – виникнення у людини мовлення за наявності вже певного мовного середовища і, зовсім інше – виникнення його без такої наявності (на цю

відмінність звернули увагу багато вчених, нас особливо привабили пояснення Д. М. Узнадзе. Проте, оскільки нас цікавить онтогенез (тобто розвиток у існуючому мовному середовищі), ми тут не будемо аналізувати це протиріччя).

Як би там не було, сам процес засвідчує, що в філогенезі (як, власне, і в онтогенезі), мовлення з'являється зовсім не в колективно-розподільній трудовій діяльності, і не в її результаті. Воно відпочатково викликається інтенцією самої людини, конкретизованою в двох бажаннях – пережити оточуючий, незнаний ще і небезпечний світ, і, по-друге, сконструювати власний світ свого життя – зрозумілий і передбачуваний. Мовлення як оповідь охоплює не окремі дискретні частини психіки (а отже, і світу), а всю її в цілісності. Саме тому наша психіка як цілісність відповідає (не лише відображає) цілісності світу. Дуже важливо відзначити наступне: оповідь народжується (як і мовлення взагалі) лише в тому випадку, коли у людини є набір значень. Це істотно впливає на розуміння початку психіки людини. Слів ще немає, а значення вже є, і вони розміщені в найрізноманітніших відділах психіки і пов'язані між собою випадково через емоції. Л.С. Виготський: «На певному щаблі є значення без знаку... можлива система суджень, але без знаку» (Выготский, 2017, с. 333). Це є початковим положенням для нас. Саме наявність цієї сукупності (ще не системи) первинних випадкових значень дозволяє формуватися переживанню, як їх вираженню і початку упорядкованості. Якщо викладене допустити (а це допускається в сучасній психології, див. нижче), виникає два гострих питання. По-перше, вимагає уточнення поняття значення – виявляється воно може існувати без знаку (слова) і мати не лише об'єктивну характеристику (визначати сутність і функції предмету, явища, незалежні від людини), але й суб'єктивну – значення для мене. Але це зовсім не те, що О.М.Леонтьєв назвав «особистісним сенсом» (Леонтьев, 1983). Хоча може бути й так, що сенс виникає раніше значення, але як? Друге питання – ще важче, ще важливіше: питання

початку, переходу – що було до появи цих значень для себе, і як вони з'явилися?

Але повернімось до нашої проблеми. Отже, онтогенез переживання. Безліч даних досліджень раннього онтогенезу (Л. С. Виготський, М. І. Лісіна, В. Штерн, Д.-Н.Стерн, О. О. Сергієнко та інші), а також наш власний досвід і логіка процесу схиляють нас до гіпотези, що оповідь, як форма мовлення і спосіб існування-вираження переживання з'являється у дитини дуже рано і є первинною недиференційованою цілісністю всіх видів мовлення. Сама ж вона з'являється у так званий «безмовний» період, хоча велика кількість сучасних дослідників не вважають його безмовним і схиляються до необхідності аналізу дуже ранніх періодів, буквально до новонародженості. Ми також розділяємо цю позицію і спробуємо її аргументувати тут (зокрема, М. Коул, безумовний прибічник культурно-історичної теорії, вважає, що Л. С. Виготський був неправий, пов'язуючи початок розвитку власне людської (вищої) психіки з появою людського (зрозумілого дорослим) мовлення. Коул вважає, що все починається набагато раніше). Тож в найзагальнішому вигляді ми можемо сформулювати так: історія людини починається з моменту, коли вона вперше оповіла історію (виразила і, водночас, сформувала переживання). Знаменитий афоризм Е. Форстера: «як я можу взнати, що я думаю, до тих пір, поки не зрозумію, що я сказав» можна, в нашому випадку, переформулювати так: «як я можу пережити це до тих пір, поки не переживу те, про що оповів».

Звертаючись до раннього онтогенезу, ми, однак, мусимо бути дуже обережними: оскільки дитина не володіє зрозумілим нам мовленням, виникають значні методичні труднощі. Наведемо з цього приводу думки двох дослідників дуже різних, можна сказати, протилежних напрямів. К.Ю.Завершнева зазначає: «Що стосується початку онтогенезу, тут дослідження ускладнюється тим, що ми не можемо спиратися на мовленнєвий звіт або самоспостереження і мусимо брати до уваги лише побічні індикатори або використовувати у вигляді

аналогу мовленнєвого звіту свідчення того, хто включений в розподілену дію, розуміє її сенс і дає її контекст (наприклад, мама немовляти)» (Завершнева, 2016, с.84). При цьому, вірно зауважує автор, чим більш ранній етап розглядається, тим більш вільними, іноді, свавільними є інтерпретації. Це – свідчення «широти знакової операції на початку генези». «Методологія питання і розуміння таких знаків (крик, жест, лопотіння, вираз очей, etc) поки що знаходиться на початку свого розвитку» (Завершнева, 2016, с.84).

Більш чітко і жорстко висловився Деніел Н. Стерн: «Оскільки ми не можемо знати міжособистісного світу немовляти, ми повинні його винайти, щоб у нас з'явилася точка відліку для гіпотез» (Стерн, 2006, с.16). «З чого ми почнемо винаходити суб'єктивні переживання немовлям його соціального життя? Я пропоную розмістити в центрі відчуття самоті» (там же, с.17). Ми повною мірою розділяємо висловлені думки, але мусимо сказати, по-перше, – в сучасному психоаналізі (головним чином Ж. Лакан) і екзистенційній психології існує багато цікавих «винаходів» щодо раннього онтогенезу. Потрібен синтез підходів, як це передбачає постнекласична парадигма. По-друге, К. Ю. Завершнева, хоча й є найбільш авторитетним дослідником творчості Л.С.Виготського, в наведеній думці абсолютно і явно відходить від позицій класика: вона говорить про неможливість отримати від немовляти чітку відповідь на стимул, між тим, ми показали вже, що основне положення Л. С. Виготського щодо методу полягає у відході від схеми $S \rightarrow R$. Він пропонує і реалізує (на іншому матеріалі) принципово інший підхід: дослідник не стимулює, а конструює реальність, яка містить можливості власного вияву досліджуваного. Власне, це роблять гарні батьки для дитини і проблема полягає лише в тому, що ми не розуміємо мовлення дитини, але розуміємо, що це є оповідь (власне, все відбувається майже точно так, як при спілкуванні з іноземцями).

Отже, оповідь є первинною формою мовлення, «клітинкою», в якій в нерозвиненому, початковому вигляді

представлені всі види мовлення. Оповідати дитина починає дуже рано, практично одразу після народження, безсвідомо використовуючи для вираження в оповіді переживання ті засоби, які їй доступні і, водночас, незрозумілі нам. Вона якраз і вчиться розуміти завдяки нашій інтуїції (жест як такий з'являється завдяки дорослому, який вважає, що розуміє, що хоче дитина, а дитина поки цього не розуміє; дитина вчиться розуміти свою потребу завдяки дорослому). Ми повинні аргументувати. Частковим підтвердженням однієї з складових нашої гіпотези (а саме, про наявність у дітей значень для себе) є багатозначність автономного дитячого мовлення (а.д.м.). (неперевершений аналіз цього феномену здійснив Л. С. Виготський). Показано, що а.д.м. складається зі «слів» особливих і нам недоступних («бібікан», «ту-ту», etc). Головне ж тут те, що ці «слова» - цілі оповіді і кожне з них може означати різні предмети і явища, з іншого боку, одне й те саме явище може означатися різними «словами» в а.д.м. Показано, що у деяких дітей в а.д.м. (1 рік за віком) одне й теж «слово» може мати до 15 значень; і це цілком надійні дані – Л. С. Виготський посилається на В. Штерна, Ж. Піаже та ін. Тут тільки одне пояснення – у дитини існують значення – для себе, і вона «грається» ними...

1.5. Оповідь і переживання: психологія питання

Як же і завдяки чому виникає оповідь? І, головне – коли?

Три речі відграють тут колосальну важливу роль: мовне середовище (активне «на дитину», сенси), безпосередність і відкритість враженням (незахищеність, скажемо точніше).

Якщо виходити з припущення дуже ранньої появи оповіді, слід говорити, перш за все, що, власне, ми вважаємо оповіддю дитини (йдеться про те, що ми бачимо і чуємо, тобто – про поведінкові прояви). Зазначимо, що в різному віці вони будуть різними, але їх об'єднує те, що це, по-перше – плинність, по-друге – потяг до означення, яке відбувається лише за умови задіяності дорослого і його інтуїції. Важливим є уявлення про потреби, що породжують оповідь дитини. Це – не є потреби біологічні і функціональні (дістати предмет, в тому числі і за допомогою знаряддя etc). Це є потреби, які постулюються абсолютною більшістю сучасних дослідників раннього онтогенезу людини – в любові, ласці, ніжності, захисті, взаємодії, лагідному доторканні, слуханні мовлення чи пісеньки тощо (М. І. Лісіна, Ушакова, Д. Н. Стерн, Д. Віннікот, В. С. Мухіна, тощо). Важливою є також потреба в вираженні – стану, настрою, комфорту/дискомфорту, etc. Л. С. Виготський неодноразово вказував, що мовлення дитини раннього віку – не лише вказівка, а й «вираження внутрішніх станів і потреб» (Выготский, 1984). Йому ж належить думка, що окреме звукосполучення («слово») є у дитини цілою фразою, розповіддю (Выготский, 1983, 1984). Тут-таки йдеться й про те, що лише ціле (оповідь, висловлювання) дасть змогу зрозуміти, про що йдеться (а не дискретне звукосполучення).

Отже, оповідь немовляти представлена його плинним лопотінням і рухами, які ми спостерігаємо виключно в період активного неспання – потреби біологічні задоволено, фізичний і психологічний комфорт, захищеність. Дитина оповідає мамі, тобто наявна ситуація інтимного міжособового спілкування. Д.Віннікотт говорить про «соціальний простір немовля», в якому, головним чином, зосереджена «активність його

переживань» і виражень (Винникотт, 2008, с.154). Це абсолютно точне спостереження слід доповнити лише одним: Віннікотт вважає, що складовими цього простору є дитина і «об'єкт», ми ж вважаємо, що обов'язковим в складі цього простору є інший (дорослий) суб'єкт (особистість), без чого людський розвиток стає неможливим. Слухач, співрозмовник, співпрацівник – це абсолютно необхідна умова становлення людини, і Л.С.Виготський тут принципово правий.

Пізніше, але до року оповідь може існувати у вигляді жесту (знаряддям писемного мовлення, - за Л. С. Виготським). Починаючи з 1 року з'являється так зване автономне дитяче мовлення (про це вже йшлося). І все-таки, чому ми називаємо ці мовленнєві прояви оповіддю? Дана форма мовлення є плином і, при тому, плином практично доволі довгим і різноманітним. Вона – позаутилітарна: дитина нічого не просить, «просить» лише бути поруч і бути співрозмовником, створювати і підтримувати інтимно-лагідну ситуацію. Вираз очей дитини явно «говорить» нам, що вона «про щось» розповідає. Звичайно, ми не розуміємо її, але наша підтримка полягає психологічно в тому, що ми інтуїтивно ніби розуміємо оповідь дитини і «повертаємо» розуміння їй. Так поступово виникають прийняті в даній культурі значення мовлення. Щодо розуміння оповіді дитини, ситуація нині не видається безнадійною. За даними К.Ю.Завершневої, після того, як в 1980 роках були розроблені мови-посередники «амслен» і «йеркший» (А. і Б. Гарднери, Р.Футс, С.Севеднс-Рамбо і ін.), вдалося досягти вражаючих результатів у навчанні шимпанзе знаковому мовленню. Сучасні дослідження мовленнєвої і пізнавальної активності антропоїдів, які спираються на теорію зони найближчого розвитку Л.С.Виготського, а також великий масив даних по ранньому періоду онтогенезу (Ахутіна, Бейтс, Сергієнко, Томаселло, Ушакова, Кюл та ін.) дають надію на розуміння оповіді немовля, а також на раннє формування знаковості (за: Завершнева, 2016, с.73). Необхідність останнього (раннього формування) викликає сумнів. Дитина в своїх значеннях для себе вільна від культури. Остання є

водночас і необхідною умовою становлення психіки людини, і пресом-обмеженням, який дуже звужує смислове поле людини, фактично закриваючи і забороняючи їй обійняти цей світ у всій його різнобарвній колоритній єдності. Отже, мовне середовище є необхідною умовою виникнення оповіді в ранньому віці. З чого ж вона виникає, що є «матеріалом» переживання, яке виражається в оповіді, побудованій із значень для себе? Перед відповіддю на це питання скажемо, для чого потрібна оповідь людині. Скажемо словами Ш.Баллі: «для людини мовні процеси послугують лише для того, щоб зробити явними її враження, бажання, наміри» (Балли, 2003, с.44). Але додамо: для того, щоб формувалися власні значення і сенси. «Матеріалом» оповіді в ранньому дитинстві є велика кількість вражень, по-перше, і мовні продукти культурного оточення, по-друге. Розглянемо ці два фактори. Дитина достатньо довгий час є безпосередньою і повною мірою відкритою світу. Можна сміливо сказати, що від народження (а за останніми даними, ще в пренатальному періоді) кожне відчуття дитини є враженням. Дитина вразлива – з цим згодні всі. Саме враження і викликають необхідність переживання – вираження. Але в якому вигляді це вираження існує? Відповідь ми вже дали – матеріалом переживання немовляти є значення – для – себе. Звідки ж вони беруться? Ми дуже далекі від думки, що ці утворення є вродженими. Оповідальність, насправді, не дана, а задана. Психологічні структури дитини відкриті до отримання особливих вражень від мовлення дорослих. Дитина ще до народження сприймає дуже багато мовленнєвого матеріалу (недаремно ж дослідження засвідчують, що вже в перші години після народження немовля чітко вирізняє мовлення мами). Плинність і водночас дискретність мовлення засвоюються дитиною, хоча, безумовно, про розуміння, в нашому, дорослому, сенсі, не йдеться. Засвоюються інтонації, тембри, паузи etc. Це стає мовленнєвим досвідом дитини. Після народження їй співають колискові, «баюкають» – і все це плинне, і все наповнене сенсом. Перші «розмови» дорослих є оповідальними за визначенням (і цього не відкине ніхто).

Дитина в особливих ситуаціях відтворює цю оповідальність, а отже, формує і виражає переживання. Ми можемо сказати: якщо слово співвідноситься з думкою, то оповідь співвідноситься з переживанням. Важливим є завдання дослідження цих дитячих значень-для-себе (хоча дитина вірить, що дорослі її розуміють). Аналогія з мовою глухих не підходить, оскільки в цьому випадку утворюються значення наші, дорослі. Тільки знаки – носії значень інші. У немовляти значення принципово інші, про що ясно говорить хоча б їх виражений індивідуальний характер. А якщо значення інші, то і світ для дитини зовсім інший, і іншим є його сенс. Яким є цей світ немовляти, зашифрований в значення-для-себе, ми поки що не знаємо. Що дає наша гіпотеза для розуміння внутрішнього світу людини? Перш за все ми розуміємо його багатогранність у відповідності з різними формами активності. І всі грані здатні породжувати сенси. Отже, свідомість і несвідоме є дуже складними утвореннями. Аналіз дуже ускладнюється. Оповідь – лише одна грань існування і розвитку свідомості через переживання і Зустріч з культурою (М.Бубер). Але ця грань багато чого відкриває. Оповідь відпочатково плинна, «насичена» значеннями і сенсами і постійно до- і перебудовується. В цьому її унікальність і сенс. Важливо відзначити, що лише вся оповідь має сенс. На думку Л.С.Виготського, предмет може бути описаний безліччю значень, а сенс – має лише один опис.

І останнє: доказом того, що значення-для-себе існують і вони не аналогічні значенням дорослого мовлення, є автономне дитяче мовлення, яке виникає під час кризи 1-го року. Це, як писав Л.С.Виготський, водночас і мовлення, і не мовлення. Мовлення тому, що звукосполучення явно мають значення, а не-мовлення тому, що відбувається гра значеннями, і ця гра, як і самі значення, абсолютно не те саме, що значення дорослого мовлення, і вони індивідуальні. Власне, дитина в 1 рік експлікує значення-для-себе, які виявлялися в інших формах до цього віку. Все це викликає багато питань, але вони виходять далеко за межі даної роботи. Зокрема, даний підхід, здається,

може відкрити дійсну природу емоцій... І чи правий був Л.С.Виготський, написавши: «свідомість розвивається від випадкового, сліпого, ніби в тумані переживання до чудової (сонячної) ясності. Свідомість – світло». (Выготский, 2017, с. 436).

1.6. Психологічна сутність переживання

Але звідки береться переживання і що воно є?

Якщо розглядати психологію особистості (а не психологію лише співвідношення мислення і мовлення, як це робив Л.С. Виготський), слід виходити з таких загальнотеоретичних положень. По-перше, людина «змінює власною зовнішньою діяльністю оточуючі обставини і таким чином впливає на свою власну поведінку, підпорядковує її власній волі» (Виготський, т.3, 1983, с. 281). Ми можемо цілком закономірно визначити, що оповідь є однією з ключових форм цієї зовнішньої діяльності. Вона має зворотній вплив на оповідача і породжує нові ракурси бачення ситуації, тобто, призводить до зміни сенсів. Але залишаються найбільші, найважчі і найскладніші питання – як і звідки виникає сама оповідь? (1) і – що ж саме у внутрішньому світі вона змінює? (2). Ми знову звернемося до думок Л.С. Виготського. Згідно однієї з них, за допомогою мовлення, як найбільш універсального знакового інструменту, «дитина починає розчленяти не пов'язану між собою масу вражень, які зплетені в один «клубок» (Виготський, 1983, с. 269). Фактично, йдеться про упорядкування внутрішнього світу, оскільки неясні і численні враження, які, до того ж, є незрозумілими, тривожать і волають бути упорядкованими і осмисленими через вираження в знаковій системі – в оповіді. Інше положення Л.С. Виготського стосується мотивації: «розуміння думки співрозмовника без розуміння його мотиву... є неповне розуміння. В психологічному аналізі будь-якого висловлювання ми доходимо до кінця лише тоді, коли розкривається останній і найбільш потаємний план – його мотивація». Власне можна вважати, що на цій думці Л.С. Виготський завершує велику і талановиту роботу «Мислення та мовлення» (Виготський, 1982, с. 358). Але, як вірно помітили К.Ю. Завершнева і Рене ван дер Веєр: «...там, де Виготський поставив останню крапку, наша робота лише починається: якщо сучасна психологія не хоче залишитись історично короткозорою, їй доведеться знову звернутися до його

відомих і маловідомих праць» (Записные книжки..., 2017, с. 23). Фактично, ми в межах методології Л. С. Виготського намагаємося здійснити психологічний аналіз того, як зовнішнє вираження людиною аспектів власного внутрішнього світу, за допомогою знакового інструменту, змінює не зовнішнє її оточення, а як воно змінює сам цей внутрішній світ, і як при цьому процесі змінюється сам інструмент (що відбувається зі знаками, значеннями, сенсами).

Механізм цей виявляється неочікувано дуже складним і неочікувано майже зовсім недослідженим науково. Як уже було показано, Л.С. Виготський дослідив психологію подібного механізму на співвідношенні конкретних процесів – мислення та мовлення. І після нього, на жаль, ця лінія (тобто, власне психологія процесу взаємопереходу) дослідженню не підлягала.

Отже, ще раз перед нами факт – людина розповідає історію. Ми хочемо зробити лише перші, обережні кроки до розуміння справжньої карколомної складності психології цього факту. Зробити їх, стоячи на підґрунті цілком визначеної методології Л.С. Виготського.

1.7. Психологія враження

Повернемось і відзначимо: за Виготським, оповідь прояснює і упорядковує «клубок вражень». Що ж насправді відбувається? Що таке враження? Виготський просто не встигає відповісти на це питання. І дуже шкода – на нього виявляється, практично ніхто не відповідає (принаймні, наш аналітичний пошук дав змогу знайти лише фрагментарні і поверхові відповіді). Але без прояснення наукового змісту терміну «враження» - не може скластися будь-яка побудова, адже у Виготського він (термін) стоїть в самому центрі. Ми можемо сказати так: оповідь, як знаковий інструмент, бере початок від враження і завершується в ньому, змінюючи його і змінюючись сама. Що ця гіпотеза означає реально? Найголовніше тут – шукати потребу, мотив оповіді. Але до чого тоді враження?

Зупинимось на цьому явищі. Одразу ж виявляється, що це далеко не просто. Е. Кассіер влучно висловився: «Існують речі, які не піддаються будь-якому логічному аналізу через свою тендітність і нескінченну різноманітність» (Кассіер, 1988, с. 14). Сказане повною мірою стосується враження. Можна додати думку А. Бергсона: «Наше мовлення недосконале: воно не пристосоване до того, щоб передати тонкощі психологічного аналізу» (Бергсон, 1992, с. 56). Але враження опиняється в центрі процесу, що нас цікавить. Тож необхідно визначитись з цим терміном, привести його, хоча б в перших вимірах, до статусу наукового поняття. Аналіз засвідчує, що термін «враження» дуже широко і часто вживається в науково-психологічній літературі, але не як поняття, а як слово, значення якого настільки очевидне, що нема жодної потреби його теоретично аналізувати. Між тим, нам здається, що така необхідність існує, і насправді значення даного терміну цілком виокремлене і чітке.

Яскравий приклад вживання терміну «враження» як очевидного і такого, що не потребує аналізу, є вчення Л.І. Божович і численних послідовників про так звану потребу дитини у нових враженнях (Божович, 2008 та ін.). В цілому вірна і актуальна постановка проблеми, цікаві емпіричні дослідження абсолютно втрачають своє дійсне значення через те, що автор ніяк не пояснює сам феномен враження, використовуючи його як аксіоматично зрозумілу річ (якщо не сказати - догматичну). Хоча, повторимо і уточнимо – сам факт потреби у враженнях є важливим і звернення на нього уваги – безперечне досягнення Л.І. Божович. Саме ж враження, і про це свідчить контекст досліджень автора, фактично ототожнюється з відчуттям.

Іноді термін «враження» вживають у контексті вивчення пам'яті (російське «запечатление»), і тут саме враження теж не розглядається як психічне явище: обмежуються посиланням на «теорію слідів пам'яті». Тож, в науці термін явно «не приживається» як теоретичне поняття, хоча в життєвому контексті (і про це свідчать дані опитування) явище чітко

усвідомлюється і сприймається як окреме, таке, що відрізняється від таких явищ, як «образ», «сприймання», «пам'ять», «емоція» etc.

Ми наважимося сказати попередньо (щоб потім довести це), що враження в дійсності існує об'єктивно, як окремий абсолютно самостійний феномен. Нам здається, що подібне «невизнання» наукою цього терміну має чітку і доволі примітивну причину, в підвалинах якої лежить редуccionізм. Сучасна психологія доволі штучно (за законами логіки, а не психології) розклала світ душі людини на елементи. Не будемо їх перераховувати – достатньо подивитися зміст підручників з психології. В цьому «розкладі» враженню немає місця через те, що воно – не елемент, а «одиниця» (ми тут розуміємо термін «елемент» і «одиниці» в логіці Л.С. Виготського). З одного боку зрозуміло, що воно відноситься до пізнавальних процесів, причому, до «нижчих» їх поверхів, оскільки є безпосереднім, а не опосередкованим, мимовільним, а не довільним, малоусвідомленим, а не свідомим. Але, в той же час, зрозуміло і те, що враження кардинально відрізняється від відчуття й сприймання, оскільки передбачає полімодальність відображення, воно занурене в світ сенсів людини і як обов'язкову складову включає в себе особистісний відгук. Тобто, в цьому «нижчому» процесі виявляються тісно пов'язаними пізнавальні процеси, сенси, оцінки, емоційність та інші особистісні моменти. Причому, в своїй найменш розвиненій, «оголеній» формі. Тобто, маємо «одиницю» аналізу, і, як знати, чи не її шукав в останні місяці життя Л.С. Виготський, коли формулював над-задачу психології – виявити і пояснити єдність афекту і інтелекту. Адже в ці останні дні, читаючи лекції, він різко повернувся до переживання не для критики його (як це він робив завжди, критикуючи безсилість «описової» і «розуміючої» психології), а як до феномену, який для нього уже вплітався в мереживо культурно-історичної теорії.

Повертаючись до аналізу враження, висловимо припущення, що психологія тут зіткнулась з парадоксом – як це так,

примітивний процес визнати одиницею аналізу? Насправді тут немає ніякого парадоксу, а є елементарна філософська неосвіченість, на жаль, дуже характерна для сучасної психології і сучасних психологів. Адже філософія (зокрема, діалектична, але й не лише вона) давно показала, що примітивне й розвинене – не антагоністи, вони можуть чудово, хоча й суперечливо співіснувати і об'єднуватись, утворюючи складні і, ми б сказали, красиві, колоритні форми⁴. Отже, спеціальна література практично не дає нам розуміння враження як психологічного утворення і як наукового поняття. Ми звернемось до мовознавців, авторів словників та до даних досвіду і деяких емпіричних фактів, тлумачення яких вплітається в загальне розуміння враження людини.

Зазвичай, враження розуміють як загальний результат впливу на людину певного складного явища. В словнику С. І. Ожегова враження визначається як «слід, залишений в свідомості, в душевному житті чимось сприйнятим» (Ожегов, 1999, с. 87). В етимологічному словнику зазначено, що слово «враження» являє собою словоутворювальний переклад французького *impression* – враження, буквально «втискування» (с. 70). Отже, враження буквально означає «втиснення», «вкарбування», залишеного сліду. Українське «враження» теж має первинне значення залишення глибокого, іноді, травмуючого сліду (вразити ворога). Російськомовні психологічні словники обходять це поняття зовсім. «Психологічний словник», виданий в Україні 1982 року, визначає

⁴ Однак, мова не йде про те, що враження виступає «одиницею» аналізу психології особистості в цілому (про це ми скажемо нижче). Ми просто хотіли показати, що розроблений Л.С. Виготським метод психологічного аналізу дозволяє виокремлювати не елементи, штучно відриваючи їх один від одного і розриваючи єдину тканину психології людини. Він (цей аналіз) дозволяє в будь-якій галузі психологічного виокремлювати цілісні, суперечливі утворення, які адекватні цілісному ж процесу функціонування того чи іншого процесу. Цей спосіб аналізу був, на жаль, реалізованим лише самим Виготським. І саме тому ми продовжуємо уявляти психіку розірваною на куски, штучно зшиті «білими нитками» (так ми вивчаємо, наприклад, сприймання, вирвавши його «з корінням», з єдиного процесу пізнання і цим вириванням не просто збіднюємо процес, а бачимо його чисто логічно, неадекватно щодо психіки). Нам здається, що аналіз, розроблений Л.С. Виготським, дає змогу сформулювати кардинально іншу і адекватну картину психології людини.

враження як «чуттєві образи з яскраво вираженим емоційним відтінком... враження несуть у собі не лише пізнавальну інформацію, а й мають певний емоційний відтінок» (Психологічний словник, 1982, с. 31). В російськомовній сучасній літературі психологія даного явища практично не відображена.

В мовознавчих роботах звертається увага на складний і не встановлений поки що однозначно склад терміну. Так, О. В. Падучева зазначає спеціально, що «по своїй мовній поведінці слово «враження» сильно відрізняється від імен емоцій» (Падучева, 2011, с. 560). Автор вказує, що слово враження має «три значення»: «Значення 1 – враження це образ» (Падучева, 2011, с. 567). При цьому, контекст такий, що явище, яке зумовило виникнення враження має бути складним і пов'язаним з культурою (іншими словами, простий подразник – біль, світло, звук, etc не зумовлює появу враження – з'являються, як відповідь, відчуття і прості емоції). Підкреслюється: «зовнішній світ не «доставляє» враження нашій свідомості – він саме надає матеріал для створення його: вразити це дієслово створення, – з іншого боку, – враження це ніби відбиток» (Падучева, 2011, с. 568). «Значення 2 (враження – це вплив)» (Падучева, 2011, с. 568). Причому, і це для нас принципово, вплив цей здійснює суб'єкт. Значення 3 (враження це думка, погляд, гадка (рос. – «мнение»)).

«Отже, – зазначає автор, – враження не має жодної з онтологічних категорій, властивих іменам емоцій» (Падучева, 2011, с. 571). В цій роботі автор наводить надзвичайно важливе для нас питання А. Ленгле: «На який «внутрішній субстрат «печатається» те, що справляє на нас враження?». На це питання автор не відповідає. Поки що залишимо його без відповіді й ми, підкресливши ще раз його важливість. У нас буде можливість і обґрунтувати наше звернення до мовознавців, і проаналізувати питання А. Ленгле, адже воно з психологічної точки зору доволі некоректне. Спроба описати (не проаналізувати) те, що ховається за терміном «враження» у вітчизняній (радянській) літературі належить, на наш погляд, О. О. Бодальову, який досліджував соціально-психологічну

проблематику явища «першого враження» про людину. «Перше враження... це складний психологічний феномен, що містить в собі чуттєвий, логічний і емоційний компоненти» (Бодалев, 1983, с. 242). Додамо, що слово «перше» тут, нам здається, можна прибрати, хоча проблема першого і наступних вражень відносно одного й того ж об'єкта, насправді, існує. В склад враження, вважає О. О. Бодальов, входять особливості вигляду і поведінки людини – об'єкта враження. Враження містить в собі «більш-менш усвідомлювані і узагальнені оціночні судження» (Бодалев, там же). Зазначається, що у враженні присутній «емоційний компонент», що воно «формується як за умови спеціального наміру оцінити людину з якоїсь точки зору, так і за відсутності такого наміру» (Бодалев, там же). Автор підкреслює важливість ситуації, в якій виникає враження, а також знань і уявлень людини про особистість, її структуру та динаміку (Бодалев, 1983). Зазначимо, що слід віддати належне спостережливості, досвіду і компетентності автора, але, водночас, звернути увагу на те, що ми маємо опис, в якому саме явище враження не розкривається, а лише мається на увазі. В принципі, це характерно для всіх робіт, де говориться, хоча б якимось чином, про дане явище.

Ми зустріли змістовну спробу пояснити процес виникнення враження в дослідженнях Аха і Андерсена. Ах вважав, що враження виникає симультанно як завершена цілісність. У Андерсена – протилежна точка зору – на його думку, враження як цілісність виникає сукцесивно, як процес «зібрання до купи» окремих складових. Залишимо поки що ці позиції без аналізу, оскільки в них теж, на жаль, сам психологічний зміст терміну не відкривається.

Фактично ми вже здійснюємо науковий аналіз поняття «враження», використовуючи «генетико-моделюючий» метод, описаний і реалізований на іншому матеріалі Л.С. Виготським (Виготский, 1983). Нагадаємо, що Виготський аналізував з генетико-психологічних позицій деякі артефакти, тобто цілком матеріальні речі і процеси, створені людьми (кидання жеребу, вузлик на пам'ять, рахування на пальцях). Ідея полягає в тому,

що подібні артефакти створювались на ґрунті особистісного досвіду, як культурні засоби організації і оволодіння власними психічними процесами. Тобто, в них втілені особистісні культурно-історичні процеси психіки. Так був відкритий закон опосередкованості вищих психічних функцій. Л.С. Виготський прийшов до того, що не лише створені речі і процеси, а й сама мова, слово є, за природою, таким самим артефактом, в якому як в крапельці води, в «знятому» вигляді, присутні факти свідомості і несвідомого у вигляді значень і сенсів. Саме це розуміння відкривало нові обрії досліджень. В останніх записних книжках автор спробував тезово намітити цей шлях, який назвав «семічний метод» (Выготский, 2017). Ідея полягає в тому, що слова і мова, в цілому є не просто знак, а створений людьми, їх досвідом знак. В мові відзеркалюються процеси і стани внутрішнього світу, і саме так народжуються значення і сенси слова. Л.С. Виготський помітив (і сам вважав це своїм найважливішим відкриттям (Выготский, 1982), що значення не є постійними, вони розвиваються і в філо-, і в онтогенезі, і цим самим забезпечують і зумовлюють саму історію культури. Отже, дослідивши в динаміці значення і сенси слів людей, ми зробимо серйозний крок до розуміння найпотаємніших психічних явищ, процесів і механізмів. Але ж люди називали і описували не лише зовнішній світ і його складові, але й світ внутрішній – відчуття, образи, емоції, думки і ... безумовно враження. При цьому описували тонко, спостережливо, нюансовано. Протягом філогенезу значення і сенси слів, що описують внутрішній світ, збагачувались, уточнювались, нюансовувались. Цей процес своєрідно відбивається і в онтогенезі. В цілому, саме так розвивається мова. До речі, саме тому (як результат) всі психологічні терміни точно і тонко відбиваються і вживаються всіма людьми. Якщо з цієї позиції розглядати слово, фразу, оповідь – вони постають як справді безмежні джерела пізнання людської свідомості. І тут дійсно можна сміливо сказати словами В. Шекспіра, – відкривається таке, що і не снилося нашим мудрецам...

В нашому випадку уявляється необхідним застосування «семічного методу» Виготського. Оскільки наука не дає відповіді про науково-психологічний зміст терміну «враження», є сенс спробувати підійти до цієї відповіді, аналізуючи нюанси житейського змісту цього терміну. Отже, ми розглядаємо слово «враження», як артефакт, що увібрав в себе безліч нюансів значень і сенсів. Це відбулось і відбувається в процесі пізнання людьми тонкощів власного внутрішнього світу. Тому саме цей підхід ми опишемо далі, враховуючі ті факти, які вже подавалися в аналізі деяких робіт (адже в них подаються саме житейські, описові змісти). Зазначимо, що дійсні нюанси значень (їх дійсну гру) можна відкрити не в окремих словах, а в об'єднаних за певним сенсом словосполученнях, висловлюваннях, оповідях. Саме тут присутній сенс (а не лише значення). Аналіз повинен дати відповіді про психологічний зміст враження, його походження, подальшу долю, зникнення і зв'язок з іншими складовими психіки. На наш погляд, це й буде першим кроком до розуміння психології враження, а отже і до відповідного наукового поняття. Зазначимо також, що основною процедурою тут буде інтерпретація, тлумачення, і отже, дуже важлива вихідна методологічна позиція. Про неї ми заявили на початку цього тексту і будемо намагатися її не змінювати.

Вже згадані визначення і словосполучення дозволяють говорити про враження, як слід, відбиток, печатку, чекан, відтиск. Тож враження, безумовно, пов'язане з пам'яттю, але не зводиться до неї і не входить в неї як складова частина. Тут, швидше, мова про інше – повинне бути щось (або хтось), що зумовить виникнення враження. І це джерело має бути яскравим, новим, достатньо інтенсивним і, головне, складним, пов'язаним з вищою психікою. Тож, ніби-то ми «наближаємо» враження до відчуття. Дійсно, воно пов'язане з відчуттям, але, знову-таки, до нього не зводиться: враження не є простою відповіддю, реакцією на стимул – воно спочатку створюється, оформлюється і лише тоді починає взаємодіяти з іншими інстанціями психічного. Ми говоримо: «у мене склалося

враження про...», і вже ясно, що тут мова йде про особистість. Тут є тонкий нюанс: враження саме склалося, а не виникло, не створилося людиною, тобто воно знаходиться в якійсь своїй, притаманній лише йому позиції як до сенсорики, з одного боку, так і до особистості, з іншого. Адже неможливо поставити задачу людині (і вона сама собі її не поставить, бо це безглуздо) – створити враження. Воно не створюється, а саме викликається поза волею і в цілому поза свідомістю людини. І лише викликавшись – «дає про себе знати» особистості. Тут, на наш погляд, прихований складний психологічний механізм, який абсолютно не досліджено. Якщо вже говорити про джерела (не детермінанти, а саме джерела) виникнення враження, слід відзначити, що вони можуть бути не лише зовнішніми, а й внутрішніми – спогади, почуття, сновидіння, думки etc. Відмітимо, що й тут йдеться про складні джерела.

Отже, враження – феномен, безумовно, особистісний, але процес його виникнення («викликання») особистості не підкорений. Це дуже ускладнює процес його вивчення.

Ми не зовсім згодні з тим, що враження – обов'язково образ. У всякому разі, якщо мова й може йти про образ (тут позитивне те, що підкреслюється безпосередність і цілісність враження), то він – не зоровий, не слуховий і взагалі, якщо враження – образ, то це амодальний образ світу (ми вживаємо тут термін О.М. Леонтьєва і відсилаємо читача до його роботи (Леонтьєв, 1983)). Враження виявляється пов'язаним зі сприйманням, але, водночас, не зводиться до нього.

Враження дуже тісно і явно пов'язані з емоціями і почуттями. Принаймні, всі дослідники, які хоч якось зачіпали цей феномен, і всі наші опитувані обов'язково звертали увагу на емоційність враження. Мовленнєві звороти, однак, не дозволяють приєднати враження до складу емоцій. Ми говоримо, наприклад, про емоційні стани: «людина в стані афекту, депресії etc», а про враження скажемо: «я під враженням від чогось (когось)». Оце «під» тяжіє до потребової сфери і передбачає лише наявність зв'язку з емоціями, але не входить в їх світ.

Може здатися, що слова «вразливий», «вражаючий», «вразити» підкреслюють зв'язок враження і емоції, але це, на наш погляд, не так: є істотна відмінність між чутливістю (про відчуття), чуттєвістю (про почуття) і власне, вразливістю. В останньому випадку ми маємо активну роботу цілісної психологічної системи, роботу, що викликається далеко не лише подразником, а й неусвідомленими чинниками та свідомими мотивами. Вразливість як схильність до викликання вражень вказує не лише на особливість нервової системи, а й на тонкість і тендітність всієї психіки. З іншого боку, вразливість слід розуміти як здатність і схильність викликати, конструювати враження. Тобто ця властивість виявляється тісно пов'язаною з креативністю (є дослідження з обдарованими дітьми, в яких підкреслюється їх підвищена вразливість. Щоправда, й тут це поняття і приховане за ним явище не розкриваються).

Слід врахувати факт, про який ми згадували: встановлену Л.І. Божович потребу у нових враженнях. Це дуже показове явище: виявляється, людині необхідні враження, чим дуже активно і необережно користуються сучасне мистецтво і ЗМІ. Але тут відбувається підтасовка: ці засоби спрямовані зазвичай не на викликання вражень, а на викликання інтенсивних емоцій і відчуттів. Парадоксальна фрустрованість потреби у нових враженнях при засиллі ЗМІ (особливо комп'ютерних) призводить до численних психологічних проблем і відхилень. Насправді людям потрібна драма, а не мело-драма і інші ерзаци. Напруга, що виникає при викликанні і існуванні дійсного враження є позитивним фактором, навіть якщо саме враження (але – справжнє враження) має негативний відтінок.

Досвід засвідчує виражений індивідуальний характер враження. Це виявляється в тому, що далеко не кожний складний подразник може сприяти виникненню враження у цієї людини. З іншого боку, різні люди в однаковій ситуації, що викликає враження – отримують різні за змістом враження. На це звернув увагу З. Фрейд, який вивчав враження двох людей, що були в туристичній подорожі разом. Їхні враження

настільки відрізнялися, що у Фрейда виникло враження (цікава гра слів), ніби ці люди були в різних місцях (З. Фрейд). Індивідуальність вражень відзначив У. Джемс, коли говорив, що за умови створення абсолютно тотожної ситуації, враження людини ніколи не повторюються.

В цілому, ми зазначаємо, що всі, без винятку, значення слова «враження» мають яскраво виражений індивідуальний відтінок. Ми вважаємо, що ці особливості враження як психологічного феномену пояснюються тим, що в системі людської психіки враження більш тяжіє до сенсу, ніж до значення. Ми розуміємо тут поняття «сенси» і «значення» за Л. С. Виготським, який писав, що «сенси являє собою сукупність всіх явищ, що виникають у свідомості (додамо – і в безсвідомому – М.П.) під дією слова» (Выготский, 1982). Контекст фрази Виготського дозволяє припустити, що під терміном «слово» тут розуміється взагалі складний, культурно-історичний подразник, який тільки і може сприяти викликанню враження. Якщо це так (безумовно, потрібні спеціальні дослідження), то, дійсно, враження треба відносити до «вершинних» якостей психіки.

Як уже відзначалося, враження мають тісні стосунки з оцінюванням. Ми говоримо про «гарне враження», «важке враження», «тривожне враження» і т.д. Поеднаність з оцінюванням ще раз вказує на вищий, особистісний характер враження, і водночас, загострює парадокс: це явище є, безумовно, безпосереднім, але, з іншого боку є, безумовно, опосередкованим, оскільки належить особистості. Парадокс вирішується діалектично – враження виникає і певний час існує як безпосереднє, а опосередкованим, особистісним його робить сама людина – носій враження. Про це докладніше згодом. Слід зазначити й таку тонкість: враження людині не вдається уявити. Це теж дивно, особливо, якщо врахувати образну природу враження. Люди говорять, що уявити своє враження не можуть, так само, як не можуть і його викликати. Це – завдання для дослідників.

Підкреслимо ще раз спеціально цілісність враження. Це важливо для подальшого його дослідження. У. Джемс відмітив, що враження є «приводом для виникнення іншого враження». Нам уявляється надзвичайно важливим це спостереження, адже воно говорить про постійний потік різних вражень (Джемс, 1991, с. 61). Тим самим пояснюється наявність потреби в них. Ми можемо, спираючись на думку Джемса та деякі інші факти, сказати, що потік змінюваних різнобарвних вражень є необхідною нормою для існуючої особистості.

В контексті питання про виникнення враження ми вивчили значення слів вражаючий та вразити. Так говорять про те, що має властивість викликати враження («вражаюча подія», «вражаюча думка», «вражаючий вчинок»). Вразити означає в даному контексті – активно вплинути, навіть зруйнувати. Зазначимо, що в українській мові термін вразити вельми неоднозначний, а саме тому ми говоримо про контекст. Тобто, власне, про сенс («Вразити ворога» – означає не «впечатлитель».- рос. його, а вивести з ладу – поранити, або й знищити). В будь-якому разі, аналіз цих термінів означає, що те (або той), хто викликає враження, має активну енергоємну природу. І саме таку природу має і враження, що було викликано. Джемс, крім того, пояснює виникнення враження появою у людини уваги до нього («охоплення полем активної уваги враження», – У. Джемс).

Підкреслимо, У. Джемс говорить, що в «поле ясної уваги» потрапляє не те, що викликає враження, а саме враження, яке вже є, але про нього людина поки що нічого не знає. Нам здається, що Джемс підмітив істотну річ – сутнісний зв'язок враження з безсвідомим – воно саме до певного часу існує неусвідомленим. Враження охоплює людину, оволодіває нею, спонукає її, залишає слід. Ця фраза вибудована на підставі попередніх опитувань і спостережень. Вона, як і інший викладений матеріал, дозволяє попередньо концептуалізувати проблему. Враження є процесом, викликаним складним джерелом (зовнішнім або внутрішнім), який виникає поза волею і свідомістю людини і є синтетичним, енергетично

зарядженим. Ця зарядженість обумовлює активний характер враження, яке охоплює тим чи іншим чином всю психіку людини. Цим утворюється нова міжфункціональна психологічна система, центром якої є враження. Процес відбувається швидко і не усвідомлюється як такий (людина відчуває, що з нею щось відбувається), це «щось» впливає на всі процеси, і, крім того, залишає слід. Ми даємо собі звіт, що це лише перші кроки до розуміння явища і вони потребують наукового підтвердження. Важливим і неоднозначним є зв'язок враження і досвіду. З одного боку, досвід (в тому числі, досвід попередніх вражень) визначальним чином впливає на процес виникнення і зміст нових вражень. Ф. Лерш зазначив: «Із самого дитинства ми карбовані нашими враженнями і нашим досвідом» (Лерш, 2001, с. 108). З іншого боку, тут відкривається нова проблема, а саме проблема подальшої долі враження, що викликане. Звісно, абсолютно праві такі різні вчені, як А. Бергсон і Л. С. Виготський, які відзначали постійний плин, перехід вражень (Бергсон, 1992; Виготський, 1983). Але відмітити це – ще далеко не означає зрозуміти долю вражень. Для того, щоб підійти до цього питання, слід актуалізувати дві важливі речі. По-перше, за своєю природою і механізмом виникнення враження дуже близьке до психотравми. В обох випадках є джерело і воно складне, зазвичай соціальної природи. В обох випадках утворюється нова міжфункціональна система. Різницю тут ми бачимо лише в ступені інтенсивності: враження залишає слід (не травматичний), при цьому здійснює вплив на людину, і існує далі до свого зникнення, не порушуючи вже існуючих систем і зв'язків. Людина переживає і з-живає враження і цей процес є нормою, навіть за умови негативного його змісту. Ми бачили, що люди хочуть вражень, людині потрібен драматизм враження. У випадку психотравми, ми маємо не драму, а трагедію. Травма руйнує цілісність психіки, зумовлює «переживання, яке викликає непереносимі душевні страждання чи тривогу» (Калшед, 2007, с. 3). Крім того, нова міжфункціональна система, яку створює травма на уламках

зруйнованої цілісності, має яскраво виражений безсвідомий характер і діє за законами безсвідомого. Д. Калшед пояснює це тим, що вибудована травмою система діє, захищаючи себе, а не людину, і це призводить до поведінки, яка продовжує травмувати людину (прозора аналогія – порізавши палець, ми дуже часто саме ним торкаємося твердих і гострих предметів, підсилюючи травму). Отже, доля травми інша – вона руйнівна, і людині потрібна серйозна кваліфікована допомога, щоб цю руйнацію зупинити. Психологічно це означає, що треба зруйнувати вибудовану травмою міжфункціональну систему і створити умови, щоб психіка створила нову позитивно спрямовану систему. Ми можемо сказати попередньо і коротко: доля враження полягає в тому, що воно переживається людиною, а доля травми в тому, що людина не має сил її пережити самотійно (тут – «відкриті ворота» до ПТСР).

Але переживання враження не є простим процесом. Навпаки тут, як, можливо, ніде, підтверджується теза Л.С. Виготського, що в психології дуже часто те, що здається простим, виявляється, насправді, дуже складним. Перед тим, як спробувати розібратися в цьому процесі, зазначимо, що далеко не кожне враження переживається. Більшість з них, ті, що мають незначну енергетичну інтенсивність, залишаються непережитими. Їх енергія, яка створила тимчасову нову міжфункціональну систему, швидко вичерпується, у людини зникають, так і залишившись неясними, відчуття і емоції, залишається лише слід в досвіді. Зовсім інша доля чекає на враження, енергетично насичені. В них дуже інтенсивна мотиваційно-потребова складова, і вони «волають» вираження. Але тут виникає серйозна трудність. Враження, виникаючи і існуючи, як вже зазначалося, не усвідомлюються (усвідомлення ми розуміємо за Л. С. Виготським як процес, спрямований на саму свідомість. Тобто, Л. С. Виготський не вважав усвідомлюваним, наприклад, мовлення дошкільника, який знав значення слів, але не усвідомлював, що він їх знає, не усвідомлював, що він говорить). В нашому випадку люди відчують, в цілому, розуміють, що у них є враження, але не

усвідомлюють цих процесів (відчуття і розуміння). Саме в цьому сенсі враження наближені до безсвідомого. А це означає дуже важливу річ, а саме те, що враження на даному етапі існування не мають знакової природи. Між тим, саме знакова природа переживання відзначається всіма дослідниками, та і самим Л. С. Виготським (Выготский, 1984). Перед нами надскладна проблема: щоб реалізувати потребу в вираженні, тобто – пережитися, враження повинне перевестися в знакову систему, і тим самим усвідомитись у вказаному сенсі. Але усвідомлення, як це показав ще К. Юнг, «знищує переживання» (К.-Г. Юнг).

Щоб розв'язати цю суперечливу проблему, є сенс застосувати генетичний підхід, звернувшись до дітей раннього віку, адже в них все внутрішнє відкрите і дуже швидко і легко стає зовнішнім. Ми не будемо тут аналізувати незліченні джерела. Зазначимо лише основне – дитина з перших тижнів існування і достатньо довго, на відміну від дорослої людини, повною мірою відкрита і безпосередня щодо зовнішнього, перш за все, соціального світу. Вона відкрита і, навіть, спрямована на ті складні соціальні джерела, які викликають враження, вона хоче цих вражень і відкрито й легко виражає їх. Це є факт. Але виразити означає пережити і усвідомити, тобто – позбутися враження. Саме цей складноструктурований і суперечливий процес ми спробуємо проаналізувати. Тільки тоді нам відкриється відповідь на поставлене питання – звідки і як виникають переживання. Проблема загострюється тим, що переживання має, як вказувалося, знакову природу, а дитина, як прийнято вважати в літературі, оволодіває знаками достатньо пізно. Ми вважаємо, що це недостатньо аргументована точка зору. Ми не знаємо, і, на жаль, не визнаємо ніколи, чи викликаються враження немовляти внутрішніми джерелами. Натомість ми точно знаємо, що контакт з зовнішніми складними джерелами викликає враження, які виражаються тут-таки безпосередньо (крик, жест). Ці виразні засоби одразу набувають знакової природи. Спочатку знаковість цим формам приписує близький дорослий, а потім, дуже

швидко, вони стають знаками (тобто – мають значення і сенс) і для дитини (Л.С.Виготський, М.Коул та інші). Проте, нам здається, що тут йдеться про вузькофункціонально спрямований процес – простого і дуже примітивного задоволення потреби у вираженні. І тут, на наш погляд, немає переживання, як такого. В житті дуже маленької дитини є періоди так званого активного неспання, коли дитина звільнена від нагальних потреб. Це й є той самий момент поведінки, який нас цікавить. Він настає при засинанні та в інші (нерегламентовані) періоди, коли дитина врівноважена і задоволена. Але в цей час враження продовжують викликатися. Головне, щоб вони викликалися не гострими інтенсивними джерелами, які б зруйнували стан, що нас цікавить. Тільки в такі періоди свободи від фізіології можливе зародження переживань. І тоді дитина починає «оповідати», використовуючи всі доступні їй засоби. І головне тут – дорослий, який надає цим засобам знакову природу, і відповідає, і сам розповідає... Дитина в будь-якому віці впевнена, що її розуміють. Це – думка всіх дослідників, що вивчали психологію онтогенезу людини... У дітей буквально все може викликати враження, в тому числі і вони самі: свій голос, свої рухи, свої звукосполучення. Особливо важливо відзначити, що враження малої дитини викликається таким суто культурним джерелом, як оповідальність, що її сприймає дитина одразу після народження, а можливо (деякі сучасні факти свідчать про це), ще й до народження. Оповідальність, як ми зазначали, зовсім специфічна форма людського мовлення. Вона не тільки викликає враження, але й засвоюється як засіб вираження враження. Вираження й є переживання (в нашому розумінні цього поняття), а знаковий характер надають йому тут-таки оточуючі люди, відповідним чином тлумачачи його і ніби «повертаючи» дитині в діалозі. Більше того, ця специфічна знакова система сповіщається дитині у формі колискових, оповідей, казок, пісеньок, ще до вираження дитиною власних вражень. Так, дитина, безумовно, не розуміє мови, але знаками для неї є інші фактори – плинність, інтонація, доторкання, що тут відбувається, тощо.

Ми вважаємо, що саме у цьому процесі і починається народження у дитини знакової системи. Тут ми, як уже зазначали, згодні з М.Коулом, який, спираючись на емпіричні факти сучасних західних вчених, вважає, що це входження дитини в смислове поле культури, починається набагато раніше, коли все, що йде від соціального близького дорослого – є знак і має сенс. Ми, повторимо, згодні з цією думкою.

Додамо дуже суттєве: цей процес «формування знаковості» під дією людських вражень в ранньому онтогенезі вплітається в процес реалізації суто людських потреб – в любові, опікуванні, ніжності, захищеності. Отже, сама «знаковість» є частиною глобального процесу олюднення, який відбувається суто в контактах з близькими людьми. Тобто, реально народжується навіть не знак, а символ. Звідси, першу посмішку (так званий «комплекс пожвавлення») слід розглядати як сповіщення дитиною того, що в неї вже склалась система опосередкованого вираження вражень і потреб. Дуже цінне для досліджень те, що в ранньому онтогенезі і до 3–4 років процес цей повною мірою експлікований, явний, його можна спостерігати. Адже це вік, коли у дитини всі три види мовлення (зовнішнє, егоцентричне, внутрішнє) ще не розділені. Є одне – зовнішнє мовлення, що його можна фіксувати. Воно – і для інших, і для себе. Крім того, важливо, що в ранньому онтогенезі мовлення і мислення, як це показано багатьма авторами, розвиваються паралельно, хоча і «доторкаються» одне до одного (Л.С. Виготський). Для нас важливо, що в такому випадку мислення, розуміння, не руйнує переживань, і їх можна аналізувати. Звичайно, для цього слід оволодіти мовою дитини, що дуже й дуже складно. Описаний процес абсолютно не можливий без наявності слухача (тлумача?), про що ми говорили на початку.

Таким чином, залучення в простір пошуку дітей раннього віку дозволяє зі значною долею вірогідності припустити зміст і динаміку процесу враження (переживання) вражень. Знакова система не виникає на пустому місці з нічого. Вона є результатом розвитку людської психіки і утворюється з не-

знакових форм взаємодії. Для її появи необхідні враження, які «волають» виразитися, а отже, дорослий культурний співрозмовник, завдяки якому відбувається тлумачення комунікативних виявів дитини, надання їм значення і сенсу, і «повернення» всього цього, культурно обробленого матеріалу дитині в прийнятних для неї формах (так званий «госпіталізм» – свідчення того, що буває з дітьми, якщо цей процес порушено, зруйновано, депривовано). Власне, дитина, попередньо увібравши знаково-символічну форму, зокрема, оповідальність, виражає свої враження, переживаючи їх. Цим забезпечується не лише підтримання контакту, а й глибокі внутрішні зміни власної психіки – зароджується смислова структура свідомості. Ми не будемо тут аналізувати численні спостереження, які показують, що дитина дуже рано хоче виразити, залишити слід – звуками, рухами, малюнками тощо. Зазначимо лише значення свободи: ситуація повинна бути вільною від нагальних (біологічних) потреб, а з іншого боку – саме володіння знаковою системою по-своєму звільняє дитину від них.

Отже, генетичне дослідження показало, що оповідь з'являється у вільній ситуації як процес і результат вираження дитиною своїх вражень як енергетичних утворень. В той же час оповідь як єдина форма переживання спрямована й на себе, і в кінцевому рахунку утворює сенси. Враження залишаються як сліди пам'яті і накопичують досвід особистості.

Повернемось тепер до долі вражень дорослих.

Один шлях їх зникнення ми вже показали. Як же дорослий звільняється від енергетично сильних, інтенсивних вражень? Один шлях пов'язаний із внутрішнім мовленням: враження переживаються (з-живаються?) завдяки розмові людини з самою собою у внутрішньому плані. Це й є переживання. Але це можливо, коли враження легко зрозуміти і «вбудувати» у власний внутрішній світ. Цей шлях для дорослих найбільш придатний – більшість наших вражень ми переживаємо так, збагачуючи новими сенсами власний внутрішній світ. Але так буває не завжди: якщо враження дуже інтенсивне, зачіпає життєво важливі психологічні утворення, внутрішнього мовлення виявляється недостатньо. І тоді людина

оповідає іншим. Переживання як форма і психологічний зміст оповіді дозволяє (своєю «зворотньою» дією) створити нові сенси. Відбувається те, про що сказав Ленгле – «переживання звільняють людину від вражень» (Лэнглэ, с. 64).

Ми можемо тепер відповісти на фразу У. Джемса: «Чому враження не проникають у нашу свідомість – таємниця, для якої принцип «обмеженості свідомості» являє собою не пояснення, а одну лише назву» (Джемс, 1991, с. 120). Наша відповідь – вони (враження) насправді майже всі «проникають у свідомість», але в результаті складного процесу перетворення їх у переживання і далі – у смислові системи. Створюються нові міжфункціональні психологічні системи.

Описані тут процеси, в цілому, і складають єдність історії кожної людини з історією культури. Є проблема і феномен збагачення: збагачуючи внутрішній світ людини (дитини) ми змінюємо і збагачуємо власний внутрішній світ. Це є необхідна складова історії людства і історії людини. Центральною ланкою (хоча й далеко не єдиною) тут є оповідь (переживання).

Ми можемо завершити коло нашого попереднього аналізу. Ми заявили і обґрунтували нашу методологічну позицію. Показали, що історія людини є фактично історією людства. Спробували усвідомити психологічні механізми і явища, що забезпечують цю єдність. Встановили, що центральним фактом є абсолютно своєрідне явище оповідальності і показали психологічні процеси, що його спонукають і підтримують. І завершили поверненням знову до оповіді (переживання). Впевнені, що тут відкриваються цікаві обрії подальших досліджень. Крім того, ми хотіли показати, що методологія Л. С. Виготського є далеко не вичерпаною і її застосування може призвести до відкриття нових змістовних проблем психології людини.

РОЗДІЛ II. ПСИХОЛОГІЯ ЛЮБОВІ

2.1. Любов та особистість

Вихідні методологами генетичної психології визначають магістральні лінії дослідження психології особистості і центральні питання: „як виникає особистість?“, „якими є психологічні механізми її існування і розвитку?“. Відповідь на перше питання полягає в тому, що особистість створюється, і отже вона є – твір. Це зовсім особливий твір, що все життя перебуває у власному становленні. Він продовжує створювати себе, ускладнювати (або – спрощувати), самореалізовуватись, вдосконалюватись. Він само-існує. І в цьому сенсі, особистість є власним автором. Але справжнє диво полягає в тому, що особистість є не лише автором себе-як-твору: вона потенційно і актуально є автором іншої, нової особистості – людської дитини. Цей абсолютно унікальний акт співтворчості двох особистостей, двох люблячих людей і є дійсним началом...

Ця теза суперечить вихідному положенню вітчизняної психології щодо онтогенезу особистості, яке було втілено в назву статті О.М.Леонтьєва: „Начало личности – поступок“, і дало поштовх цілому напрямку української „психології вчинку“. Вчинок, якщо його брати в розумінні О.М.Леонтьєва і В.А.Роменця, ніколи не може бути «началом особистості», оскільки для того, щоб його здійснити, треба вже бути особистістю: усвідомлювати власне „Я“, усвідомлювати „Я Іншого“ і якимось ставитись до нього.

Началом особистості є не вчинок, ним є любов. „Без любові, – говорить П.Флоренський, – особистість розсипається в дрібність психологічних елементів і моментів. Любов – зв'язок особистості“ (Флоренский, 1914, с. 173). Любов об'єднує і, власне, створює особистість, завдяки тому, що не дає людині зосередитись на власному „Я“, а концентрує, втілює її в інше „Я“, тим самим забезпечуючи існування і розвиток себе як цілісності.

О. Ф. Лосев відзначав, що головними прагненнями особистості є абсолютне самоствердження, внутрішня свобода, цілісність і гармонійність. „Вона бажає існувати так, як існують боги, що споглядають безкінечний світ і розумну тишу свого, ні від чого не залежного, світлого буття” (Лосев, 1991, с. 155). І це існування стає можливим в любові. Лосев продовжує: «І ось, коли чуттєва і строкато-випадкова історія особистості, зануреної у відносне, напівтемне, безсиле і хворобливе існування, раптом приходить до події, в якій виявляється ця відпочаткова і укорінена, світла призначеність особистості, пригадується втрачений всезагальний стан і тим долається стомлююча порожнеча і строкатий гамір емпірії – тоді це означає, що твориться диво» (Лосев, 1991, с. 155). Любов, її переживання і її прагнення і є цим дійсним дивом. Р.Мей зазначає, що любов несе в собі невимірювану психологічну енергію. І це є найбільш могутня сила для здійснення впливу і трансформації особистості (Мей, 2001, с. 81).

Творча природа особистості і її існування як співіснування підкреслювалась М.Бердяєвим. Він вважав, що особистість не є субстанцією, а являє собою творчий акт і є незмінною в процесі зміни. В особистості ціле передує частинам і не є чимось самовичерпним, егоцентричним: вона переходить в дещо інше, ніж вона сама, в інше „ти” і так продовжується, реалізуючи всезагальний зміст, який являє собою конкретне життя (Бердяєв, 1930).

Сучасна психологія на диво мало уваги приділяє дослідженню любові, натомість зосереджуючись на вивченні деструктивних потреб і якостей людини, хоча Г. Олпорт підкреслює, що „афіліативні бажання є необхідним підґрунтям людського життя” (Олпорт, 2002, с. 117). Психологія виявляється просто не готовою до вивчення явищ такого рівня складності і всеохоплюваності, якою є любов, але це не означає, що дані явища не треба вивчати.

В любові Е. Фромм вбачає найбільш радикальний і, фактично, єдиний належний вихід людини із деструктивності, відчуженості і ізолюваності. Але що ж являє собою любов?

Звернімось до думок Е.Фромма. Любов, пише він, це „пристрасне прагнення до єдності з іншою людиною, сильніше за всі інші прагнення людини. Це – найголовніша пристрасть, це сила, яка з'єднує в єдине ціле сім'ю, клан, суспільство, весь людський рід” (Фромм, 2001, с. 109). Виділяються, фактично, дві протилежні форми любові – пасивна („любов–злиття”) і активна, діяльна. Остання є, власне, тим, що ми називаємо любов'ю як такою. Фромм пише: „На противагу симбіотичному зв'язку зріла (діяльна) любов є зв'язок, що передбачає збереження цілісності особистості, її індивідуальності” (Фромм, 2001, с. 111). Це дуже суттєвий для нас момент – статус особистостей в любовних стосунках. Його досить ретельно проаналізував Ж.-П.Сартр, до якого ми звернемося трохи пізніше.

Справжня любов – це діяльна активність, а не пасивний ефект, це перебування в певному стані, а не „впадання” в нього. „Найбільш загальне визначення активного характеру любові, – зазначає Фромм, – можна сформулювати так: любити означає перш за все давати, а не отримувати” (Фромм, 2001, с. 113). Тут – центральний момент і доволі тонкий нюанс. Оце „давати” зовсім не означає „віддавати” в смислі – жертвувати, залишатися без чогось, терпіти збитки etc. Лише люди, самі орієнтовані виключно на отримання, так розуміють, що означає „давати”. Така орієнтація заперечує любов, зводить її до обміну: „віддав – отримав”. Зовсім інше має на увазі Фромм: для особистості, яка є продуктивною, цілісною і відкритою, „давати” означає виявляти власну силу, дарувати іншій людині себе, свій світ і ... ставати при цьому ще більш збагаченим, завершеним, сильним. Слід зазначити, що цей нюанс дуже часто не береться до уваги, і саме через це теоретичні погляди Е.Фромма і критикуються, і розуміються дещо спрощено-вульгарно. Виходить, що читачу самому слід подолати споживацько-товарну орієнтацію, щоб зрозуміти. Любити, даючи, не може людина незріла, залежна, не вільна, спрощена: адже „давати” може лише багата людина, з різноманітним і складним внутрішнім світом. В любові людина не лише віддає, але й „дає” найбільш дороге, що в неї є: вона дає життя. І це – не метафора. Любити – означає дарувати своє життя

і народжувати нове життя. „Коли двоє віддають, дещо народжується, і тоді обидва вдячні за нове життя, яке народилося для них обох” (Фромм, 2001, с. 115). Дуже часто ця фраза сприймається доволі абстрактно. Нам хочеться ризикнути і зазначити – вона є буквальною, коли мова йде про статеву, еротичну любов. Ми даємо коханій людині своє тіло, свою душу, себе. Вона вдячно приймає цей дар, і дає нам своє життя. І ця зустріч двох відданих, подарованих існувань має завершуватися появою нового життя (не в смислі нового забарвлення нашого з нею спільного життя. А в прямому смислі – має народитися нове життя, нова людина). І саме тому любов є творчість. Отже, закономірно–продуктивним завершенням еротичної любові має бути поява нової істоти, твору, в якому відпочатково втілена любов як потреба жити і продовжуватися. Саме тому, скажімо, О.Ф.Лосєв, називає особистість дивом.

Але так любити, цілком слушно вважає Е. Фромм, може далеко не кожна людина. Така любов „передбачає, що особистість повинна сформувати в себе переважну установку на плідну діяльність, подолавши залежність, самозакоханість, схильність до накопичування і до маніпулювання іншими” (Фромм, 2001, с. 115). Людина повинна повірити у власні сили, бути самодостатньою у досягненні мети. І крім того, що любити – означає завжди віддавати, „це завжди означає також піклуватися, нести відповідальність, поважати і знати... це найважливіші риси любові, притаманні всім її формам”. Тепер зрозуміло, що по-справжньому любити здатна лише зріла, відкрита і продуктивна особистість. Але чому ж тоді ми вважаємо любов початком особистості? Ми можемо підсилити тезу: любов є не просто початком особистості, вона існує раніше особистості, і вона породжує (визначає, детермінує) процес її створення (як дива).

2.2. Любов як форма і напрям самоактуалізації особистості

Любов є, якщо вживати терміни А. Маслоу, однією з форм і напрямів самоактуалізації особистості. Тобто в переживанні любові людина стає „тим, ким вона може стати”. Тут говориться про, так звану, буттєву любов (Б-любов), яка принципово відрізняється від любові дефіцитарної (Д-любові). В цілому, ці два типи любові, що їх виділяє Маслоу, є аналогічними класифікації Е. Фромма. Однак А. Маслоу розглядає цікаве явище, що дуже важливе для нашого дослідження. Йдеться про „вершинні переживання”. Повне розкриття і піднесення, пік творчої активності, споглядальності, відвертості і напруження емоційного стану – так можна описати це явище.

„Вершинні переживання” притаманні виключно буттєвій любові, і от які вони мають ключові характеристики. По-перше, змінюється сприйняття об’єкта любові (в нашому випадку мова йтиме про кохану людину, оскільки нас цікавить любов до людини протилежної статі). „При любовних переживаннях, – зазначає А. Маслоу, – цілком можливо настільки „розчиниться” в об’єкті, що наше „Я” зникає в буквальному сенсі” (Маслоу, 1997, с. 111). Ми можемо говорити, навіть, про ототожнення сприймаючого і об’єкта сприймання, про їхнє повне з’єднання в новій і вищій цілісності, в надскладно організованій метасистемі. І тоді народжується нова якість – нова істота. По-друге, в „вершинному переживанні” любові змінюється самосприйняття особистості. Згідно точки зору Е.Фромма, відбувається діяльне (і „давальне”!) проникнення в іншу істоту. Потяг до пізнання задовольняється шляхом з’єднання. „В з’єднанні я пізнаю тебе, я пізнаю себе... я пізнаю таємницю всього живого єдиною можливим для людини способом – переживаючи це з’єднання, а не шляхом міркування” (Фромм, 2001, с. 119). Отже, в любові я пізнаю (відкриваю) і – вивільняю, допускаю до активного життя зовсім іншого себе, такого, що до даного переживання був невідомим мені самому. І це є вивільнення життєвої енергії моєї вихідної невичерпної жаги. А. Маслоу пише з цього приводу: „під час пікових переживань люди найбільш тотожні самим собі,

ближче всього до свого істинного „Я” і найбільш неповторні” (Маслоу, 1997, с. 139).

По-третє, вершинне переживання любові є тим, що в сучасній психології дістало назву „переживання потоку”. Людину підхоплює і захоплює плин самого життя, зникають як такі цілі, прагнення, властивості і передбачення – все підкоряється течії, руху, який сам по собі стає найважливішим, найсуттєвішим. В ньому виявляється сенс існування, який стає легко й безпосередньо сприйнятним. Людина не контролює плин, не контролює себе в ньому – вона захоплено існує. Ми могли б сказати, що потік, плин пікового любовного переживання являє собою той рідкісний момент в житті людини, коли відпочаткова потреба по-справжньому заявляє про себе, коли вона стає сильнішою за особистість, сильнішою за все, що є в цьому світі, коли вона – веде.

Четверта характеристика пікового переживання підкреслює його творчу природу: це переживання є інсайт в його чистому, так би мовити, вигляді. Світ з його константами і умовностями буквально зникає, оскільки закохані в спільному піковому переживанні створюють на короткий час свій особливий, неповторний світ, в якому не діють не лише соціальні, але й природні закони, натомість діють свої унікальні закони любові. Вони створюють новий світ, нових себе, нове життя. І як найбільш напружена, відкрита й відверта точка пікового переживання виникає нова істота, людська дитина.

...Ми повинні зробити відступ і обговорити дві речі, які є дуже важливими для того, щоб нас правильно зрозуміли читачі. Перша з них є частковою, і стосується вона необхідності чіткого розмежування вершинного переживання любові і переживання оргазму (оскільки мова йде про еротичну любов). На цьому розрізненні жорстко наполягав і А. Маслоу. Ці два переживання об’єднує їх приналежність до сексуального контакту. Але це об’єднання дуже зовнішнє. Про такого типу об’єднання, свого часу, Л. С. Виготський сказав, що є поведінкові прояви або внутрішні відчуття, які здаються дуже схожими, але за механізмами виникнення і психологічним змістом вони

знаходяться дуже „далеко” одне від одного, оскільки входять до складу принципово різних міжфункціональних психологічних систем. За своїм походженням вершинне переживання є особливою формою продовження плину буттєвої любові. Підкреслимо – продовженням і підсиленням, а не завершенням і розрядженням напруги (Е. Фромм, критикуючи теорію еротичної любові З.Фрейда, цілком вірно зазначив, що сутнісною потребою любові є з'єднання, а не розрядження напруги, як це вважав Фрейд (Фромм, 2001)). Відпочаткова, біосоціальна за своєю природою, нужда породжує любов, як реалізацію двох укорінених в ній потреб – у повному з'єднанні з коханою людиною і породженні свого продовження – нової істоти. Це – домінантні, „смислостворюючі” мотиви, і вони не є „дефіцитарними”, тобто не зникають при своїй реалізації. Остання, до речі, й неможлива, адже процес проникнення в іншого, осягнення його, процес створення нового життя є, насправді, нескінченним (у всякому випадку, він є набагато тривалішим за життя однієї людини). Саме момент дискретного задоволення цих двох мотивів у вершинному переживанні і зумовлює його, забарвлює, затоплює його. І якщо вже мова йде про статевий акт як „операціональний аспект” даного переживання, то розрядження напруги дійсно викликає додаткове відчуття психофізіологічної насолоди, до кінця гармонізуючи і, на даному етапі, завершуючи переживання. Оця „додатковість” оргазму, насправді, дуже гарно помічається людьми, що люблять одне одного по-справжньому, тобто – буттєво (А. Маслоу) або діяльно (Е. Фромм). Результати опитувань, що проводив А. Маслоу (Маслоу, 1997), і деякі наші емпіричні дані підтверджують це.

В житті людини, однак, може статися й таке, що сам по собі оргазм, як зняття напруги і задоволення від цього, може „створити власну міжфункціональну систему”, зайнявши в ній провідне місце. Але це вже – зовсім не про любов, і ми ще матимемо змогу поговорити про це.

Другий момент стосується стилю викладення матеріалу. В так званій „власне науковій” психології стало звичним

критикувати тексти А. Маслоу і Е. Фромма за їхню метафоричність, за відсутність жорсткої парадигмальної логіки, за неможливість „науково” верифікувати ті факти, про які вони пишуть. Віддаючи звіт в тому, що наше викладення дуже схоже за стилем на стиль вказаних авторів, ми мусимо зазначити таке. Просте зведення складних мета-явищ до окремих розрізнених елементів за допомогою математичної логіки зовсім не означає їхнього кращого розуміння і осягнення. Про такі дослідження великий Гете сказав вустами Мефістофеля:

Во всем подслушать жизнь стремясь,
Спешат явления обездушить,
Забыв, что если в них нарушить
Одушевляющую связь,
То больше нечего и слушать (Гете, 1997).

Якщо сучасна психологія вважає об’єктивним знанням те, що виникає в результаті узагальнення емпіричних фактів, які, в свою чергу, являють собою певні відповіді людини на штучні стимули, створювані дослідником, то, безумовно, роботи Маслоу, Фромма і подібні до них – не відносяться до такого знання. Звісно, що не лише недоречно, але й ні в якому разі не можна вивчати такі явища, як особистість або любов вказаним способом. Але ж як бути? Щоб зберегти свою приналежність до „справжньої науки” слід... замінити слова. Так, ті звичайні і зрозумілі, красиві слова, які описують ці явища і ідеї, з ними пов’язані, треба замінити словами сухими „наукоподібними”: «любов як корелят „чогось там”» – таке формулювання більше до вподоби. Але якщо визнати вказані вище стилі не науковими (тобто – феноменологічними, метафоричними, міфічними), а останній тип – науковим, то що ми маємо? О. Ф. Лосев про це сказав так: „Коли „наука” руйнує міф, то це означає лише те, що одна міфологія бореться з іншою міфологією” (Лосев, 1991, с. 33). Фактично, для такої „науки” дійсно потрібна лише власна гіпотеза і все, тобто це і є цілісна міфологема дослідника, що „одягнеться” ним на певну область дійсності і дасть нові абстрактні терміни.

Цю проблему цікаво і яскраво висвітлив Сартр. На його думку, якщо розглядати людину, „як таку, яку можна проаналізувати і „привести” до первинних даних, визначити її мотиви (або бажання), бачити в ній суб’єкта як власність об’єкта”, то легко закінчити тим, що розробити захоплюючу систему субстанцій, які потім зможемо назвати механізмами, динамізмами, паттернами etc. Але виникає дилема, оскільки людське існування стало „чимось схожим на аморфну глину, яка може приймати бажання пасивно, або може бути зведена до простої зв’язки всіх цих неподоланих драйвів чи тенденцій. В будь-якому випадку людина зникає. Ми більше не можемо відшукати того, з ким відбувся той чи інший досвід” (Сартр, 1988, с. 143).

Ми намагаємось відійти від традиції, що склалась мало не з середньовіччя, і спробувати провести аналіз не за постулатами, а за критеріями, адекватними об’єкту дослідження. Генетико-моделюючий аналіз дозволяє з’єднати онтогенез і творчість: виявляється, що реальною силою, яка створює особистість і визначає її існування, є любов двох людей. Розкриття специфіки цього надскладного процесу не може відбуватися в логіці і термінології редукції, оскільки тоді ми втрачаємо сутність явища. З іншого боку, принцип рефлексивного релятивізму означає, що знання, отримані про такого рівня складності системи, ніколи не можуть бути однозначними і кінцевими.

Тепер ми можемо продовжити наш аналіз. Дослідження вершинних переживань може призвести до формування уявлення про наявність в межах буттєвої любові своєрідних „спалахів”, чуттєвих загострень, які змінюються більш спокійним плином життя людей поруч. Така логіка можлива, якщо дивитися на явище з боку поведінки і переживань людини, і якщо врахувати, що психофізіологічно „спалах” завжди повинен минути, що він дуже «енергоємний» і має відбутися відпочинок і поповнення енергії, яка витрачена, щоб не було зриву. Однак все це – лише уявлення. Біо- і психоенергетика любові залишаються невідомими, і ніщо не заважає нам говорити про її складний і взаємозбагачувальний характер, адже „давання” означає,

водночас, і „отримання”. Якщо спробувати подивитися на цей процес з точки зору... самої любові, виявиться, що дискретність протікання, насправді, не відповідає її природі. Це є онтологічний стан існування особистості, стан як особливе забарвлення життя і пов’язаних з ним переживань, і стан як постійний плін цього життя. Це, іншими словами (використовуючи термінологію А. Маслоу) є постійне і плинне вершинне переживання як ознака існування. Інша річ, що всередині цього плину можливі емоційні спалахи і заспокоєння – адже „всередині цього плину” – продовжується звичайне життя звичайної людини. Психологія любові не є, власне психологією почуття, яке виникає, триває і зникає час від часу. Це – психологія воління буття поруч з коханою людиною.

2.3. Психологічні особливості любові

Психологічні особливості (параметри) буттєвої любові, що на них вказують і Е. Фромм, і А. Маслоу, і інші дослідники даного явища, насправді не так і багато можуть сказати про сутність цього людського дива. Евристичність тут буде визначатися охопленням у дослідженні динаміки – виникнення, існування, розвитку любові.

Так, уже зазначалося принципово своєрідне пізнання людьми один одного, якщо вони люблять. Цей феномен привертає увагу багатьох вчених. Так, Р. Мей зазначає: „Зустріч з існуванням іншої людини (любов) містить в собі силу, яка може викликати сильне потрясіння людини і викликати в ній сплеск тривоги. Але вона може бути і джерелом радості” (Мей, 2001, с. 143). Можна зазначити, що навіть етимологічний зв’язок між словами „пізнати” і „любити” є дуже тісним. В давньогрецькій і давньоєврейській мовах дієслово „пізнати” одночасно означало „мати сексуальний зв’язок”. Серйозний матеріал в цьому плані можна знайти в релігійних текстах: „Авраам пізнав свою дружину і вона зачала”... – таких висловів дуже багато в Біблейських текстах. Все це може означати, що по-справжньому

знати іншу людину, так само, як і любити її, означає спільну, творчо-діалогічну участь в житті цієї людини. Екзистенціальний психолог Л. Бінсвангер називає це „дуальним модусом”: „щоб зуміти зрозуміти іншого, людина в крайньому разі повинна бути готовою любити його” (Бінсвангер, 2001). Чому ж пізнання іншого в любові набуває нових якостей і стає безмежним за ступенем проникнення в таїнство особистості (тобто – воно стає адекватним її дійсній безмежності)? Звернемо увагу на такий факт: в коханій людині ми бачимо риси, яких не помічали раніше, про наявність яких не знає ні вона сама, ні оточуючі. В чому причина цього? Нам відповідають, що це ми наділяємо кохану гарними рисами, створюємо їх під впливом почуття і бажання. Але чи це обов’язково так? Можливо, це той онтологічний стан, який викликаний любов’ю, і який є, насправді, найбільш виправданим і найбільш природно-відповідним станом людини (саме для нього вона й створювалася!); цей стан вперше і востаннє, остаточно відкриває нас один одному, відкриває саму сутність нашу, саме єство. Ми не створюємо його, а бачимо очима, не затьмареними жагою, а просвітленими чистою нуждою буття. Як виникає це явище? Людська істота, в дійсності, довго готується до нього. Потенційно, вона виявляється підготовленою до цього „осаяння” з самого початку існування, ще будучи маленькою клітинкою, яка, водночас, є твором двох закоханих і опредметненням їх нужди до буття, їх любові. В цій клітині є не просто складні хімічні речовини і біоструктури – в ній – втілення віковічного досвіду існування людини як соціальної істоти, тобто такої, що, за визначенням, є твором і творцем любові і життя. (Те, що ми поки що не знаємо, в яких конкретних формах існує цей відбиток-втілення, зовсім не означає його відсутності, а означає лише, що їх треба шукати і знаходити). Тобто любов, вже є в цій істоті, яка ще тільки почалася. Весь період пренатального розвитку – досвід любові-відкритості, захищеності, комфортності і зростання (звісно, ніхто тут не говорить про свідомість і взагалі вищу психіку – йдеться про те, що відбувається в дійсності). Дитина в пренатальній фазі повністю відкрита і повністю

захищена любов'ю матері і батька, любов якого захищає матір і, опосередковано, її плід, їхній спільний твір. Щоб там не говорити і на яких позиціях не знаходитись, але набувається досвід, і він є любов. Так з'єднується любов поколінь, втілена в дитину на рівні „соціальної спадковості” (вираз П.П. Блонського) і любов-реалія, як особлива побудова біосоціальних стосунків. Суттєвим етапом є сам по собі акт народження. Психологія і про це знає дуже мало, за винятком того, що „перехід” дитини в світ є травмуючим (хоча й це доволі проблематично: так, мабуть повинно бути, думаємо ми, адже дуже вже відрізняється середовище, ну, звісно, і прилади можуть зафіксувати відповідні вегетативні реакції. Але це все – не психологія). Між тим, не треба й спеціальних досліджень, щоб зафіксувати величезну психологічну складову цього акту. Ми не можемо тут обговорювати цю проблему детально, але знаємо враження дуже багатьох жінок, що народжували дитину очікувану, бажану і зачату в любові. Так, вони говорять про страх і про біль, але не лише про це. Вони говорять про відвертість і відкритість – більшого розкриття, більшої природності і довірливості до світу до буквального відчуття „розчиненості” в ньому – вони не знали. Відзначають загострення любові до чоловіка і безмежну любов, піклування про життя дитини і своє власне. Нам здається, що акт народження є обов'язковою складовою людської любові, і він повинен досліджуватись в психології як суттєвий етап онтогенезу і трансформації людської істоти. Психоаналітичні і споріднені їм напрями розуміють важливість цього явища і лише завдяки їм ми маємо хоч якусь наукову інформацію. Але психоаналіз – течія доволі вузько-специфічна і така, що формує вузький погляд, якого замало...

Так чи інакше, наявність у людської істоти вже на момент народження досвіду існування в любові, розкриття в ній, має бути визнаним. Ми хотіли б ще раз наголосити, що дуже далекі від метафоричності. Ми просто фіксуємо факти. Інша річ, що сутність цих явищ вимагає серйозних досліджень, які можливі в умовах нового синтезу природничих, соціальних і психологічних наук, який ґрунтувався б не лише на психоаналізі, а на позиціях

різних уявлень. Тільки з цих позицій можна, на наш погляд, і оцінити, і до кінця зрозуміти явище дитячої сексуальності, яке геніально помітив З.Фрейд, але яке він інтерпретував дуже вузько.

Актуальний досвід любові дитина починає отримувати в перший рік після народження. В заочній дискусії з Ж.Піаже Л.С.Виготський абсолютно вірно відстоював тезу, згідно з якою ранній онтогенез (традиційно мова йшла про перші місяці після фізичного народження) є періодом, коли максимальне значення для розвитку дитини мають соціальні фактори (дитина просто не зможе вижити як людська істота без соціального оточення). Але Виготський не сказав, що саме тут є головним. На наш погляд, визначальним в даний період життя є любов – любов між батьками, і любов матері до дитини. Інтенації, лагідні доторкання до найтендітніших, найпотаємніших місць, затишність, задоволення дефіцитарних потреб і – розвиток, радісні відкриття, нові враження через улюблених людей... Все це є важливою фазою становлення любові і, водночас, набуття її досвіду. Коли Е.Еріксон підкреслює значущість цього періоду онтогенезу, говорячи, що тут формується базальна довіра (або недовіра) до світу – він абсолютно правий, незалежно від його вихідних теоретичних і ідеологічних позицій. Зараз не можна стверджувати, оскільки це також не вивчалось, але цілком логічно уявити, що для дитини з базальною недовірою до світу буттєва любов буде «закрита», або ж знадобляться нелюдські зусилля цієї людини і, головне, людини, що її полюбить, щоб вона відбулася, здійснилась і в цій істоті.

До речі, про відношення до любові і потребі в ній у радянській психології діяльності загальним місцем стало нехтування цією потребою з боку дослідників, на перевагу іншим, більш „вітальним” потребам. Але візьмемо виданий недавно „Курс лекцій” із загальної психології О. М. Леонтьєва. В одному місці він аналізує позицію деяких західних вчених відносно важливості потреби у любові і прив’язаності в онтогенезі дитини. Зокрема, ранньому онтогенезі. І от що пише з цього приводу автор цілком раціональної теорії діяльності: «І ось

з'являється на сцені любов. Цікаво? Цікаво! Чи можу я погодитися з позиціями цих авторів?.. Я може згодитись, що це симптоматично і містить в собі якусь велику, не натуралістичну в спрощеному сенсі цього слова, правду, а якусь правду велику. Справжню, яка дозволяє зрозуміти дуже багато такого, що здається суперечливим і незрозумілим. І ненатуральним» (Леонтьев, 2007).

Ми вже не говоримо тут про С. Л. Рубінштейна, який мав цілком глибоке і серйозне відношення до проявів людської любові.

Ми можемо, мабуть, стверджувати, що особистість дійсно починається з любові. І тут може виникнути цілком слушне питання про те, що буде з особистістю, якщо вона зачинається не в любові, виростає без батьків і не знає любові на ранніх етапах розвитку? Відповідь на це питання багато в чому є вирішальною для ствердження нашої концепції. Ми дамо її, ґрунтуючись на методології генетико-моделюючого підходу до вивчення психології особистості, з урахуванням існуючих теоретичних уявлень та виходячи з досвіду терапевтичної роботи в галузі вікового та сімейного консультування.

Біологічно поява людського організму зумовлена, як відомо, явищем запліднення – злиттям чоловічої і жіночої гаплоїдних статевих клітин і утворенням єдиної диплоїдної клітини – зиготи, яка має повний набір хромосом і, відповідно, генів. Спадкові ознаки материнського і батьківського організмів, фіксовані в генах, утворюють унікальне індивідуальне сполучення, і вияв їх зумовлює організмичні особливості дитини. Момент запліднення є, власне, початком окремого існування нової істоти і, водночас, він є завершенням, біологічним предметненням всезагального потягу до життя і його продовження. Процеси, які відбуваються під час запліднення і після нього, слід розглядати як складові елементи деякого єдиного явища: сила життя, втілена відпочатково в зародок людини, організовує і спрямовує дозрівання таким чином, що на момент фізичного народження існує людська істота, за своїм рівнем складності, диференціації і інтегрованості готова до

особистісного шляху подальшого становлення. Сучасна біологія, насправді, не знає, як упорядковуються процеси і окремі тенденції в онтогенезі, і утворення цілісності як вихідного, того, що якісно не співпадає з сумою окремих частин. В біологічній науці розуміння цього має той же рівень, що і в психології. У всякому разі, на питання про те, що виступає джерелом і інтегратором динамічних явищ онтогенезу людини, жоден біолог точної наукової відповіді не дасть. Нас тут цікавлять кілька ключових моментів. Істота, що являє собою систему, яка саморозвивається, виявляється не лише готовою до „вращування в культуру”, вона ще є дуже пластичною, гнучкою і складнокомпенсованою, так що наявність доволі значних морфофізіологічних відхилень не припиняє цей шлях. Звичайно, існують межі. Але численні дані патомедицини і дефектології засвідчують дійсно дуже високу компенсованість. Це означає, що є дещо головне, про що ми точно не знаємо, але воно й визначає цю гнучкість і величезне прагнення системи організму (нехай і неусвідомлюване) до невинного розвитку, до буття і соціалізації. Вражаючою є кількість і різноманіття спадкового матеріалу людини. Сотні тисяч генів, що знаходяться в хромосомах – це ще не все: існує цитоплазматична спадковість, існують біохімічні процеси, які продовжують існувати в зиготі, і вони також сполучають в собі унікально-специфічне і всезагальне. З іншого боку, існують різні за функціями гени, і далеко не всі вони синтезують на собі як на матриці інформаційні РНК з подальшим біосинтезом відповідної білкової макромолекули. Існують гени-регулятори, існують, нарешті, так звані „мовчазні” гени, функція яких зовсім невідома. Слід, також, мати на увазі, що зміни в структурі і функціях відбуваються набагато частіше, ніж ми уявляємо, адже заміна всього одного нуклеотиду означає, що на відповідному місці в молекулі білка буде стояти інша амінокислота, зміниться просторова конфігурація молекули, а отже, зміниться, і її функція. Отже, дуже багато може змінитися. І набір генів – ще далеко не фатум. Не повинно мінятися лише головне і цілісне: якщо істота готується стати особистістю, то система повинна зберігатися.

Суттєвим є й те, що процеси на рівні клітини і організму, біохімія, генетика і фізіологія життя є процесами людського організму. І це означає, що вже на даних рівнях ми не маємо чисто біологічних, природних механізмів. Наявність соціальної спадковості не викликає жодних сумнівів у сучасних вчених, інша справа, що не треба спрощувати і овульгарнювати це уявлення. Якщо ми будемо шукати шматочок ДНК, який „контролює і визначає схильність до злочинів або здатність любити” – це дійсно буде смішно... в такій постановці питання. І ми, власне, не про це. Якщо тіло людини, біологічну конституцію є сенс розглядати як „носія” психічного і, водночас, як його обов’язкову змістовну складову (підструктуру особистості), то тут йдеться про зміну форми існування і взаємодії трьох факторів: біологічного, соціального і духовного. Поза особистістю, навколо неї вони існують як різні сили, а в самій особистості – перетворюються в одне – в інобуття одне одного, в нерозривну єдність. Розвиток породжує нову якість. Але те ж саме ми можемо сказати про спадковий матеріал. Статева клітина, що несе спадковість, є не лише „плоть від плоті”, але й „дух від духу”, вона – невід’ємна змістовна одиниця тієї унікальної єдності, якою є людська особистість. Інакше, якби вона не несла в собі в змінено-спрощеному вигляді всю особистість, вона і „клітинкою” б не називалась. Не набір окремих генів (шматків молекули ДНК), а цілісна інтегрована сукупність спадкового матеріалу, об’єднана в єдину систему з іншими складовими життєдіяльності клітини, утворює ту якісно нову структурно-функціональну єдність, яка в зміненому вигляді, як інобуття, несе в собі і інформаційний досвід, і вихідний потяг до буття всієї особистості. Якщо зрозуміти справу так, то стає ясно, що й саме розділення спадковості людини на біологічну, соціальну і духовну є штучно-довільною інтелектуальною операцією дослідника для того, щоб краще зрозуміти... Але він втрачає при цьому все... І знову треба згадувати Мефістофеля. Коли Виготський доводить, що дійсні особливості вищої психіки як цілісності визначаються не стільки рівнем і змістом розвитку окремих функцій, скільки специфікою зв’язків між ними,

їхньою взаємодією, то чому не можна використати цю логіку? Тоді слід сказати, що особливості спадковості людини в цілому визначаються не тільки тим, які гени і скільки виступають як її елементи, а ще й тим, як вони взаємодіють, яка цілісність тут утворюється. І стає ясно, що карколомні досягнення сучасної генетики в галузі розкодування окремих генів є, насправді, дуже попереднім, пробним кроком ще лише в напрямі проблеми спадковості, а ніяк не спробою її вирішення.

Такий роздум пояснює плинність, нескінченність і наступність особистості в історії. Адже спадковий матеріал як структурно-функціональна цілісність не синтезується людиною за період її життя. Він передається, зберігаючи у якомусь вигляді протягом всієї історії людства і додається історією життя даної людини. Звідси ж стає зрозумілим вічність любові: якщо дана конкретна істота з'явилась (зачалась) без любові, це не означає, що вона взагалі не несе її в собі. Спадковість батьків має, несе в собі любов поза їхніми актуальними почуттями: любов як втілення життя тисяч людських поколінь.

2.4. Фундаментальність любові

Розгляд любові лише в контексті особистісних взаємостосунків є частковим, неповним і, отже, не дає дійсного розуміння цього унікального і всеохоплюючого явища та усвідомлення його повного значення в існуванні людини, в зародженні і плинні життя взагалі. Тейяр де Шарден сказав свого часу: „Для науки про людину величезне значення має те, що на конкретному просторі Землі виникла і зросла зона думки, де не лише зародилася і була проголошена дійсна всесвітня любов, але також було дане життєве свідоцтво, що вона психологічно можлива і здійсненна на практиці” (Шарден, 1987). Для того, щоб надійно констатувати наявність любові у людей, слід, згідно загальному правилу генетичного підходу у дослідженні, уявити і дослідити можливість її наявності (нехай і в зародковому, нерозвиненому вигляді) у всьому живому, що існує. Філософи давно вже це

помітили і відповідним чином висловились. Так в одному з своїх діалогів, Платон визначає: „Любов'ю називається прагнення цілісності і потяг до неї” (Платон, 1970, с. 112). Далі стверджується, що бог любові Ерот розливається в усьому світі, і живе не лише в людській душі і її прагненні до чудових людей, але й багато в чому іншому – в тілах будь-яких тварин, в рослинах, в усьому існуючому, оскільки він є Богом великим, дивним і всеосяжним (Платон, 1970). Інший філософ, Н.Кузанский, зазначав, що любов, як зв'язок єдності і буття, в найвищому ступені є природною. „Ніщо не позбавлено цієї любові, без якої не було б нічого стійкого, все пронизане стійким духом зв'язку, всі частини світу внутрішньо зберігаються її духом і кожна з'єднується нею з усім світом” (Кузанский, 1980, с. 386). Цей дух любові, на думку філософа, з'єднує духовне і тілесне в унікальну єдність. Геніальні філософи у спогляданні помітили те, що зараз все більше привертає увагу позитивної науки: життя виникає і існує всупереч ентропії, і це означає (оскільки воно все ж таки виникає і існує!), що є протилежна за напрямком і адекватна за могутністю сила. Ми не знаємо, що вона собою являє, а можливо й знаємо...

Розглядаючи вихідні підвалини життя, Т. де Шарден зауважує, що найпершим, найпростішим проявом любові є вже явище, коли фізичні або хімічні частинки починають притягувати одна одну і прагнути до цілісності (Шарден, 1987). Так „запускаються” механізми розвитку, починається еволюція матерії, а потім і життя. Ця сила з'єднання водночас є силою (енергією) буття, вона означає потяг до існування. Прийняття такої позиції означає визнання невипадковості біологічної еволюції, її спрямованого характеру. Це своєрідна антитеза дарвінізму, але вона є прийнятою в науці, принаймні, в певних її напрямках. Ми не говоримо тут про метафізику і спіритуалізм, мова йде про цілком серйозну наукову думку. В.І.Вернадський вказував, що «процес еволюції життя завжди йшов без відходів назад, хоча і з зупинками, в один і той же бік – в бік уточнення і удосконалення нервової тканини, зокрема, мозку» (Вернадский, 1988). Він говорить, що це кидається у вічі, але посиляється на

емпіричні дані, отримані Дж.Даном ще в 1855 році (Вернадский, 1988). І далі В.І.Вернадський підкреслює: „Найбільш характерною рисою цього процесу є спрямованість з цієї точки зору еволюційного процесу життя в біосфері” (Вернадский, 1988, с. 59). Ця революційна думка нашого великого співвітчизника не дуже „помічається” сучасною наукою через її теоретичну слабкість. Адже В.І.Вернадського ну ніяк не звинуватиш у містицизмі і спіритуалізмі. „Життя, взяте як єдине ціле, розглядається не як сукупність живих організмів, живих природних тіл, а як особливий прояв чогось, що в природі яскраво виявляється перш за все в живих організмах, але, можливо, не лише в них має місце” (Вернадский, 1988, с. 169). Вчений вважає дане положення дуже перспективним в плані теоретичного аналізу проблеми життя і загострює, що це „щось” є поки що незрозумілим. В цілому, В.І.Вернадський схиляється до ідеї, що енергія (сила), що викликає, підтримує і розвиває життя є силою всезагальною і має космічні витoki. Дані ідеї були підхоплені Т. де Шарденом, який вводить поняття ортогенезу, наголошуючи, що це є загальна характеристика спрямованої ускладненості еволюції живого. І спрямоване воно в бік розвитку психічного („свідомості”). Говориться про наявність могутньої енергійної сили життя (нужди до буття), яка визначає прагнення до цілісності, гармонійності і має дуже багато модифікацій-розгалужень („віяло” – в термінології Шардена), у людини кристалізуючись в любов. Думка, свідомість виникає між двома істотами, підкреслює Тейяр, і це „замикає коло” – тільки любов як потяг до з’єднання могла народити думку, – виникла людина. „Щоб світ прийшов до своєї завершеності під впливом сил любові, фрагменти світу шукають один одного. І тут – ніякої метафори і значно більше змісту, ніж в поезії. Сила вона чи кривизна, або всезагальне притягнення тіл, яким ми настільки вражені, – це лише зворотня сторона або тінь того, що реально рухає природою” (Шарден, 1987, с. 209).

В акті злиття кохаючих одне одного створюється третя особа – нова людина. Тут, на наш погляд, підтверджується ідея І.Пригожина, і ми покажемо це у вигляді гіпотези. Акт злиття

настільки напружений, що в ньому відбувається значне посилення динаміки, що внутрішні світи двох особистостей – деструктуризуються. І цей безструктурний, безмежно швидкий⁵ потік хаосу породжує своєрідну неструктуровану гармонію – гармонію трьох внутрішніх осіб, гармонію трьох нових людей. Потім структури поповнюються (дитиною – твором) – створюються. Таким чином закон Пригожина „Гармонія з хаосу” розповсюджується на всі види існування і стає всезагальним.

Здається, Тейяр підходить дуже близько, і йому залишається лише назвати термін. І для того, щоб знайти ключову космічну енергію (В. І. Вернадський), треба піднятися до вершин особистості, людського духу, адже „любов у всіх своїх нюансах є ні що інше, як більш-менш безпосередній слід, залишений в серці елемента психічною конвергенцією до себе універсуму” (Шарден, 1987, с. 209). Лише любов, і про це свідчить досвід життя, здатна справді завершити людські істоти як такі, оскільки лише вона одна з’єднує ці істоти їх безпосередньою сутністю. „Дійсно, – зауважує Тейяр, – в яку хвилину двоє закоханих досягають повного володіння самими собою, як не в ту, коли вони втрачають себе один в одному?” (Шарден, 1987, с. 209). Але з’єднання буде, водночас, актом творіння, коли воно не відбуватиметься як з’єднання „будь-з ким”, і „будь-яким способом”, оскільки любов зникає в контакті з безособистісним і анонімним. Любов породжує в особистості відчуття цілісності, почуття універсуму, і можна зрозуміти і розділити подив Тейяра, коли він вигукує: „Як могла психологія ігнорувати цю фундаментальну вібрацію, тембр котрої для тренованого вуха вчувається в основі або, швидше, на вершині будь-якої сильної емоції?” (Шарден, 1987, с. 210). Питання це зовсім не риторичне: в ньому приховані дійсні пояснення деструктивності і „розгубленості” сучасного суспільства. Адже якщо прийняти викладене (а його – треба приймати, адже воно не лише очевидне, але й продумане багатьма творцями і, навіть, досліджене в емпіричній науці,

⁵ Кожен, хто має досвід справжніх любовних стосунків, згодиться, що з часом в цьому акті дійсно щось відбувається. Він, як психологічний час, просто на певний період зникає. Можливо, ще пов’язано з силою динаміки хаосу.

нехай і недостатньо), постає загадка: чому ж тоді люди так мало люблять, і чому так багато жорстокості і деструктивності? Ми повертаємося до конкретної площини. Любов передбачає свободу її суб'єктів, і, отже, коріння проблеми – в реальній несвободі особистості сучасного світу. Парадоксально, але цілком грамотно і ґрунтовно вирішив це питання Е.Фромм: людина, насправді, може мати свободу в будь-якому суспільстві, але вона її... не хоче і від неї „тікає”. А отже – тікає й від любові. Дуже багато західних персонологів досліджували даний феномен. Сам Е.Фромм доводить, що людина, насправді, „втікає” не стільки від свободи і любові, скільки від відповідальності, яка жорстко й однозначно з ними пов'язана, і до якої людина виявляється зовсім неготовою.

Інший аспект розглядає К.-Г.Юнг. Саморозвиток і самореалізація особистості (необхідні атрибути любові) уявляються йому не лише „чудовими” якостями і тенденціями, а ще й дуже важкими. Особистість, що самореалізується, відмовляється від конформізму і існує ніби на гірській вершині – їй там дуже гарно (дух захоплює від захвату), але дуже небезпечно – там жорсткі вітри, холод, височінь... Тому, зазначає Юнг „подавляюча більшість людей обирає не власний шлях, а конвенції, і внаслідок цього кожна з них розвиває не саму себе, а якийсь метод, тобто дещо колективне за рахунок власної цілісності” (Юнг, 1994, с. 73). Акція особистісного розвитку виявляється доволі „непопулярним заходом”, малоприємним шляхом ухилення від магістральних шляхів конформізму. Художньо-оригінально це висловив В.Висоцький в „Балладе о любви”:

И чудаки – еще такие есть –

Вдыхают полной грудью эту смесь

И ни наград не ждут, ни наказанья, –

И, думая, что дышат просто так,

Они внезапно попадают в такт

Такого же неровного дыханья (Высоцкий, 1997, с. 395).

Дуже цікавий і тонкий погляд на любов як взаємостосунки вдалось висловити Ж.-П.Сартру. Суттєве в цих стосунках він визначає так: „не мене тепер повинні розглядати на тлі світу, як „оце” серед інших „цих”, а, навпаки, світ повинен розкриватися завдяки мені” (Сартр, 1988, с. 215). Тобто, кохана людина стає реально тим об’єктом-тлом, в світлі якого сприймається світ. Але ця позиція виявляється досить складною і вразливою. Любов, що очікується від іншого, нічого не повинна вимагати, вона – „чиста відданість без взаємності”. Проте виявляється, що це пов’язано із свободою, і пов’язано суперечливо. „Той, хто любить, в першу чергу вимагає (!–авт.) від коханого вільного рішення. Щоб інший любив мене, я – повинен бути вільно обраний ним в якості коханого” (Сартр, 1988, с. 216). І ми не помічаємо цю тонкість – я вимагаю свободи, а отже, оскільки мене люблять, вже роблю людину не свободною. А така не-свободна людина мені не потрібна як об’єкт моєї любові: якщо мене обрали не свободно – це мене швидше лякає, або провокує агресію чи маніпуляцію, але аж ніяк не сприяє любові. Сартр не вирішує цього парадоксу, і нам здається – цілком адекватно сучасним можливостям. Я хочу, щоб мене кохала вільна людина, щоб я був її вільним вибором – цим я „заганяю” кохану людину в дуже скрутну пастку. В житті це часто спричиняє до серйозних проблем, що можуть завершуватися розривом. Ми говоримо про ревності. Залишаючи осторонь інші численні їх причини, розглянемо лише даний аспект: мені хочеться, щоб кохана була людиною вільною і вірною мені, причому вірною не тому, що так хочу я, а тому, що вона не може і не хоче інакше. І це може втілитись у справжню „садистську” (термін Сартра) позицію по відношенню до коханої людини. І це є те, до чого ми не готові. Завершимо довгою цитатою Сартра без коментарів: «Ми знаємо, що в повсякденній термінології любові до коханого застосовується термін „обранець”. Вибір цей, однак, не повинен бути відносним, зробленим стосовно обставин: люблячий стурбовується і відчуває себе неповноцінним, коли думає, що коханий обрав його з числа інших. „Ага, значить, якщо б я не приїхав в це місто, якби не відвідував такого-то, ти б не познайомилась зі мною, не любила

б мене?” Ця думка є тортурою для люблячого: його любов виявляється однією з багатьох інших, обмеженою випадковістю зустрічі: вона стає любов'ю в світі, об'єктом, що передбачає існування світу, і, можливо, в свою чергу, існуючим для якихось інших об'єктів. А він вимагає чогось зовсім іншого...» (Сартр, 1988, с. 216).

Великі проблеми любовних стосунків дослідники вбачають в явищі саморозкриття. Ми вже вказували на думку Р. Мея, який підкреслював, що Зустріч в любові може стати джерелом сплеску дуже гострої тривоги. Ближче всіх до цього підійшов К.Роджерс. Глибоке саморозкриття і самоусвідомленість, повна відкритість іншому в любові дійсно може бути небезпечною для людей, які не приймають самих себе. Це неприйняття, неконгруентність Роджерс пояснює значною різницею (іноді – антагоністичною) між „Я – концепцією” і „організмичним Я” людини. „Я – концепція” як сукупність усвідомленої і „дозволеної” інформації про себе, формується в ситуації, яку Роджерс називає „умова цінності”. Що це означає? Починаючи з раннього віку, дитина засвоює те, якою треба, а якою не можна бути. Її реальні риси, що відповідають цьому треба – усвідомлюються і становлять в своїй сукупності “Я – концепцію”. Ті ж, які в людини є, але вони – із галузі „не можна мати” – не „пропускаються” у свідомість і приховуються навіть від себе. Вони в сукупності з „Я – концепцією” становлять цілісне „організмичне Я”. Повноцінно функціонуюча особистість (термін Роджерса) відзначається практичною відсутністю розходження між Я – концепцією і Я – організмичним. Але таких людей небагато. Напруга від наявності прихованих, неприйнятих властивостей і потреб дуже заважає існуванню, породжуючи симптоматику, яка в цілому означає „психічне нездоров'я”. Але ця проблема багатократно загострюється, якщо людина потрапляє в ситуацію, де не просто треба все до кінця відкрити собі і самоусвідомити, а „до дна” відкритися іншій людині. Але ж це – любовні стосунки: приховати тут нічого не можна, адже кохана людина одразу це відчує, а з іншого боку, показувати це ну ніяк неможливо. Так народжується страх і неправда – найбільші

вороги любові. Звісно, любов являє собою феномен безоціночного сприйняття – той ідеал терапії, який, довів Роджерс, дозволяє людині, кінець кінцем, позбутися напруги і прийняти себе. Але любов – не терапія, і кохана людина – не лікар і не психолог. Вона – сама пристрасть, оголена зацікавленість і всепроникаюча активність. І тоді починається приховування, маніпуляція, а любов зникає, залишаючи місце прагматизму і сексуальності. Найгірше те, що сучасне суспільство ніби сприяє такому повороту подій.

...В одному дуже авторитетному сучасному масовому виданні нещодавно опублікована величезна помпезна стаття про те, як передова сучасна хірургія забезпечує молодій жінці „поновлення” фізичних ознак дівочої недоторканості. Все, що написано, насправді, дуже примітивне і нудне, але виникає одне питання: навіщо це робити? Журналіст чесно поставив це питання кільком „зацікавленим” особам, і їхні відповіді доволі симптоматичні, і зводяться до простого: «не хочу завдавати прикрасі коханий (!?) людині». Звісно – це відповіді 100%-вих пацієнток психотерапевта. Про яку любов, взагалі, йдеться? ...Проте, ми не вирішуємо тут проблем консультативних, лише хотіли підкреслити доволі дивну орієнтацію суспільства, хоча, можливо, не таку вже й дивну, адже в цьому суспільстві товаром є все.

Любов дійсно може тривожити і лякати, і дуже часто цей страх долається через сексуальність. Ми вже згадували про складне відношення цих феноменів: воно цікавить нас в загальному контексті нашої проблеми дослідження онтогенезу особистості. Зачаття є явищем, яке, ніби, не залежить від почуття, що його відчують майбутні батьки один до одного і до майбутньої дитини. Але чому тоді ми наголошуємо, що це не так, адже особистість починається з любові, а не з запліднення. Проблема є складною і об’ємною, і ми лише намітимо її, зачепивши один аспект, пов’язаний з зачаттям і народженням дитини.

Можна звернутися до релігійних текстів, в яких досить чітко розрізняються поняття „статевого” і „сексуального”. Перше

розглядається в контексті любові чоловіка і жінки не як різностатевих істот, а як подружжя і майбутніх батьків. З другим поняттям складніше. Сексуальне виступає необхідним складовим елементом статевих стосунків і в такій своїй якості доповнює їх і гармонізує. Але виключно в такій якості. Релігія абсолютно і кардинально проти сексуальності поза статевими (шлюбними) стосунками і поза любов'ю. Враховуючи віковічне існування і величезний досвід, ми можемо припустити зараз, що тут виявляється турбота далеко не лише про додержання етичних норм поведінки: релігію турбує майбутнє, а майбутнє тут – це дитина, нове диво. І не лише релігію. От що говорить В.В.Розанов (якого, до речі, релігійні діячі не дуже приймали): «Від цього почуття, взагалі космогонічного походження (не земного лише) вони і є із всього самі плідні, спадкові, створюють і далі в нескінченність „по образу и подобию своему”... Душа від душі, як іскра від вогню: це є дітонародження» (Розанов, 1913, с. 41).

В чому вбачається сутність проблеми онтогенезу дитини, що починається і народжується поза любовними стосунками двох осіб різної статі? Нам здається важливим відзначити наступні позиції.

По-перше, спадковість майбутньої дитини як цілісність визначається, крім усього іншого, ще й специфікою відбору – вибору людьми одне одного як майбутніх батьків. В історії кожної культури склалися певні критерії такого статевого відбору, і ознаки, за якими він проходить, безумовно, мають відношення (укорінюються) в спадковості, як біологічній, так і соціальній. Але цей відбір визначається не лише культурно-етнічними еталонами, а й самими особистостями. І це останнє дуже залежить від того, для чого, власне, обирається людина протилежної статі. Одна справа – поверховий, недовготривалий сексуальний контакт, і тоді ми орієнтуємося на одну групу ознак, і зовсім інше – любов, моделювання спільного майбутнього, уявлення і прогнозування коханої людини в ньому. Здається, нема сенсу сумніватися в тому, що в цих двох випадках буде відбуватися орієнтування на принципово різні ознаки (хоча, звісно, суто морфофізіологічні властивості залишаться

важливими в обох випадках, але ж скільки існує іншого!..). Таким чином, вже на етапі вибору і встановлення контакту, ми значною мірою впливаємо на спадковість, а отже, і становлення майбутнього нашого „твору”.

По-друге, ми наважимося стверджувати, що у випадку відсутності любові між особами, які зачинають нове життя, до кінця не розкриється і не кристалізується в новому створінні та потенційна вселюдська і всеприродня любов, яка втілена-відбита в цих особах. Особливий стан людей завжди розкриває і актуалізує найглибше й найпотаємніше. Тому, з одного боку, вірним є наше попереднє зауваження, згідно з яким ця потенційна вселюдська любов все рівно втілиться в нову людську істоту, але важливим є даний нюанс – ми можемо говорити про міру цього втілення.

По-третє. Сексуальне без любові означає – спрощення (користуючись термінологією З. Фрейда, це є стосунки, в яких дуже багато відбувається за „принципом задоволення” і дуже мало (мізерно мало) – за „принципом реальності”). В дійсності це означає відсутність або крайню примітивність стосунків. Один з видатних психотерапевтів (І. Ялом) зазначає, що значний досвід сексуальних стосунків без почуття любові жорстоко відзивається в майбутньому – людина не може побудувати стосунки, навіть тоді, коли дуже хоче цього – з’явилися стереотипи, а вони – не про те... Відсутність стосунків означає відсутність піклування, поваги, інтересу, усвідомлення etc. Найбільш негативно цей фактор діє в перші моменти існування (пренатального і, особливо, після фізичного народження). Адже любов батьків один до одного лише й може народити, оживити, актуалізувати любов самої дитини; лише вона означатиме повне безоціночне прийняття дитини і формування в неї базальних особистісних новоутворень, таких, як довіра до світу та ін. Може бути так, що любов виникне вже після зачаття, або народження дитини. В такому випадку, стосунки, що створяться, значною мірою компенсують її відсутність під час зачаття. З іншого боку, даний фактор визначає те, що відсутність любові психологічно однаково погано для майбутньої дитини як у випадках так званої

„неочікуваної” вагітності, так і в випадках, коли жінка йде на сексуальний контакт з єдиною метою – мати дитину.

Нарешті, ми повинні не „скидати з рахунку” явищ психосоматичної сфери. Психічні стани визначають багато в чому особливості функціонування соматичної сфери, і ми гарно знаємо про це відносно серцево-судинної системи, травної, дихальної. Що не дає нам уявити, що так само вони діють і на статеву систему людини? Відсутність емпіричних даних в цьому випадку не є аргументом. Отже, така гіпотеза має право на існування. Ми показали, що „вершинне переживання”, що є піком творчості в любові і, власне, оргазм – є різними станами, різними переживаннями. Тож, швидше за все, вони по-різному впливатимуть на статеву систему, тобто на її продуктивність, якість клітин, що виділяються, точні механізми запліднення тощо. Все це може говорити про те, що зачаття, по деяким суттєвим для майбутньої дитини параметрам, буде відрізнятися в залежності від психічного стану батьків.

В цілому, наша думка щодо впливу любові на становлення особистості в онтогенезі, хоча й є значною мірою гіпотетичною, ґрунтується на серйозних положеннях. Може виникнути питання конкретного характеру: чим саме може бути негативним відсутність любові між людьми при «створенні» ними нового життя? Не вдаючись до подробиць (що було б безвідповідально за умови відсутності емпіричних наукових фактів), ми наважимося на припущення: страх любові і „втеча” від неї, неспроможність побудувати стосунки, відмова від зростання і самореалізації – чи не є це все наслідком народження людини не в любові?! І коло знову замикається.

Є ще один суттєвий аспект. Ми зовсім не бажаємо сказати, що все в житті і становленні особистості визначається відпочатковим актом її створення і станом, в якому знаходились батьки. Це, взагалі-то, не так. Існування особистості як соціального феномена, що саморозвивається шляхом вращення себе в культуру, актуалізації власних біосоціальних потенцій і творчого осягнення світу має багато можливостей компенсувати існуючий недолік і зростати в любові з боку інших і до інших.

На всіх етапах онтогенезу особистості потенційно надаються такі можливості, і її власна справа – використати їх. Хоча досвід вчить, що дефіцит любові в ранньому дитячому віці компенсувати буває дуже непросто.

На завершення необхідно відзначити, що матеріал даного розділу, ми вважаємо, є дуже важливим, але, водночас, і гостро проблематичним. Він визначає необхідність науково-психологічного аналізу такого складного і важливого феномену, яким є людська любов. Разом з тим, відсутність емпіричних досліджень (а отже, і даних) змушує сполучати в аналізі вихідні теоретико-філософські положення, спостереження, які проводяться в консультативній роботі та життєвий досвід. Звідси – проблематичність і дискусійність викладеного, в чому ми повністю віддаємо собі звіт. Але ж дискусія – не найгірший шлях розвитку науки...

РОЗДІЛ III.

ІНДИВІДУАЛЬНІ ВАРІАНТИ СТРУКТУРУВАННЯ (РОЗВИТКУ) ВНУТРІШНЬОГО СВІТУ ЛЮДИНИ

Давня і постійно актуальна проблема співвідношення загального та індивідуально-специфічного набуває в просторі практичної психології особливий зміст, оскільки „навантажується” додатковою відповідальністю, що лягає на фахівця. У віковому аспекті цю проблему цікаво вирішував у вітчизняній психології Д.Б.Ельконін, який, власне, і концептуалізував термін „індивідуальні варіанти розвитку” до рівня теоретичного поняття, що позначає всю сукупність специфічних неповторних сполучень тенденцій і якостей особистості кожної людини на певному етапі вікового розвитку.

Інакше кажучи, кожна людина на своєму життєвому шляху проживає загальні для всіх вікові етапи, у неї формуються загальні для даного етапу психологічні новоутворення і одночасно особистість „викреслює” свій неповторний шлях (індивідуальний варіант), що поєднує в собі специфіку зовнішніх і внутрішніх умов і детермінант розвитку. Загалом, це абсолютно очевидні речі, проте в даному випадку очевидність відіграла злий жарт із психологією: те, що кожна людина є індивідуально-неповторною особистістю, стало загальноприйнятим, а разом з цим і наука, і практика все активніше працюють на людину „середню”, тобто, строго кажучи, реально неіснуючу. Сталося те, що Л. С. Виготський називав „перетворенням проблеми в постулат”. Визнаючи очевидне і не сперечаючись з класиками (людина – неповторна і унікальна), психологія при цьому розробляє діагностичні процедури і корекційно-консультативні заходи, розраховані аж ніяк не на індивідуальний варіант розвитку. Це поняття (явище) поширюється лише на область відхилення від норми (обдарованість, соматичне захворювання, розумова відсталість, акцентуації характеру, різні варіанти девіації і т.д.). З практичної точки зору такий стан речей зовсім не є корисним, адже реально кожна унікальна особистість „підганяється” під

якусь абстрактну або зовсім беззмістовну схему і тим самим вона „ламається”, втрачає свою неповторність, а значить – неминуче страждає. З іншого боку, те, що відбувається в цьому плані, дійсно, різко посилює і робить безнадійно-непереборною редукцію підходу до особистості, адже схематизуючи унікальність, ми зводимо її до деякої суми елементів, вибудовуючи її за канонами тієї парадигми, яку засвоїли і яку накладаємо як якийсь флер на живу особистість, приховуючи всі її неповторні грані, якщо вони не вписуються в парадигму. В цілому, логіка об’єкта ігнорується, і її намагаються витіснити і подолати своєю (зовнішньої для об’єкта) логікою. Існує, однак, і діаметрально протилежна логіка. Наприклад, В. М. М’ясищев вважав, що „норма” взагалі є лише терміном і здійснюється завжди у вигляді індивідуального варіанту. Він, як відомо, навіть хворобу вважав, абсолютно справедливо, „індивідуальним варіантом розвитку норми”. Ця логіка має важливий ціннісний аспект: вона змушує шукати у відхиленні норму, а не навпаки.

На жаль, сучасна психологічна практика розвивається не в даній логічній парадигмі. Переконатися в цьому дуже легко: варто лише спробувати серйозно, в конкретній ситуації відстояти думку, про те, що ми, при наданні психологічної допомоги, повинні йти від особистості, а не від парадигми або техніки, яку засвоїли і проповідуємо вже як культуру життя! І навіть якщо при цьому посилаємося на К.-Г.Юнга, який переконував, що найголовнішим і найскладнішим є утримання домінантності на пацієнті, а не на техніці... все одно не уникнути звинувачень в еклектизмі, непрофесіоналізмі і ще багато в чому.

Безумовно, хороший психотерапевт не втрачає індивідуальність клієнта. Але зовсім не тому, що бездоганно слідує духу і букві свого вчення (ці вчення стали вже дуже схожими на сектантство). Про такого терапевта є чудова метафора І. Ялома, про те „трохи”, яке незрозуміло звідки взялося, без якого страва, приготована з найсуворішим дотриманням

рецепта, ніколи не буває по-справжньому смачною, неповторною. Це „трохи” дорогого коштує в психологічній практиці і виникає далеко не у кожного фахівця, а тільки у хорошого. І нам видається, таємниця хорошого дуже проста (достатньо лише поглянути на тих, кого весь світ вважає таким). Вона зовсім не в особливо розвинених природних талантах, не у високому ступені емпатійності, доброти і не в величезному досвіді роботи (хоча все це само по собі досить важливо).

Головною умовою того, щоб не втратити індивідуальність клієнта є глибока наукова підготовка: знання психології, постійне вивчення її та проведення серйозних наукових досліджень. У разі відсутності цього терапевт ніколи не доторкнеться до індивідуальності іншого, тому що це – страшно. А значить, він буде нівелювати її та маніпулювати.

...Ніхто поки не вивчав віддалені результати психотерапевтичної допомоги. Однак неважко припустити їх незначимість. Виявляється, що головна причина цього полягає саме в невмінні (неможливості) працювати з людиною як індивідуально-неповторною істотою. Тому, насмілимося припустити, що навіть у більшості успішних сесій лікується не хвороба, а симптоми.

3.1. Індивідуальні варіанти розвитку

Категорія розвитку в психології є однією з найпоширеніших і таких, що дали в своєму розгортанні безліч глибоких різноманітних методологічних положень, теорій та емпіричних досліджень. В вітчизняній психології вона має статус одного з провідних принципів наукового дослідження, і це виявляється цілком виправданим. Зокрема, треба відзначити роботи українського вченого Г. С. Костюка, які всі вибудовані на реалізації принципу розвитку і, мабуть, це якоюсь мірою забезпечило особливу тонкість і своєрідність його психологічних поглядів. Зазначимо, що цю своєрідність не так просто було сформувати і, особливо, втримати, працюючи в один час і

в одному просторі з О. М. Леонтєвим, П. Я. Гальперіним, Л. І. Божович та іншими визначними провідними психологами Радянського Союзу. Особливо, якщо врахувати те, що в методологічному плані позиція мала бути лише одна і незмінна. Та саме Г. С. Костюку належить найбільш точна і ємка фраза щодо місця і значення розвитку в психології: „психіка як така, що розвивається”. Цим, дійсно, сказано все: просто, це така річ, яка не розвиватися не може. І отже, адекватне значення про неї отримаємо лише тоді, коли „ухопимо” її в природному для неї стані – розвитку. Здавалося б, є дуже чіткий орієнтир для розгортання досліджень, але вони, дослідження, продовжували і продовжують „зупиняти” цей довічний плин, вступаючи ще й у суперечність з часовим виміром (тут слід згадати неповторну філософську побудову А. Бергсона). Можна доводити безліч разів, що без цієї зупинки не можна вибудувати реальне наукове дослідження, але це буде неправда. Ми спробуємо довести це хоча б попередньо, зазначивши зараз лише одне: питання, насправді, зовсім не про метод. Іншою повинна бути методологія. Тут саме та точка, де знову слід згадувати Виготського, на цей раз щодо адекватності предмету і методу дослідження, що цілком можна прочитати і як адекватність методології і методу (адже предмет „з’являється” перед нами таким і тим, якою є наша методологічна позиція). Отже, в більш широкому і, водночас, більш змістовному плані прийняття принципу розвитку як одного з методологічних орієнтирів означає формування генетичної точки зору на психіку як предмет дослідження. Про це, хоч і не так лаконічно, як Г. С. Костюк, але дуже чітко сказала Л. І. Анциферова: „Необхідність відображати, прогнозувати, передбачувати мінливість умов різних форм соціально зумовленої діяльності людини породила особливий – фундаментальний, основний – спосіб існування психіки: в якості неперервного (континуального) процесу, що постійно розвивається” (Анциферова, 2000). Фундаментально цей аспект принципу розвитку висвітив С. Л. Рубінштейн: „Розвиток психіки є для нас не лише більш або менш цікавою частковою галуззю

дослідження, але й загальним принципом або методом дослідження всіх проблем психології” (Рубинштейн, 2004, с. 91). В Україні розвивається особливий напрям досліджень психічного – генетична психологія, яка, на думку С. Д. Максименка, повинна мати своїм предметом дослідження а) виникнення психічних явищ; б) їх походження; в) становлення нових психічних механізмів у життєвих процесах; г) функціонування; д) відродження втрачених дієвих функцій цих явищ (Максименко, 2000, с. 45). Фактично тут іде розгортання тези Г. С. Костюка в площину конкретних теоретичних і емпіричних досліджень. Принципова, і дуже продуктивна, на наш погляд, відмінність позиції С. Д. Максименка полягає в спробі поєднати принцип розвитку з принципом підходу до вивчення становлення особистості (особистісний розвиток). На цьому засадовому поєднанні відбувається розробка спеціального генетико-моделюючого методу вивчення особистості в її розвитку. Реалізація в дослідженнях принципу розвитку означає ще й те, що він має використовуватись в межах будь-якої теоретичної концепції як її підґрунтя. І хоча це останнє не завжди есплікується, необхідно дати собі звіт, що імпліцитно будь-яка теоретична парадигма психології так чи інакше базується на власному розумінні розвитку реальності, що вивчається. І тут слід обговорити тезу, що не є поки що очевидною в психології розвитку, але є суттєвою в контексті нашої роботи. Йдеться про те, що ми б назвали проблемою локалізації явища розвитку в просторі існування особистості. Інакше кажучи, мова про хронотоп. В психології існує і часто використовується два такі уявлення – про філогенез (як соціо-історичний розвиток) та онтогенез (як індивідуальний розвиток). Ці уявлення достатньо і всебічно-нюансовано розроблені, тож нема сенсу їх аналізувати. Нас цікавить інше. Якщо уявити індивідуальний розвиток у вигляді недиз’юнктивного континуального плину, слід говорити не про один, а про два сполучально поєднані процеси. Один з них, гарно відомий під терміном „віковий розвиток” (вікові періоди, стадії, вікова періодизація), є закономірною послідовністю

дискретних у змістовному плані періодів, кожен з яких характеризується своїми особливостями, логічно продовжуючи попередній і, водночас, настільки ж логічно передумовлюючи наступний стан. Цей процес, повторимось, є цілком зрозумілим, гарно дослідженим і втіленим в тканину життя, хоча б у вигляді вікових груп школярів (хоча, безумовно, тут є свої проблеми, але мова зараз про інше). Другий процес більш прихований і „відкривається” постановкою такого питання: А чи відбувається розвиток людської психіки... кожного дня, кожної години, у „повсякденні”? І який це розвиток? Можна сказати це по-іншому. Розуміння психічного розвитку зазвичай подано в контексті дещо глобалістському – говорячи про нього, ми бачимо його в просторі людського життя в цілому, тривалого життєвого шляху, значних змін особистості. І тоді, хочеш-нехочеш, втрачається цінність коротких миттєвостей цього життя, значення плинних щоденних подій – занять в школі, споглядання мистецтва, розмов з близькими, праці і багато-багато ще чого, суто людського, звичного і необхідного. І вже зовсім чітко і просто – чи можна вживати термін „розвиток” відносно такої, скажімо, події, як рішення однієї математичної задачі? Чи є в нас підстави і критерії відповідати на це „так” або „ні”? Питання ці, на наш погляд, не є ні другорядними, ні випадковими, ні надуманими. Вони створюють деяке методологічне напруження, що мусить якимось чином розрядитися. Адже для того, щоб науково вивчати певний процес, його треба, як мінімум, перед собою мати, і мати дуже ясно, конкретно і цілком достовірно. Тож не тільки «що розвивається»? (одне з ключових проблемних питань Г.С.Костюка), а й «коли розвивається»? І тільки потім – «як розвивається»? (ми свідомо унікаємо питання: «чому розвивається»? , ще раз наголошуючи свою згоду з тими методологемами, що вважають це питання – не для власне наукових досліджень). Зауважимо, що ця проблема цікавила вчених. Існують два аспекти її розробки. Перший з них представлений у спробах зрозуміти різницю процесів розвитку, що відбуваються, з одного боку, при переході від одного вікового періоду до іншого, а з іншого –

внутрі самого періоду. Найбільш яскраві пошуки представлені в роботах А.Валлона (Валлон, 1967), Л. С. Виготського (Выготский, 1982, 1983, 1984, 2001), О. В. Запорожця (Запорожец, 1986). Л. С. Виготський, вирішуючи проблему періодизації дитячого розвитку, виходить з тої логіки, що сам період можна зрозуміти як закономірність (скільки в науці було вибудовано штучних схем періодизації!). Якщо виходити з закономірностей самого розвитку: тільки внутрішні зміни самого розвитку, „тільки переломи і повороти в його течії можуть дати надійне підґрунтя для визначення головних епох побудови особистості дитини, які ми називаємо віком” (Выготский, 1982, т. 2, с. 247). Розділяючи, на підставі аналізу емпіричних даних, вікові періоди на більш спокійні (літичні) і бурхливі (кризові), Виготський, фактично розкриває механізми розвитку: „у відносно стійких або стабільних вікових періодах розвиток здійснюється головним чином за рахунок мікроскопічних змін особистості дитини, які, накопичуючись до певної межі, потім стрибкоподібно виявляються у вигляді якогось вікового новоутворення... Оскільки внутрі них (цих періодів – М.П.) розвиток відбувається ніби «підземним шляхом», то при порівнянні дитини на початку і в кінці стабільного періоду особливо чітко виявляються величезні зміни в її особистості” (Выготский, 1982, т. 2, с. 249). І виникають кризові періоди, які характеризуються Виготським наступним чином: „Дитина в дуже короткий термін змінюється вся в цілому, в основних рисах особистості. Розвиток набуває бурхливого, стрімкого, іноді катастрофічного характеру... Це поворотні пункти в дитячому розвитку, що приймають іноді форму гострої кризи” (Выготский, 1982, т. 2, с. 249). Ми навели великі цитати з двох причин. По-перше, їх все частіше не відтворюють, а інтерпретують, і, при цьому, достатньо вільно, що неприпустимо по відношенню до такого гранично точного і тонкого у виразах автора, яким є Л. С. Виготський, а по-друге – тут чітко проглядає момент, що нас цікавить. Виготський пише про „порівняння дитини на початку і в кінці періоду”, а що ж відбувається з розвитком між цими точками? Ясно тільки, що

розвиток безумовно проходить (тобто він – постійний і недиз’юнктивний), ясно, що він складний, нерівномірний, має стрибки та, з іншого боку, повільне накопичення змін... Але це – зовнішні ознаки. Якою в цей період між стрибками є сама тканина, зміст розвитку? Виготський на це відповідає трохи далі, але знову-таки доволі схематично (ми ще зможемо повернутися до цього). Зараз для нас головним є сам факт – визнання того, що психічний розвиток здійснюється завжди, в кожний момент життя, і це виявляється методологічно дуже істотним. Якщо врахувати, що в ті ж самі роки, коли писалася цитована робота, створювався експериментально-генетичний метод („История развития высших психических функций”, „Мышление и речь”) легко встановити, що саме це науково-обгрунтоване проникнення в саму тканину розвитку і надихало Л.С.Виготського. Інша справа, що сам метод (а це була, безумовно, лише перша його модифікація) далеко не повною мірою відповідав ідеям самого автора. І вже зовсім про інше – про те, чим і для чого він послугувався його наступникам.

Думки про недоцільність при вивченні психічного розвитку обмежуватись лише вивченням і розумінням змін різних періодів дитинства висловлювали О. В. Запорожець, Д. Б. Ельконін, Л. І. Божович. О. В. Запорожець спеціально вводить два терміни, розрізняючи „процеси функціонального і власне вікового розвитку дитини” (Запорожець, 1986, с. 249). Хоча функціональний розвиток автор пов’язує, головним чином, з навчанням (причому, спеціально організованим, посилаючись весь час на П. Я. Гальперіна), з контексту зрозуміло, що мова йде, насправді, про постійно діючий процес розвитку всередині і під час життя „в певному віковому періоді”. З іншого боку, функціонування як навчання, якщо не брати організований педагогічний процес, є, можна сказати, природно абсолютно переважаючою діяльнісною активністю в дитячому віці. Отже, функціональний розвиток для О. В. Запорожця є не стрибком, а плинним процесом, що існує, продовжується постійно, пронизуючи життєдіяльність людини в її природній течії. Ці два типи розвитку психіки мають певні відмінності, на

деякі з котрих вказує О. В. Запорожець: „функціональний і віковий розвиток не тотожні, не співпадають одне з одним” (Запорожець, 1986, с. 250). Зокрема відзначається, що, хоча спеціальний розвиток мисленнєвих дій сприяє формуванню вже на ранніх стадіях складних дій і понять, це далеко не завжди саме по собі приводить до більш загальних змін мислення дитини і характеру її діяльності, які знаменують собою перехід на новий ступінь вікового розвитку” (Запорожець, 1986, с. 250). В той же час, зазначає автор, ці два типи розвитку виявляються органічно пов’язаними один з одним. Фіксується два види такого зв’язку. „З одного боку, є підстави стверджувати, що окремі, парціальні зміни, що відбуваються під час формування окремих змінювань, створюють необхідні передумови для тих глобальних перебудов дитячої свідомості, котрі характеризують хід дитячого розвитку” (Запорожець, 1986, с. 250). З іншого боку (і це дуже важливо), виявляється, що „функціональний розвиток протікає по-різному в різні вікові періоди розвитку дитини” (Запорожець, 1986, с. 250).

В цілому, виокремлення у віковій психології етапів „не стрибкоподібного” розвитку як процесу, повторимось, відіграло серйозну методологічну роль, оскільки відкрило можливість проводити генетико-психологічні дослідження (фактично – вивчення самої тканини, змісту розвитку) не лише в межах вікової періодизації, але, фактично, в будь-який час існування людини і в будь-якій її активності. Щоправда, забування тези О.В.Запорожця про зв’язки змісту „функціонального розвитку” з віковим (а вона ніде і ніколи не враховувалася) є негативним і неадекватним. Проте, головне все ж відбулося – з’явився новий напрям дослідження психічного розвитку, який в вітчизняній психології фігурує під назвами „актуалгенез”, або „мікрогенез” (школа О. К. Тихомірова (Тихомиров, 2002), дослідження О. В. Брушлінського і його послідовників). Сутність цього напрямку висловили Т. В. Корнілова та С. Д. Смірнов, говорячи про те, що принцип розвитку реалізується також у вивченні психіки на рівні мікрогенетичного аналізу: „Виокремлення мікроетапів в розгортанні психічних процесів

реалізує підхід, що розкриває функціональне ставлення, тобто їх актуалгенез” (Корнилова, Смирнов, 2007, с. 277). Отже, другий аспект проблеми вивчення власне змісту (самої тканини) психічного розвитку пов’язаний з дослідженням явищ актуалгенезу. Звичайно, можна зауважити, що безперервність як емпіричний факт не отримується і в цьому підході (просто – замість великих етапів, ми виокремлюємо маленькі, мікроетапи). І це буде цілком справедливе зауваження. Але при цьому слід врахувати наступне. Якщо нас цікавить практичний реально-дослідницький аспект питання (а саме він нас цікавить найбільше) – звужування часових меж, між якими проходить розвиток, значно збільшує вірогідність ухоплення в дослідженні реальних психологічних механізмів цього процесу. Л. С. Виготський цілком справедливо називає вік одиницею психічного розвитку в онтогенезі. З точки зору дослідницької це означає, що вивчення вікового періоду дасть змогу відкрити психологічні механізми вікового розвитку. Але з точки зору реального дослідження це виявляється, як гарно відомо, практично неможливим і саме з огляду на часовий вимір. Тут так і залишається єдина методична можливість – лонгітюд, але проблеми самого методу переважають його можливості досягнення, і мова далеко не лише про незручність реалізації. Мова про зміст: адже вивчається в лонгітюді все ж поведінка (зовнішне), і інтерпретації всередині виявляються дуже вільними (якщо не спекулятивними), і знову – через час. І зовсім іншою буде ситуація, коли можна буде дослідити цілісний акт розвитку у цілком реальному часовому вимірі – скажімо за кілька експериментальних досліджень, або за час психотерапевтичної сесії. Тут відкривається реальна можливість отримання дійсних емпіричних фактів (наукових фактів) і щодо змісту процесу розвитку і, головне, щодо реальних механізмів цього процесу⁶. Не так уже й важливо зараз, наскільки

⁶ Необхідно зазначити, що дослідження онтогенетичного розвитку (за винятком тих, де застосовувався лонгітюдний метод) є, по суті, дослідженнями мікрогенезу, якщо говорити про реальні емпіричні дослідження. Вивчається явище формування поняття, фіксуються зміни в розвитку, а далі ці дані інтерполюються у площину вікового розвитку. От ця інтерполяція, на наш погляд, має бути відсутньою (або,

всезагальними будуть ці дані, тобто, чи можна буде їх розповсюджувати на явища вікового розвитку (онтогенезу) та соціального становлення (філогенезу).

Головне в іншому – в цьому ракурсі відчувається можливість „доторкатися” до самого інтимного акту розвитку як такого. Причому, доторкання з максимумом можливостей отримання наукової інформації, а отже, з мінімумом вільного інтерпретування власних чуттєвих вражень. Таким чином, те значення, яке ми надаємо актуалгенезу, дещо уточнює нашу дослідницьку позицію в цілому. Наукове дослідження розвитку психіки ми розуміємо як таке, що дозволяє отримати реальні емпіричні (наукові) факти саме про розвиток, побачити його механізми. При цьому моменти інтерполяцій, інтерпретацій, абстрагувань мають бути зведені до мінімуму. Серед трьох відомих форм психічного розвитку (філогенез, онтогенез, актуалгенез) лише актуалгенез може досліджуватись, таким чином, методами сучасної психології. Тому наша увага буде зосереджена, головним чином, на даній формі розвитку.

Тут, однак, важлива методологічна виваженість вихідної позиції, оскільки не кожне часове розгортання процесу передбачає його розвиток. І у відношенні до актуалгенезу розвитку особистості це зауваження набуває особливого значення. Питання, який процес вважати розвитком, а який – не вважати, виявляється доволі складним. У всякому разі, термінологічна дихотомія „змінювання – розвиток” тут явно не працює, хоча в цьому напрямі виконано ряд цікавих досліджень і навіть захищені дисертації.

Не працює тому, що ми не можемо знати всіх можливих наслідків змінювань для функціонування такої складної системи, якою є особистісна психіка. Проте, не можна стверджувати й те, що всі без винятку зміни – це й є розвиток (або – призводять до розвитку). Це і подібні дихотомії взагалі мало придатні для виокремлення явища власне розвитку.

принаймні, зведеною до мінімуму і серйозно методологічно обґрунтована) у тих дослідженнях, які вважаються науковими. В цьому сенсі увага до актуалгенезу означає зміцнення таких істотних параметрів наукового дослідження як надійність, достовірність, валідність.

Положення справ є таким, що ми можемо визначити достатньо надійно, коли розвиток точно є, і не можемо визначити, коли його „ще нема” або „вже нема”. Останнє являє собою, на наш погляд, велику проблему, яка, однак, підлягає рішенню вже в аналітичному плані, якщо обмежити варіанти і аспекти її бачення, а також позбутися оцінювальних зауважень. Пояснимо це.

У якості найбільш загального визначення явища розвитку, можна навести хоча б таке: „Під розвитком в широкому сенсі зазвичай розуміється змінювання або функціонування системи, яке супроводжується появою нової якості (виникненням якісних новоутворень)” (Корнилова, Смирнов, 2007, с. 277). Це, здавалося б, цілком логічне і лаконічне визначення, містить в собі, однак, всі проблеми сучасної наукової психології. Найголовніше тут фіксується *post factum*: адже «якісне новоутворення» ми зможемо побачити лише після того, як процес розвитку, в якому воно виникало, вже закінчився. Отже, в стилі висловлювань М. К. Мамардашвілі, ми можемо зазначити, що даний підхід завжди запізнюється – він зумовлює дослідницькі процедури, спрямовані на результат, а не на процес його народження. Отже, для дослідника розвиток – це те, що вже відбулося, і повернути його для вивчення не можна („потяг пішов”). Можна – тільки уявляти, що могло передувати виникненню новоутворення. Для дійсно наукового пізнання це – катастрофічно, адже, фактично я повинен реконструювати минуле (як слідчий), причому робити це раз за разом: робити тільки це. Таким чином, для сучасної психології, розвиток психіки – це завжди те, що вже відбулося і безповоротно завершилось. Л. С. Виготський побачив вихід в тому, щоб обернути ситуацію, штучно викликавши розвиток у строго експериментальних умовах. Тобто, для нього, розвиток – це те, що має відбутися, якщо... А новоутворення означає, що розвиток вже відбувся. Таким чином, що реально змінилось? Дуже істотно, що була введена ще одна область фіксованих експериментальних процедур. Це дійсно – колосальний крок, але він не змінив проблему принципово: розвиток був до

Виготського тим, що завжди вже відбулося, після Виготського він став ще й тим, що має відбутися... але сам процес розвитку знову щасливо вислизнув з уваги дослідників. Безумовно важливо (і позитивно), що вводячи додаткову детермінацію (те, що викликає розвиток), Л.С.Виготський дуже обмежує довільне фантазування і інтерпретування, хоча не будемо забувати, що, насправді, тут йдеться про модель, а не про „природний” розвиток, розвиток як він є (сам Виготський про це попереджав, хоча його послідовники якось не пройнялися цим попередженням, а даремно). До речі, Виготський і не наполягав, що експериментально-генетичний метод дозволяє вивчати природний розвиток (одна з термінологічних тонкощів назви методу – генетико-моделюючий, прямо засвідчував, що створювалась модель розвитку, а не відтворювався він сам). Що взагалі відбулося? Чому Виготському весь час потрібен був параметр часу, принаймні, у поняттях вікового періоду? І в чому науково-експериментальне підґрунтя незгоди Виготського з Піаже? Почнемо з останнього. Незгода з Жаном Піаже, на наш погляд, полягала в дуже маленькій речі (безумовно, це – наша індивідуальна точка зору і до того ж – вузько-локалізована, тільки по відношенню до аспекту, який нас цікавить тут). Звичайно, просто непристойно було б сумніватися у достовірності емпіричних даних, отриманих Піаже щодо етапів інтелектуального розвитку дитини (з його приголомшуючою статистикою). Ніхто і не сумнівався. Але щодо висновків... У Піаже виходило, що встановлені етапи притаманні всім нормальним дітям і не залежать від соціальних особливостей їх життя (навчання і виховання, передусім). Тобто, розвиток мислення є соціально індетермінованим процесом і зумовлюється виключно внутрішніми факторами, до того ж – однаково для всіх дітей. Більше того, і самі соціальні інститути навчання виявляються підлаштованими під ці закономірності і „розкривають” двері наступного етапу у відповідності із внутрішньою логікою розвитку (якщо замислитись, виходить дуже своєрідне і неочікуване поєднання ідей преформізму і епігенезу, ідей, як відомо, абсолютно

протилежащих). На наш погляд, Л. С. Виготського мала привабити ідея „розвитку із розвитку”, розвитку як саморозвитку, оскільки повною мірою відповідала його поглядам: так, критикуючи один з напрямів дослідження вікового розвитку (А. Гезелл), він пише: „Фатальною перешкодою виявляються для них методологічні ускладнення, що витікають з антидіалектичної і дуалістичної концепції дитячого розвитку, що не дозволяє розглядати його як єдиний процес саморозвитку” (підкреслено нами – М.П.) (Выготский, 1984, т. 4, с. 246). Нам здається, однак, що Виготського не могло не насторожити те, що в цій концепції зовсім ігнорувався соціальний фактор, а також, як не дивно, і індивідуально-особистісний. І тоді виникла ідея, в подальшому вона блискуче підтвердилась, що навчання як активна взаємодія з соціальним простором не впливає на те, що називається „природним” розвитком, але воно породжує (звідси – „породжуюче відношення” Д. Б. Ельконіна) зовсім новий, інший розвиток. І від того, яким буде це відношення, кінець кінцем залежать результати розвитку. Можна, навіть, сказати (вже зовсім розфантазувавшись), що весь експериментально-генетичний метод було задумано для спростування висновків (не емпіричних фактів) Ж.Піаже. Тут, між іншим, і специфічна проблема часу - він перестає бути істотним фактором. І все ж таки існують серйозні прогалини в цих теоріях і емпіричних узагальненнях. Хоча, мабуть, краще назвати це не прогалинами, а подальшими напрямками дослідження. Насправді їх тут зосереджено доволі багато, і вони викликають питання. По-перше, очевидне і звичне – що і як відбувається між станами? Але є й інші – сам Виготський неодноразово відзначає, що поряд з цим „культурним” розвитком, продовжує відбуватися і природний... і ми нічого не знаємо про їх співвідношення. Більше того, ми не знаємо, як виникає і яким є той же розвиток без експерименту. І нарешті – йдеться (у Піаже, принаймні) про розвиток мислення, тобто одного психічного явища. Невідомо, чи можна розповсюджувати ці дані на особистісний цілісний розвиток і говорити про загальні закономірності в цьому сенсі?

Зараз вже можна точно сказати, що не тільки – „не можна”, але й дослідження, насправді, „ухоплювало” весь розвиток, штучно відокремлюючись тільки на рівні вибору даних, що фіксувалися, від інших показників! Але з цим феноменом (назвемо його так, бо він на це заслуговує), ми ще будемо зустрічатися і аналізувати його. Зараз необхідно визначитись з розвитком як процесом і встановити, чи може наука розраховувати на можливість вбудуватися в цей процес для його дослідження.

Ще раз зазначимо, що розглядаючи реальний стан речей з дослідженнями психології розвитку, ми зовсім не налаштовані критично, але не збираємось і принижувати значущість деяких подій. Так, для науки „тоді” (починаючи з дуже давніх етапів) і „зараз”, розвиток є тим, що вже відбулося. І отже, це можна тепер тільки уявляти. Це, безумовно, втрата предмету дослідження. В цьому контексті явно висвічується неоцінена геніальність Л. С. Виготського, який різко зменшив і обмежив рамки цієї втрати предмету, побудувавши модель, в якій розвиток є те, що обов’язково має відбутися у чіткій відповідності з нашим фіксованим впливом. І знову-таки, зміст того, що має відбутися, можна все ж лише уявити. Тобто – наука виявляється неспроможною досліджувати розвиток психіки у якості предмету. Але критикувати це, повторимо, не можна, тому що так (на певних етапах) побудована будь-яка наука. Г.І.Челпанов свого часу доволі дотепно відзначив, що найматеріалістичніший матеріалізм все ж таки є ідеалізмом, тому що у вченні Демокріта про атоми останні... уявлялися ним (і потім, і до цього часу – всіма нами, і ми віримо в їх існування, а не бачимо його) (Челпанов, 1903). І не буде перебільшенням сказати, що саме ця, наскрізь ідеалістична, віра багато в чому визначила цілком матеріальний і реальний розвиток людства і багато що йому відкрила (ми не говоримо тут про якість цього процесу, який, схоже, привів-таки людство в глухий кут). Цей шлях є головним і традиційним не лише для психології. Будь-яка наука, в тому числі і природнича, і найбільш розвинена, йде ним і буде йти. Але цей шлях сам повинен розвиватися. Це

спосіб об'єктивного пізнання і він мусить бути в психології настільки, наскільки вона претендує на звання науки.

Розглянемо викладене у конкретиці життєвих ситуацій існування людини.

3.2. Життєва криза як фактор особистісного розвитку

Зміст і етіологія життєвої кризи дуже багато досліджуються і описуються в різноманітній літературі. Тому ми тут зупинимося лише на найбільш істотних (з нашої точки зору) моментах, не роблячи власне літературного аналізу, який вийшов би занадто громіздким. У цілому стан кризи описується як найбільш важкий момент у житті людини, момент, який не можна просто „пройти” без наслідків, і тому часто використовуються терміни „вирішальний” і „поворотний”. Власне про це ж подвійне значення перекладу слова „криза” – воно перекладається, з одного боку, як „важкий момент, перелом”, а з іншого – як „шанс”, можливість що-небудь змінити всерйоз, вирости, досягти, побачити і почати використовувати принципово нові можливості. Починається проте все з того, що криза настає тоді, коли людина перестає «бачити можливі виходи» (Василюк, 1984, с. 136). І більше того, „переживання кризи тим гостріше, чим більше людина чинить опір змінам, що відбуваються в її житті” (Василюк, 1984, с. 135). Чому людина не бачить спочатку, що це – шанс? Щоб зрозуміти це, звернемося до генези кризи. Більшість авторів вважають (і цілком справедливо, на наш погляд), що криза – завжди результат тривалої психологічної напруги і фрустрації. Приводом же, „останньою краплею”, яка призводить до виникнення кризи, може бути в принципі будь-яка подія, і навіть позитивна, і така, що лежить в площині, досить далекій від фрустрованої, напруженої зони. Це, крім усього іншого, важлива діагностико-терапевтична теза, тому що вона повинна сказати консультанту важливу річ: не треба шукати причину кризи в останніх подіях, які можуть розглядатися лише як привід. Шукати треба довго фрустровану

зону. Окрім суто практичного, в нашому підході до розуміння кризи є також важливий понятійний аспект. Багато авторів ігнорують тривалість накопичення напруги, вважаючи, що криза може бути викликана актуальними, наявними факторами. Тоді під термін „криза” потрапляє переживання горя, втрати, насильства і т.д. і т.п., тобто поняття розростається до неймовірних розмірів і зрештою стає... непотрібним. Адже втрачається той зміст, властивий тільки явищу, позначеному цим словом, яке і привело його в психологію. Такий стан речей може бути легко пояснено подібною симптоматикою перерахованих явищ. Однак, не слід забувати, що ще Л.С.Виготський попереджав, що подібні явища можуть мати абсолютно різну психологічну природу. Втім, за Виготським, вірно і зворотне – різні явища можуть виростати з одного психологічного кореня. Отже, ми розглядаємо кризу як гостро-негативний стан, викликаний тривалою фрустрованістю і активізований яким-небудь (у принципі – будь-яким) фактором-приводом.

Чому людина в стані кризи не бачить і не оцінює, що це – шанс? Чому вона, як правило, уникає змін, тим самим тільки збільшуючи гостроту переживання кризи? Що зрештою означає вираз „переживання кризи”, у чому його психологічний зміст? Щоб відповісти на ці питання, слід розібратися з цією „загадковою” зоною тривалої фрустрованості. І починати слід з того, що визначитися з відношенням життєвої кризи та нормативної вікової кризи. В літературі це відношення якось „обходить стороною”, хоча, на наш погляд, тут і є корінь проблеми, адже ці два дійсно різні явища об’єднує одне спільне і головне – мова йде про кризу. Ми спробуємо побудувати уявний діалог двох рафінованих (хоча і дуже різних) уявлень про вікові кризи – Л.С.Виготського і Е.Еріксона. Відзначимо, що мова йде зовсім не про еклектику: „діалог ідей” (вираз Бейтсона) абсолютно необхідний сучасній психології, якщо це – діалог, а не компілятивне „прикладання” однієї позиції до іншої з єдиною метою – в результаті отримати щось третє і „нібито” своє. Останнє нас зовсім не цікавить.

Ми побачимо, як не дивно, багато спільного в поглядах названих вчених на сутність і природу вікової кризи. При цьому може виявитися, що це спільне йде набагато далі і глибше, що, впевнені, для багатьох не дуже уважних послідовників Л.С.Виготського постане справжнім одкровенням. Почати слід з того, звичайно ж, незаперечного факту, що обидва вважають вікову кризу явищем цілком закономірним і нормальним, якщо не вживати більш сильне слово – обов’язковим, в історії життя кожної особистості. З цього приводу Л.С.Виготський зауважує: „Багато авторів навіть піддають сумніву внутрішню необхідність їх існування. Вони схильні приймати їх швидше за „хвороби” розвитку, за його ухилення від нормального шляху... Наша спроба їх систематизації і теоретичного тлумачення, їх включення в загальну схему дитячого розвитку повинна розглядатися тому як ледь не перша” (Выготский, 1983, т. 4, с. 249). Загальна характеристика кризи, за Л.С.Виготським, включає ряд показників: за дуже короткий період відбуваються „різкі та капітальні зрушення і зсуви, і переломи в особистості дитини. Дитина в дуже короткий термін змінюється вся в цілому, в основних рисах особистості” (Выготский, 1983, т. 4, с. 249), розвиток стає бурхливим і стрімким, іноді катастрофічним. В цілому, Виготський вважає це поворотними пунктами в дитячому розвитку, які „приймають іноді форму гострої кризи” (Выготский, 1983, т. 4, с. 249). Далі Л.С.Виготський аналізує особливості вікової кризи. Перша з них стосується динаміки цього стану. Автор констатує невиразність, розмитість кордонів кризового віку та віку, що з ним межує: „Криза настає непомітно – важко визначити момент її настання і закінчення” (Выготский, 1983, т. 4, с. 249). У той же час кризовий період обов’язково має період різкого загострення, кульмінаційну точку, в якій криза досягає апогею” (Выготский, 1983, т. 4, с. 249). Відзначимо, що дана характеристика, загалом, збігається з характеристиками життєвої кризи багатьма авторами (Анцыферова, 2006; Эриксон, 2000). Ми б тільки уточнили, що життєва криза починається ще раніше, коли і в

поведінці, і в переживаннях людини ще все в нормі, і лише окремі, незрозумілі, чисто внутрішньо-суб'єктивні симптоми починають сигналізувати про наближення неблагополуччя. Але людина і її оточення, на жаль, не вміють цього помічати і на це реагувати.

Друга особливість кризового віку, за Виготським, полягає в тому, що в цей час людина знаходиться у стані підвищеної конфліктності як з оточуючими, так і з самою собою.

„Внутрішнє життя дитини часом пов'язане з хворобливими і болісними переживаннями, з внутрішніми конфліктами” (Выготский, 1983, т. 4, с. 250). Відзначаючи велику варіативність поведінкового рівня протікання кризи і значний вплив на це з боку соціального оточення, Л.С.Виготський цілком справедливо, на наш погляд, і жорстко відмежовується від тих теорій, які в кризі бачать тільки наслідок впливу соціального оточення. „Але не наявністю чи відсутністю будь-яких специфічних умов, а внутрішньою логікою самого процесу розвитку викликана необхідність (! - М.П.) критичних, переломних періодів у житті дитини” (Выготский, 1983, т. 4, с. 250). Цю думку Виготського дуже цікаво порівняти з уявленнями про вікову кризу Е.Еріксона. Ми знаходимо у нього два дуже близьких за змістом визначення вікової кризи, кожне з яких однак має деякі нюанси. У роботі „Ідентичність: юність і криза” Е.Еріксон пише: „Слово „криза” тут вживається в контексті уявлень про розвиток для того, щоб виділити не загрозу катастрофи, а момент зміни, критичний період підвищеної уразливості і зростаючих потенцій” (Эриксон, 2000, с. 131). В іншому місці читаємо: „криза означає не загрозу катастрофи, а поворотний пункт, і тим самим онтогенетичне джерело як сили, так і недостатності адаптації” (Эриксон, 2000, с. 132). Еріксон далі вважає, що кожна вікова стадія настає у визначений для неї час („критичний період”), і супроводжується кризою, яка виникає як наслідок досягнення певного рівня психологічної зрілості і соціальних вимог, пропонованих індивіду на цій стадії. Дуже характерні для Еріксона такі уточнюючі вирази: „кожна наступна стадія... є

потенційна криза” (Еріксон, 2000, с. 131) і „будь-яка стадія стає кризою” (Еріксон, 2000, с. 130) (підкреслено нами – М.П.). У цілому, теорія розвитку Е.Еріксона називається епігенетичною і, начебто, „за визначенням” дуже далека від поглядів Виготського. Але ось, що пише Еріксон: „Розвиток дитини складається з серії викликів, які ВОНА (! - М.П.) кидає своєму оточенню для того, щоб воно забезпечило розвиток її вперше виникаючих потенцій, пов’язаних з соціальною взаємодією” (Еріксон, 2000, с. 131). Правда, є у нього вказівка і на те, що соціальне оточення пред’являє дитині свої вимоги, але не всі вони задовольняються і це поступово веде до кризи, тобто - Новоутворення! (Виготський, 1983, т. 4). Але ж і Виготський завжди в центр проблеми розвитку ставив саме соціальну взаємодію. Крім того, добре видно, що і Еріксон схильний співвідносити кризу набагато більше з „внутрішньою логікою розвитку” (яку він розуміє, щоправда, трохи інакше, ніж Виготський), ніж з прямими викликами соціального. Криза, пише Еріксон, виникає, „оскільки зростання і усвідомлення, які щойно починаються, в якійсь новій частині функціонування йдуть разом зі змінами енергії інстинктів і таким чином також обумовлюють специфічну вразливість цієї частини” (Еріксон, 2000, с. 130). Таким чином, ми можемо констатувати дивовижну схожість поглядів двох учених (навіть згадка інстинктів в цьому випадку – не перешкода, тому що Виготський ніколи не принижував їх ролі, хоча, звичайно і не виводив на домінуючу позицію, як Еріксон, – можна сказати, що його точка зору більш виважена, от і все). Більше того, ми можемо говорити про гіпотетичний (поки що) механізм виникнення вікової кризи: відбувається фрустрація нових „викликів” дитини навколишньому. Причому ці виклики можуть фруструватися і ззовні (соціально) і біологічно (теж здебільшого ззовні), від нерозвиненості якихось біологічних механізмів, які повинні б підтримати ці виклики. Ми схильні стверджувати, що механізми, а отже і основний зміст і динаміка вікових та життєвих криз мають спільну природу. Це дає право по-іншому та більш оптимістично поглянути на

психологію життєвої кризи і переживання її людиною. У будь-якому разі, відразу стає очевидною її природність і, якщо хочете, обов'язковість у житті. Пояснимо це.

Психіка - це субстанція, яка розвивається завжди („Зрозуміти психіку як таку, що завжди розвивається”, - дуже точна думка Г.С.Костюка (Костюк, 1989)). Крім власне вікового розвитку, з його „літичними” і „критичними” (Л.С.Виготський) періодами, існує ще один вид розвитку – мікрогенез – процес постійного, непомітного, „місцевого” розвитку, який дійсно відбувається завжди – у будь-якій активності, діяльності, в будь-якій формі переживання. Цей розвиток також має свою логіку і особливості, які поки, на жаль, вивчені дуже мало. Однак, разом з цим, це – розвиток, і отже підпорядкований загальним законам розвитку. І тому, він вже в самому собі, в самому процесі містить можливість і необхідність кризи. Адже будь-яке, нехай «найменше» і незначне новоутворення (використаємо тут метафоричний образ за відсутністю кращого) обов'язково хоче себе пред'явити. А оскільки таких новоутворень в процесі мікрогенезу виникає дуже багато, то природно зростає ймовірність утворення зон фрустрації, довге існування яких і призводить до виникнення життєвої кризи. Проблема посилюється ще й тим, що в цих фрустрованих зонах розвиток теж йде, але, як вказував Л.С.Виготський (і це – його третя характеристика критичного періоду), йде воно ніби зворотним, негативним шляхом, що тільки збільшує ймовірність спалаху і підсилює його інтенсивність. Такими можуть бути кризи сімейних відносин. Ми ж тут висловимося щодо так званих творчих криз. Як правило, початок більшості таких криз пов'язують із закінченням творцем (письменником, наприклад) великої творчої праці і нібито з невизначеністю: „Що ж робити тепер? Ідей немає, задумів немає, сил – теж немає...” Потрібна нібито „підзарядка”, головним чином емоційна, щоб подолати цей дуже важкий, неприємний, справді дуже дискомфортний стан. Нам видається, що механізм описано зовсім невірно, некваліфіковано і абсолютно непсихологічно. Криза, нам

здається, дійсно, в цьому випадку, як правило, виникає, але зовсім з інших причин і завдяки іншим механізмам. У процесі роботи над твором дуже активно протікає мікрогенез (ще одна назва явища – актуалгенез). Виражається це в тому, що разом з головними, домінуючими ідеями і образами у письменника (композитора, художника, одним словом – автора) виникають й інші дуже яскраві та привабливі задуми, ідеї та образи, від більшої частини яких він змушений зараз відмовитися, адже вся його творча активність підпорядкована головному. Оскільки ці „побічні” задуми та ідеї не зникають і теж „дуже хочуть” пред’явитися-висловитися, створюються зони потужної фрустрації. Якщо робота виявляється довгою, напруженість у цих зонах досягає великих значень. ...І ось закінчено головну працю. Ситуація дуже емоційна, і справа не в тому, що позитивна, а в тому, що мало контрольована з боку волі. Тут і може початися життєва криза, але не тому, що писати більше нібито нема про що, а від того, що, виявляється, є багато, дуже багато того, про що писати треба. Це доходить до свідомості, вибиває з колії... А сил дійсно немає. І тоді розвивається криза. Звичайно, це тільки гіпотеза, але, у всякому разі, вона спирається на відомі закономірності. Якщо мікрогенез дійсно відіграє велику роль у розвитку, зародженні і переживанні життєвої кризи, стає більш зрозумілою цілісна картина явища і, зокрема, роль особистості. Так чи інакше, але психологічний механізм, що лежить в основі як вікової, так і життєвої кризи, видається нам якщо не єдиним, то дуже і дуже схожим. Для того, щоб його зрозуміти, треба спробувати розібратися зі структурою і динамікою того явища, яке позначається як „зона тривалої фрустрованості”. На жаль, власне експериментальні дані тут відсутні, проте численні спостереження і, головне, досвід практично-психологічної роботи дозволяють, нам здається, побудувати назагал вірну модель цього явища.

Почати слід з того, що ця „зона” виникає цілком закономірно як відповідь на акт розвитку (в тому числі, актуалгенезу), хоча і не в кожній людини вона призводить до

кризи. Кожен крок у розвитку призводить до явища „росту психіки” (дуже вдалий, на наш погляд, вираз В.М.М’ясищева (Мясищев, 2001)). Це означає появу нових інтересів, бажань, потреб і можливостей. Природно, людина виражає це новими запитами до соціального оточення, до самої себе або свого організму. Так само природно й те, що дуже часто названі інстанції не очікують такого запиту і задовольнити його не можуть. Часто й у самої людини можливості у своєму розвитку дещо відстають від запитів, і тоді виникає фрустрованість. Психологічно це означає появу нового, особливого переживання, яке і визначає, власне, все подальше. Нагадаємо, що „пережити”, в нашому розумінні, означає «перевести щось в своє-живе» (Папуча, 2006). Це дуже складна багатопланова внутрішня діяльність, яка полягає, власне, в побудові особистістю свого внутрішнього світу (Л.І.Анциферова – „Особистість – суб’єкт побудови свого внутрішнього світу” (Анциферова, 1981, с.5)). Переживання ніби вбудовує численні стани фрустрації у внутрішній світ, перетворюючи їх у структуру самої особистості (і, звичайно, переструктурує всю особистість). У цьому випадку людина усвідомлює незадоволеність, яка „торкається” всього життєвого сенсу, і здійснює вчинок, спрямований на позбавлення від незадоволеності, на особистісний ріст. Це є акт особистісного розвитку. Криза в даному випадку не виникає. Вона виникає тоді, коли людина з яких-небудь причин не може або не хоче пережити стан фрустрованості. У такому, непережитому, не переведеному в своє-живе вигляді цей стан надовго затримується, розростається та інкапсулюється („зона”), поволі впливаючи на особистісні процеси. Зрештою відбувається його зіткнення (як „не мого”, чужого) зі змістом Я (В.В.Столін), що і визначає початок кризи. В онтогенезі так відбувається завжди у зв’язку зі значущістю новоутворень (переживання просто не в змозі відразу „охопити” і переробити їх). У актуалгенезі це відбувається значно рідше і лише у зв’язку з деякими особистісними особливостями людини. Наведемо лише один варіант, використавши поняття К.Роджерса „умова цінності”.

Враховуючи наше трактування терміну „переживання”, можна так викласти одну з основних ідей К.Роджерса (Роджерс, 1986): до самосвідомості (Я-концепція) допускається тільки те, що пережите, але саме „умова цінності” визначає, що можна, а чого не можна переживати. Наприклад, не можна переживати бажання не послухатися батьків, причому, в будь-якому віці (або – не можна переживати бажання зробити те, що буде засуджено найближчим мікросоціальним оточенням). А бажання таке, уявімо, виникло, і воно, як взагалі бажання, наполегливо вимагає, щоб його пережили. А людина – не може навіть виконати це бажання (якщо – дуже хочеться), але пережити не може. Останнє тільки інтенсифікує „зону фрустрованості”, людина відриває від свого Я те, що вона зробила, блокує все приємне і корисне, що цим пов’язане, застосовує масу захистів... І це є початок кризи. Цікаво, що людина не хоче переживати не тільки саме бажання, але і все, що з ним пов’язано, в тому числі – і досконале. Більше того, вона відчужує себе від цього процесу, як би роздвоюючись, породжуючи біля себе чужі їй процеси і структури. Так починається невроз.

Але це – лише одна можливість подальшого. Є й протилежна.

Повернемося до онтогенезу, і звернемо увагу на той очевидний факт, що будь-яка вікова криза починає вирішуватися завдяки системі самостійних вчинків людини. В.В.Столін точно пише про вчинок: „Вчинок – це і є перехрестя, перетин двох діяльностей. Конфліктний сенс вчинку переживається вже до його звершення або як свідоме дилема, або й частіше – як суб’єктивна трудність, небажання, тобто у формі емоційної сигналізації про цю конфліктність” (Столін, 2001, с. 255). Накопичені у зв’язку з появою вікового новоутворення фрустрації не хочуть, не можуть пережитися. Але вони настільки численні і значні, що на якомусь етапі починають блокувати сенс Я, що суб’єктивно переживається людиною будь-якого віку як неможливість жити далі. І тоді, і тільки тоді, людина виходить на це „перехрестя” і, здійснюючи

вчинок, починає таки приймати, переживати і усвідомлювати накопичені незадоволеності. Вона це робить сама, роблячи вчинки і суб'єктивно переживаючи їх, тому що іншого шляху до психологічного здоров'я у неї просто не залишається. Переживання породжує нові структури з новими життєвими смислами, актуалізує нові потреби і засоби їх реалізації, деактуалізувавши старі, і це є у власному розумінні слова особистісний розвиток.

Але точно така картина в актуалгенезі. Криза як відмова від переживання нового, відторгнення його від себе, долається в серії самостійних вчинків людини, тому що тільки в цьому процесі починає працювати переживання і з'являються нові смисли. Звичайно, цей процес нелегкий для особистості і тому передбачає професійну психологічну допомогу. Тільки остання повинна бути кваліфікованою і не зводитися до підтримки реакції на привід. Крім того, не слід забувати, що явище життєвої кризи та її корекція безумовно відносяться до проблем психології розвитку.

Відомо, що життєва криза особистості не діагностується достатньо надійно за допомогою психометрики. Водночас ми достатньо точно можемо фіксувати цей період у людини, хоча, зазначимо, лише в його зовнішніх виявах, а власне психології кризи знову дістаються численні інтерпретації, умовиводи та уявлення. Разом з тим слід зазначити два безсумнівні факти: по-перше, на час навчання в школі припадає 3-4, так звані нормативні вікові кризи, а по-друге – сучасна організація навчального процесу та дуже низький, як правило, фаховий рівень і слабка професійна мотивація педагогів, сприяє, безумовно, виникненню і життєвих (ненормативних) криз. Ми б хотіли проаналізувати фактори виникнення (з одного боку), та запобігання і подолання (з іншого) життєвих криз учнів. Ми не будемо тут зовсім торкатися вікових (нормативних) криз, зазначивши лише, що знання про них та закономірності їх перебігу дуже б сприяло оптимізації психічного здоров'я учнів, але, на жаль, таких знань ми, практично, не виявили ні у педагогів, ні у батьків учнів.

Як уже зазначалося, ми розуміємо під кризою стан, який розвивається у людини доволі довго, шляхом поступового накопичення фрустрацій, незадовольень та дисгармонійних переживань. Приводом „спалаху” кризи може, при цьому, стати будь-який фактор, який може знаходитися дуже далеко від „кризової” зони”. З першого погляду, дорослій людині може здатися, що знаходження в школі дитини це всього лише епізод, і він за визначенням не може розглядатися як такий, що сприяє виникненню такого фундаментального потрясіння, як криза життя особистості. Але слід уважніше придивитися до ситуації і не забувати, що для дитини знаходження в школі є найважливішою, єдиною формою її участі у „справжньому” житті і все тут сприймається саме „по-справжньому” – гостро і глибоко.

Перше, що може глибоко фруструвати дитину – те, що школа, виявляється, зовсім не розрахована на діяльність і взаємодію з індивідуальністю, тобто – індивідуально-специфічною, неповторною, і унікальною особистістю, якою є кожна дитина. Точно і лаконічно з цього приводу висловились А.В.Белошистая: «В реальній шкільній практиці вибір способів і прийомів навчання обумовлений характером навчального матеріалу і типом уроку. Жодна з існуючих сьогодні методик не зумовлює рекомендований до того чи іншого матеріалу метод (спосіб), що входить до нього, набір прийомів навчання з врахуванням індивідуальних відмінностей учнів. Навпаки, всі рекомендації дидактів і методистів орієнтовані на певний загальний образ дитини, яка має не лише середній рівень розвитку здібностей до учіння, але й однаковий темп навчання, однаковий провідний тип сприймання, здібність до запам’ятовування і т.п.» (Белошистая, 2000, с. 149). Тобто – методика орієнтована на дитину, якої в природі не існує. Безумовно, якась „своя логіка” тут є (скажімо, для не значної кількості дітей цей середній образ попаде в їх „зону найближчого розвитку” і сприятиме подальшому становленню. Хоча відбувається це виключно за адекватної допомоги дорослого, чого ми не спостерігали жодного разу). Є тут,

безумовно, і якась „своя” необхідність, вимушеність. Але ми повинні констатувати: „фрустрація усередненості” - перша, й можливо, найважча, з якою зіштовхується дитина в школі. Особливо, якщо додати сюди усередненість вимог поведінки (педагоги чомусь дуже любляють цю фразу: „єдині вимоги”). З позиції зовнішньої (а саме така вона у педагогів) – все виглядає доволі нормально. Здійснюється процес соціалізації і адаптації, без чого жити в цьому суспільстві не можна (і таки ж не можна). Але з точки зору внутрішньої особистісної, психологічної, з урахуванням віку дитини, вона дійсно-таки потрапляє в дуже скрутну, вкрай напружену ситуацію. Що, скажімо, робиться з особистістю, темпераментальні особливості якої не дозволяють виконувати завдання і розпорядження вчителя вчасно, або в неї відсутні на даний момент механізми довільності і опосередкування? Таких питань, згодимось, можна задати безліч. Відбуваються, на жаль, як правило, речі суто негативні – дитина (головна мотивація якої, про що чітко свого часу написали Виготський і Адлер – стати повноцінною соціальною істотою) намагається виконати вимоги правил, персоналізованих в постаті вчителя, намагається, особливо на початку, будь-що! За відсутності відповідних психологічних механізмів, за наявності індивідуальних обмежень, це призводить до серйозних емоційних перевантажень, що зовсім не сприяє формуванню нових психічних структур. Навпаки, це сприяє накопиченню негативних станів, втоми, розвитку психосоматозів та інших маленьких і великих неприємностей. А в цілому, це – перші кроки до майбутньої життєвої кризи. Істотно негативну роль відіграє при цьому явище, яке можемо назвати „неусвідомлюваністю діяльності і ситуації” школярем. Йдеться, зокрема про те, що педагогічна система, в яку потрапляє дитина, зовсім не розрахована на те, щоб чітко і зрозуміло, глибоко і переконливо пояснювати їй як загальний сенс всього цього дійства, так і сенс окремих вимог і навіть учбових завдань. Вчителю лише здається, що він роз’яснив дітям, навіщо їм виконувати, скажімо, саме це домашнє завдання (а частіше, вчителі й не переймаються цим клопотом).

Насправді ж наш батьківський досвід (а потім, і емпіричні дані) свідчать, що в 98 % випадків учень не може пояснити (а отже – не розуміє), навіщо він виконує саме це завдання. Те саме відбувається і з завданнями, що виконуються на уроках. Отже, діяльність виявляється знесмисловою (тепер – дуже легко, варто лишень читачу уявити, що відсотків так 80% дня він займається тим, що не має для нього ні сенсу, ні значення, ні інтересу... То й як він себе почуватиме?). Якщо серйозно, тут напрошується далека аналогія з поняттям „закинутість” в екзистенційній психології. Дійсно, дитина виявляється просто „закинута” в освітній простір, де її не сприймають за суб’єкта, не радяться і взагалі... ігнорують. І вона – дитина. Чи стане в неї сил перетворитися на аутентичну особистість, трансцендувавши ситуацію, вибудувавши свій власний світопроект – залишається великим питанням. Саме тому, центральне питання екзистенційної психології „Де Ви?” залишається тут без відповіді.

В цій ситуації фактично блокуються особистісні прояви, виникають численні комплекси, а головне – відбувається фрустрація особливого інтелектуального почуття. Ця ситуація настільки гостра, що набуває навіть певного психіатричного відтінку, і ми дозволимо собі проаналізувати тут деякі думки старого і чудового (але, на жаль, міцно забутого) українського дитячого психіатра І. А. Сікорського, який приділяв спеціальну увагу даній проблемі в контексті психічного здоров’я дитини. І. А. Сікорський, зокрема, пише: „Правильно розвинене інтелектуальне почуття – це чуття істини, яке вабить нас до пізнання і робить для нас неприємним незнання; інтелектуальне почуття спонукає нас до розумової праці, до упорядкування наших думок, до систематизації наших знань, висновків та умовиводів; воно, нарешті, осяює нас радісною перспективою виникнення нових відкриттів і успіхів у пошуку істини” (Сикорский, 1909, с. 15). Дослідник впевнено доводить, що інтелектуальне почуття, в такому його вигляді, знайоме дитині з дуже раннього віку, не говорячи вже про школяра. Звернемо увагу – „людині властивий олюднений, осердечений

розум” (Сикорский, 1909, с. 18). Тож інтелектуальне почуття робить пізнання і розуміння привабливим і приємним (і навпаки, незнання – неприємним і дискомфорнтним). Таким чином І.А.Сікорський чітко зазначає значну мотиваційну силу цього почуття і, отже, відсутність пізнавальних мотивів пояснюється фрустрованістю і деформованістю цього почуття. Але ж за численними даними (в тому числі, і за нашими) у більшості (абсолютної! більшості) сучасних школярів пізнавальні мотиви дуже слабкі, або відсутні, або викривлені в бік жорсткого прагматизму (особливо, „завдяки” так званій кредитно-модульній системі і системі тестувань, яка, до речі, просто знелюднює процес навчання). Тож, проблема, виявляється, приховується в почуттях, а отже – в людських стосунках.

Слід зазначити, що подібні погляди стали пізніше стрижневими для гуманістичної психології. Так, А. Маслоу висловив ідею, згідно з якою потреба у власному розвитку і почуття задоволення від її досягнення є одною з кореневих рушійних становлення особистості. Карл Роджерс цілу книжку присвятив дослідженню шкільних проблем сучасності. Характеризуючи традиційне навчання як єдність вимог реалізації приписаної ззовні вчителям і учням навчальної програми, фронтального спілкування, стандартних тестів академічних досягнень, зовнішніх оцінок успішності, які обов’язково й беззаперечно знижують зацікавленість учнів, їх пізнавальну мотивацію і викликають наростаючу безсмысленність учіння, К. Роджерс показав, що єдиною альтернативою цій практиці навчання є лише центрована на учнях гуманістична практика (Роджерс, Фрейберг, 2002). Висловлене це майже через сотню років після робіт Сікорського, що, на наш погляд, є дуже симптоматичним. В чому ж бачив цю „центровану на учні практику” український дитячий психіатр? Вчитаємося лишень: „...якими важкими і навіть небезпечними для розуму і здоров’я учня є розумові заняття без допомоги (!) вчителя (підкреслено нами – М.П.). Ми маємо на увазі те явище, що при цьому легко виникає і полягає в неясності

думки і розумової сплутаності, в яке впадають діти особливо в перші роки шкільного життя... Ця гостра розумова сплутаність, яка перекриває можливість розмірковувати про предмет і навіть пригадувати, може стати звичною вадою мислення і у своїх більш різних формах, може ускладнювати учіння і навіть приводити його до абсолютної безуспішності в заняттях” (Сикорский, 1909, с. 43). Отже, все – на межі патології, не те що кризи. І.А.Сікорський пояснює це (ми, правда, й самі це гарно знаємо, але що з того?): „Діти не лише вивчають науки або предмети у своїх наставників, але навчаються самому процесу мислення і навичкам наукової або систематичної техніки мислення” (Сикорский, 1909, с. 44). Але, додамо, навчаються вони не самі по собі – їх треба цьому спеціально вчити і може це зробити не комп’ютер, це може зробити лише, професійна і уважна – любляча людина – вчитель. Сікорський пише: „Вчитель – живе знаряддя, живе начало; книга – мертво знаряддя, мертво начало” (Сикорский, 1909, с. 47), і далі: „Найбільш шкідливим для розумового розвитку уявляється передчасний перехід до книжкового способу вивчення предмету (Сикорский, 1909, с. 55). При цьому (без допомоги вчителя) утворюються такі дуже неприємні речі, як неадекватні і дуже витратні способи навчання, задіюються нижчі форми когнітивних емоційно-мотиваційних процесів, розвивається значна стомлюваність, і діти дуже швидко перетворюються на невдах, часто зі сформованим комплексом безпорадності і страху невдачі (іноді, зазначимо, може розвиватися більш серйозний комплекс – страх успіху, що має загальне, не лише вузько-навчальне „застосування”).

Ми б хотіли тут наголосити на аспекті допомоги вчителя, який зачіпає І. А. Сікорський. Тут, на наш погляд, слід виходити з чотирьох основних беззаперечних положень. По-перше, вчительської допомоги потребують всі (без винятку) учні і в усіх психологічних ланках процесу навчання, від формування учбово-пізнавальної мотивації до виконання окремих учбових дій (вправ). По-друге, учні потребують різної допомоги, різної як за її ступенем, так і за змістом. Це

зумовлено індивідуальними особливостями розвитку, і зокрема, розміром та змістом „зони найближчого розвитку”, хоча і не лише її. Отже, міру і зміст допомоги слід спочатку визначити. По-третє, допомагати, як відомо, можна лише тій людині, яка сама щось робить або, принаймні, хоче зробити. Тож, допомогти, не означає зробити замість учня. З іншого боку, допомога не повинна „придушувати” власну ініціативу дитини. Навпаки, вона повинна сприяти її виникненню і всіляко підтримувати це прагнення зробити щось самостійно. Але зробити треба правильно, і, таким чином, тут ми зустрічаємось зі специфічним корекційним аспектом допомоги. Нарешті, по-четверте: оскільки допомога є явищем всеохоплюючим і обов’язково-необхідним, її надання не повинне супроводжуватись такою собі думкою про учня, як про невдачу, який сам нічого не вартий. Навпаки, допомога вчителя (різна і різнобічна) – це абсолютно нормальне явище, яке має пронизувати буквально весь процес навчання.

При цьому не слід забувати, що в задачу вчителя ніяк не може і не повинно входити розвивати дитину. Така задача не може бути вирішена і поставлена вже в силу того відомого факту, що особистість – система, яка саморозвивається у взаємодії із зовнішнім (перш за все соціальним) оточенням, власним організмом та власним Я. Нагадаємо тут тезу Виготського, згідно якої, навчання і розвиток речі дуже різні, один крок у навчанні може означати сто кроків у розвитку і навпаки... (Выготский, 1983, т. 3). Педагогічні дії вчителя, які мають мати допомагаючу природу, покликані гармонізувати вказані взаємовідношення, і тим самим сприяти розвитку учня. Але, повторимо, актуально задача розвитку перед педагогом не може навіть ставитись. Допомагаюча дія, як це показано у дослідженнях (Наконечна, 2009), має складну психологічну природу. Власне, можна сказати, що всі засоби цієї дії є психологічними за своєю сутністю. Так, в орієнтувальній частині (якщо використати класифікацію П. Я. Гальперіна і О. В. Запорожця), дана дія обов’язково повинна включати в себе особливу спостережливість (щоб „розгледіти”, що саме

робить інша людина, і що в неї не виходить), емпатію, чітке розуміння мети допомоги та схему – уявлення вірогіднісних варіантів взаємодії з суб'єктом допомоги. У виконавчій частині оздоблення допомагаючої дії складається з двох пластів. Перший – комунікативний – включає в себе власне фасилітуючі засоби, тобто такі, що спрямовані на спонукання до взаємодії, її підтримку і розвиток, коригування і перелаштування контакту, якщо він розвивається деструктивно. Другий пласт – власне виконавський: тут зосереджені засоби реальної допомоги у певному виді діяльності. Якщо мати на увазі навчальну діяльність, може йтися про допомогу учневі в осмисленні і запам'ятовуванні учбового матеріалу, висловлення власної думки, самооцінці, спонуканні креативності та власної ініціативи тощо. З боку особистості вчителя, застосування перерахованих засобів передбачає діалогічність та суб'єкту налаштованість. Проте, ми хотіли б підкреслити спеціально: вказані особистісні якості зовсім не є рідкісними для вчителів, принаймні тих, хто починає працювати. Але неможливість їх реалізувати дуже часто фруструє вчителя і приводить до розвитку кризових моментів в його професійному (і не лише професійному) житті. А неможливість ця пов'язана з практичною відсутністю у професійному арсеналі педагога перерахованих вище способів дій. Саме тому його спіткають численні невдачі – неорганізованість і недисциплінованість учнів, їх невміння і небажання вчитися, а отже – неуспішність, байдужість, яка легко переходить в агресивність. Більшість вчителів „віддаляється” від дітей, використовують різnorідні захисти, кінець кінцем, створюють свій маленький „куточок”, де їм відносно комфортно і затишно.

Зазначимо, що ми далекі від того, щоб не помічати суто суб'єктивні складнощі життя й роботи вчителя, так само, і сторонні фактори, що дуже негативно впливають на процес учіння (здоров'я дитини, невлаштованість (психологічна перш за все) сімей, деструктивний вплив ЗМІ, неадекватне перебільшення значення і місця комп'ютерної техніки, яка є всього лише „мертвим знаряддям” у навчальній роботі, але,

окрім цього, може нести величезний негативний вплив на особистість дитини). Повторимо, ми далекі від того, щоб всього цього не помічати і знаємо, що це є могутніми факторами можливого кризового розвитку. Проте наша задача була обмежена. Ми хотіли тут показати, що сама професійна педагогічна діяльність вчителя несе в собі значний потенціал не лише принципового покращення успішності дитини, але й запобігання та подолання кризових станів. Для того, щоб стати такою, вона повинна оздобитись психологічними засобами педагогічного спілкування та власне навчання. Фасилітація педагогічної взаємодії, діалогізм спілкування, формування „передавання” учневі власне психологічних засобів учіння, перерахованих тут, дозволить оптимізувати освітній простір, зробити його більш людським, звичним, пом'якшить жорсткість вимог і відчуженість його від живої дитини.

3.3. Утворення нових структур при сприйманні художнього твору

Утворення нових структур при сприйманні художнього твору відбувається далеко не завжди, про що зокрема свідчать наші дослідження. Коротко кажучи, текст (взагалі, будь-який художній твір) може продукувати нові структури, за умови сприймання і переживання його як події. І головним параметром при цьому стає так зване „входження” в твір. Ця акція поки що зовсім не вивчена в науковій психології, але з нею, виявляється, можна працювати, отримуючи цікаві емпіричні дані (мається на увазі те, що Гете назвав „точною уявою”, і з точки зору уяви „входження” може бути „буквальним”, маючи на увазі те, про що писав Ю. Лотман – твір завжди обмежений рамками, які задає автор. Ця акція як буквальна гарно описана в романі В. Набокова „Інші береги” (Набоков, 1990)). Інша можливість вибудови нових структур пов'язана з творами мистецтва, які мають дуже високий, явний рівень емоціогенності. Свого часу Л. С. Виготський довів це в

роботі „Психология искусства” (Выготский, 1987), показавши, що емоція „закладена” в творі, сприяє появі нових психологічних утворень (структур) у споглядача. При цьому починає діяти „закон правди емоцій”, завдяки йому структура – зворотно підсилює емоцію і цей процес може призводити до дуже високих емоційних напруг, що завершується катарсисом. В той же час у споглядача „пляма” структури”, утворена емоцією, мігрує в просторі психіки, включаючи різні переживання і створюючи масу нових структур. Перед ним ніби виникає панорама. Частіше всього зміст її складає структурований і перетворений індивідуальний досвід. Взагалі, породження нової форми (за М.К.Мамардашвілі, форма – можливість структури) ніби закладена як можливість в кожному справжньому художньому творі. Адже, за Л. С. Виготським, сутнісний закон художнього твору як раз і полягає в тому (і забезпечує відповідні ефекти), що митець, залишаючи життєвий зміст події, руйнує її життєву форму, вибудовуючи свою, художню форму. Отже, він створює нову структуру на звичайному матеріалі життя або власної пам’яті, власних вражень.

Існує, однак, важливе для психології питання: чи кожний акт споглядання художнього твору і чи в кожної людини викликає появу нових структур у внутрішньому світі? На це питання, на жаль, психологія відповісти не може. По-перше, тому, що акт цей дуже інтимний, і людина сама не рефлексує те явище, що ми описуємо, а отже нічого і ніяким способом розповісти про це не може. По-друге, на жаль, серед сучасних творів всіх видів мистецтва абсолютна більшість таких, в які просто нема куди входити – там, власне, немає глибини змісту, немає твору. Ми займалися цим питанням спеціально, в тому числі й експериментально, і можемо тут дещо зазначити. Перше, на що ми звернули увагу – описаний спосіб споглядання твору притаманний практично всім маленьким дітям. Слухання казок, творів, що підходять за віком, музичних творів, живопису – таки породжує в них нові структури і це доволі легко виявляється, в зв’язку з прагненням дитини виразити

пережите. Форми вираження різні, але найчастіше це оповіді-наративи (дитина зазвичай – учасник подій, про які розповідає), ігри та малюнки. Прояв такої активності, на наш погляд, пов'язані з необхідністю до-пережити подію (добудувати нову структуру), звикнути до неї, зробити своєю. Особливо це стосується знову-таки творів з підвищеною емоціогенністю або чимось зовсім незвичайним (фантастичні сюжети казок). Тут укорінена, нам здається, і природа дитячої творчості. Ми спостерігали таких дітей, можемо навести масу емпіричних даних, але не бачимо в цьому необхідності – вони знайомі всім. Важливо було побачити механізм.

Дещо по-іншому, як показано, споглядаються художні твори в ранній юності, хоча там це споглядання теж пов'язано зі структуруванням. Вивчення роботи даного механізму у дорослих вимагає експериментування, хоча, гіпотетично, ми визначили мистецькі види діяльності, в межах яких цей процес обов'язково присутній, і можна його спостерігати, а також отримати звіт про нього без експериментування. Це такі професії, як диригент, режисер-постановник, індивідуальний виконавець, композитор-пісенник (якщо музика складається на певний вірш). Ми провели 15 інтерв'ю з людьми вказаних професій. І оскільки вони повною мірою співпадають в частині, яка нас цікавить, наведемо тут тільки 2 фрагменти – з музичним диригентом та кінорежисером.

Диригент Г.: ...Спочатку я просто, як звичайна людина, слухаю кілька творів, вибираю той, що мені просто сподобався...

Психолог (П): Ви можете розкрити це „просто сподобався”?

Г. – Ніколи не думав про це. Ну, він повинен ніби зазвучати в мені, вірніше і точніше – це я ніби звучу разом з музикою Я не можу пояснити докладніше.

П. - От, ви вибрали твір. Що далі?

Г. – Я слухаю його багато разів, паралельно читаю ноти. Він починає звучати в мені і без музики. Я намагаюся уявити це життя, яке відображено в творі – емоції, думки, долі людей, плин і переходи, що вони відчують. Він (твір – П.) в мені,

ніби оживає, стає часточкою мого життя, а моє життя поєднується з ним. Він охоплює мене. Мені дуже хочеться це озвучити....

П. – Який наступний етап?

Г. – Це – більше професійне. Я уявляю, як цей твір виконає мій оркестр. Знаю, на що здатен кожен музикант, розписую партії, формулюю вимоги. Перед початком репетицій обов'язково розповідаю про твір, як його зрозумів і пережив я. Дуже бажано, щоб більшість виконавців у цьому були солідарні зі мною, щоб вони прониклися життям і думками твору, і пережили те, що пережив я. При виконанні моє переживання (внутрішньо озвучене) – як модель чи зразок. Хоча іноді виникають суперечки і диспути, люди пропонують інші бачення. Я дуже часто погоджуюсь. При цьому, від тексту твору ми не відступаємо ніколи.

Бесіда з кінорежисером К.

К. – Спочатку я читаю сценарій просто як звичайну художню книжку, яка може сподобатись, або не сподобатись. Працювати починаю з тим матеріалом, який сподобався.

П. – Поясніть, будь-ласка, що означає оце „починаю працювати”?

К. – Я багато разів повертаюся до тексту. Намагаюсь „ухопити” головну ідею, сенс твору. ...Водночас, починаю ніби „проживати його” – спілкуватися з героями, визнавати їх характери, особистісні риси, в уяві жити в описаних містах, селах, іноді, і не в уяві; вивчати професії і т.ін. Потім, коли я „стаю в творі своїм”, або він стає для мене своїм, починаю аналізувати акторські позиції і дії, вибирати фахівців, які підходять під мою модель переживання твору. Звичайно, іноді вносяться певні корективи, але центральна ідея, головний сенс має залишитися. З ним я, до речі, одразу знайомлю всю творчу групу...

На наш погляд, для нашого аналізу цих уривочків бесід-інтерв'ю цілком досить. Ми тут яскраво бачимо структуро-утворюючу роботу переживання людини при сприйманні твору, бачимо структуро-перетворюючу роботу (вираження формує

переживання). Фактично, перед нами дійсне естетичне сприймання (естетична активність), і те, що воно стає можливим в ситуації „для іншого”, підкреслює роль діалогічності як в естетичному сприйманні, так і в структуруванні в цілому.

Ми провели ряд експериментальних досліджень зі студентами нехудожніх спеціальностей, присвячених викликанню власне естетичного сприймання (структурування) через створення умов „входження” і активного „знаходження” в просторі твору. Використовувались переважно твори живопису і музичні класичні (інструментальні) твори. Результати цих робіт, а також їх ідеологія і процедура опубліковані нами та нашими колегами і учнями, на них захищені ряд дипломних і магістерських робіт (Папуча, 2008; Шилова, 2002; Кошова, 2008; Медвідь, 2011). Тому ми можемо не відтворювати тут ці тексти. Зазначимо лише, що в усіх викладках експерименти були результативні, тобто незалежно від твору і особистості досліджуваних, останні виконували цей вид активності і в оповідях-наративах демонстрували переживання твору як формування нових структур внутрішнього світу. Між іншим, стало ясніше, чому в одному й тому ж творі різні люди бачать (чують) різне. Стало ясно, що це є закономірність. Ми опишемо експеримент, що проводився в даному напрямку за новелою Олександра Гріна „Акварель” (додаток 1). Це зовсім невеличкий твір, але, ми б сказали, з прихованою і пронижливо-тонкою художністю. Оповідання на 4 сторінки починається описом початку дня в безладді злиденної сім’ї, де обоє з подружжя люблять випити і саме тому – безладдя і відчуття повної безнадії та безглуздості. Вони сваряться – чоловік (Кліссон) учора, замість того, щоб влаштуватися на роботу, знову напився і зараз лаявся, думаючи лише про те, як вкрати у жінки крону на випивку (він знав, де лежать гроші). Жінка сварилася. Скандал розгорявся. Але тут прийшла сусідка і відволікла жінку (Бетсі). Кліссон ухопив крону і почав втікати до міста. Бетсі – за ним. Вони йшли, бігли, їхали на трамваї, і Кліссон вийшов біля музею, де проходила виставка акварелістів. Він

ішов по залах, не дивлячись по сторонах. Жінка настигає його. Вони стояли і тихенько лаялись („Віддай крону!” – „Не віддам” і т.ін.). Вони переміщалися з публікою і раптом підійшли до картини, біля якої стояло „понад десяток глядачів”, і... взнали свою злиденну будівлю. Все було точно, але картина була яскрава і радісна – стільки в ній було зелені, сонця і... душі. „Захоплені, налякані, перебиваючи один одного ретельними зауваженнями, вони швидко довели одне одному, що помилки немає”.

„За ганком помийне відро і його не видно! – радісно заявила Бетсі”.

„Да-а, а всередині?! Хоча б ти підмела”, – гіркотою відізвався Кліссон”.

„Вони відійшли до вікна і довго шепотілись... Вони наговорилися і повернулися до картини, що так незвичайно знищила їх поганий настрій... Вони почули: «Найпрекрасніша річ сезону. Яке гарне світло. Подивіться на плющ!...»

Картина починала діяти, вони проникалися зачудованістю запущеної зелені, що обвила цегляну будівлю в той ранок...

Вони озиралися з гордим виглядом, страшенно жаліючи, що ніколи не наважаться заявити про те, що це їх житло. Кліссон випрямився, Бетсі защібнула пальто на грудях...”

Потім вони дуже конструктивно і спокійно обговорили свої проблеми, „вийшли на вулицю, дивуючись, що йдуть в той самий будинок, про який невідомі їм люди говорять так ніжно і гарно”. Оце й усе оповідання.

Ми прочитали його групі студентів – майбутніх психологів (N=25), потім дали можливість прочитати кожному окремо. На питання „Про що оповідання?”, „Що сталося з головними героями?” – отримали найбільш банальні відповіді: „про злидні і пияцтво”, „про невдалий шлюб”, „герої спочатку полаялися, потім помирилися” і т.п. (відповіді були письмові). Отже, ніякого естетичного споглядання не відбулося, ніякі нові переживання і нові структури не виникли. А між тим, оповідання О.Гріна, при всій своїй простоті, є ніби двошаровим: він яскраво показує, як художнє споглядання конкурує з

поточним переживанням, вибудовує нові структури, моделює поведінку. Наші студенти виявилися надто спрощено-прагматичними, щоб це відчутти і побачити. Тоді ми дали домашнє завдання – на наступний раз ми поставимо це оповідання як фільм, а кожен член групи отримав роль режисера-постановника.

При обговоренні на наступному занятті картина різко помінялася. Наші питання набули для студентів всієї їх змістовності і гостроти. „Про що буде Ваш фільм?”, - так ми сформулювали 1 питання. Відповіді:

„Про те, що прості люди теж розуміють мистецтво”.

„Про те, що мистецтво може змінювати людей”.

„Про те, що люди зазвичай не бачать краси навколо, не цінують її”.

„Про те, що всі люди, навіть прості, звичайні – насправді складні і непередбачувані”.

„Про те, що художня творчість позитивно впливає на людей, загострює прекрасні моменти (місця) їх існування”.

В принципі, як бачимо, всі відповіді одного плану. Ми хочемо тут наголосити на тому, яка величезна робота проведена була студентами; почали діяти переживання, створилися зовсім нові структури. І ще одне, цей фрагмент дослідження явно засвідчує, що переживання і структурування внутрішнього світу потребує часу і спокою, це є процес інтимний і дуже складний, багат шаровий, він міняє смислові структури людини. Далі ми обирали акторів, обговорювали дуже ретельно персонажі. Плакали, як плакала Бетсі (і розуміли – чому і над чим); боялися, як боявся Кліссон і зрозуміли, що найбільше він боявся втратити Бетсі. Ми вирішували „постановку” так, щоб сталася подія, щоб відчутти її і пережити з героями, пережити ті нові якості (структури), які народилися, завдяки „такій незначній події”. І ще ми обговорювали на прикладі даної новели тезу Л.С.Виготського з його „Психології мистецтва”, що художник лише використовує життєвий матеріал, а його майстерність полягає в тому, щоб на цьому звичайному матеріалі створити особливу, нову форму, яка зумовить

художній ефект, отже – переживання і структурування (Выготский, 1987).

В цілому ми можемо зазначити, що наші власні нечисельні дослідження в галузі психології мистецтва дали нам емпіричний матеріал, узагальнена сутність якого засвідчує, що за певних умов твори мистецтва слід розглядати як найбільш „структурогенні”: їх сприймання через призму „входження”, „охоплення” викликає яскраві переживання, і, отже, створення нових структур у внутрішньому світі людини. Цей чудовий ефект можна побачити по-іншому.

Далі ми сформулюємо лише одну тезу, яку і будемо захищати, а саме, що всі поетичні твори В.С.Висоцького є творами мистецтва. Актуальність її очевидна в тому сенсі, що аналіз творчості поета в літературі проводиться в будь-яких аспектах, крім названого. Підкреслюється виразність виконання пісень; проводиться власне філологічний аналіз вірша; ведеться пошук в області, хто ж він, Висоцький – поет, актор, співак, композитор; звичайно, маса робіт власне кон’юнктурного плану, в яких співаються дифірамби без серйозного аналізу, і багато біографічних робіт. Тільки художній аспект його спадщини залишається без належної уваги.

Психологічний аспект обраний при цьому не випадково, а в силу того, що в психологічній традиції, яка виходить до Л. С. Виготського, на наше глибоке переконання, розроблені найбільш фундаментальні критерії аналізу мистецтва, які, в силу відомих причин, просто забуті і не актуалізуються. Перевагою цих критеріїв є те, що вони об’єктивні, на відміну від мистецтвознавчих, в яких дуже сильний суб’єктивний момент, і тому, зокрема, мистецтвознавчий аналіз вимагає колосальної професійної ерудиції, якою автор не володіє.

Перш за все, необхідно точно визначити предмет вивчення. Якщо досліджується твір мистецтва, то предметом повинно виступити те специфічне, що відрізняє мистецтво від інших областей та продуктів інтелектуальної діяльності. Кожен твір є сукупністю дуже великої кількості різноманітних елементів і фактів, і необхідно виокремити тільки те з них, що робить його

саме мистецтвом. Найбільш серйозну, з точки зору нашого аналізу, відмінність необхідно провести між мистецтвом і життям. Тут ми слідом за Л.С.Виготським вважаємо, що мистецтво бере свій матеріал з життя, але створює над цим матеріалом щось таке, що у властивостях самого матеріалу ще не міститься. Завдяки цьому в мистецтві реалізується така сторона нашої психіки, яка не може реалізуватися в повсякденному житті. Саме таким є мистецтво як предмет вивчення для Л. С. Виготського, і ми маємо намір слідувати цьому розумінню. Інше важливе застереження пов'язане з традицією залучення до аналізу мистецтва мемуарних джерел - оповідей самого автора і його близьких та знайомих з приводу сенсу і особливостей творів і мотивів їх створення. З точки зору психологічної це абсолютно безрезультатна діяльність, тому що ще в психоаналізі абсолютно справедливо показано, що справжні мотиви і смисли ніколи не відомі й самому автору, а їх вербалізація є просто спроба раціоналізації того, що відпочатку раціональним не є. Таким чином, використання цих матеріалів не просто мало що дає дійсному розумінню, але ще й часто спрямовує його хибним шляхом.

Перша і найбільш важлива ознака, що відрізняє мистецтво від немистецтва, міститься в особливому співвідношенні форми і матеріалу (змісту). Всупереч традиційному уявленню про їх „єдність”, ми дотримуємося тієї точки зору, згідно з якою мистецтво з'являється лише там, де автор, використовуючи життєвий матеріал, долає при цьому життєву форму, і саме це дозволяє звичайним і рутинним в цій звичаєвості житейським явищам перетворитися на явища естетичні. Подивимося з цієї точки зору на твори В.С.Висоцького. Їх називають життєвими, народними, доступними і зрозумілими всім та кожному, маючи при цьому на увазі, що вся сила, весь ефект їх впливу на слухачів у тому, що твори є часткою їхнього життя. Це дуже зручне і красиве пояснення виявляється все-таки абсолютно невірним, адже якби все було так просто, то вірші та пісні В. Висоцького не були б мистецтвом, і отже не мали б такого сильного ефекту. Будь-який вірш поета підтверджує цю думку.

Ось „Братські могили”. Матеріал його складає досить банальна, на жаль, істина про те, що в цих могилах лежать невідомі люди, які віддали життя за свою землю, і їх треба поважати і пам’ятати. Це відомі всім школярам речі, і самі по собі вони не дають особливого ефекту впливу на людину. Але коли ми читаємо:

*На братских могилах не ставят крестов,
и вдовы на них не рыдают,
К ним кто-то приносит букеты цветов,
И Вечный огонь зажигает.*

і далі:

*А в Вечном огне видишь вспыхнувший танк,
Горящие русские хаты,
Горящий Смоленск и горящий Рейхстаг,
горящее сердце солдата.*

У людини, що читає це або слухача, з’являється зовсім інше ставлення до життєвого матеріалу. Відбувається це тому, що подолана звичайна форма: ритм, добірка образів, асоціацій, розстановка акцентів – все робиться зовсім не як у повсякденному побуті, а зовсім навпаки, за іншими законами, законами мистецтва. Адже насправді нічого не видно у вогні на могилах, і чи так вже ми звертаємо увагу на те, що не ставляться на них хрести.

Таким чином, за критерієм подолання художником у формі життєвого матеріалу, можна реально віднести творчість поета до мистецтва, причому мистецтва високого і дуже важкого. Так „повсякденне”, яке є матеріалом для Висоцького, долається з дуже великими труднощами, і з цієї точки зору зрозумілий ефект пісні Висоцького: він сам, його голос, інтонація – це той сильний і несподіваний засіб, який дозволяє отримати твір мистецтва. Як писав Л. С. Виготський: „...будь-який твір мистецтва таїть у собі внутрішній розлад між змістом і формою, і саме формою досягає художник того ефекту, що зміст знищується, немов гаситься” (Виготский, 1987). Дуже добре видно цей ефект у вірші „Полювання на вовків”: Сам В.Висоцький згадував, що коли він записував цю пісню у

Франції, французи дуже вражалися, як можна про таку звичайну, взагалі-то річ, як полювання на вовків, співати з таким надривом. Але в тому то й річ, що форма викладу, форма виконання знищила рядовий епізод, і ми абсолютно не сприймаємо цей вірш як опис полювання: з'являється художній ефект – ефект „вчувствования”, роботи власної фантазії, проживання шматочка свого життя при сприйнятті мистецтва – це і є другий критерій художнього твору. До речі, один з персонажів Висоцького сказав з приводу цієї пісні буквально наступне: „Так это ж про меня, про нас с тобой – Какие к черту волки!” (Высоцкий, 1997).

Якщо мова йде про твір мистецтва, то він повинен бути таким, що для його адекватного сприйняття недостатньо просто пережити те почуття, яке він викликає, необхідно здолати це чуже по суті почуття шляхом створення власного образу, власного життя. Іншими словами, естетичне сприймання – це творчість того, хто сприймає, його власна естетична активність (термінологія Л. С. Виготського). Сміливо можна стверджувати, що всі вірші Висоцького такі. Вони зроблені так, що кожен слухає ніби про себе. У зв'язку з цим необхідно сказати про поширену помилку (вірніше, спрощене тлумачення), пов'язане з тим, що вірші поета ніби розділені за професійною ознакою і тому так близькі нам. Це дуже не точно. Якби все було так просто, то, скажімо, вірші про спорт були б близькі спортсменам, про водіїв – батькам, про божевільних – ...! Ось „Песенка о прыгуне в высоту”:

*... „И я признаюсь вам, как на духу,
Такова вся спортивная жизнь –
Лишь мгновение ты наверху.
И стремительно падаешь вниз!*

Чи таке спортивне життя? Безумовно. Але я й не помітив, як включилася уява і вся пісня стала про мене, про моє життя, а воно ж теж „таке”...

У контексті розглянутого критерію більш зрозумілий сенс такого прийому Висоцького, як вірш від першої особи: завдяки цьому незвичайно могутньо стимулюється співтворчість. Я

розумію, що він, дійсно, „не сидів, не шоферував, не був винищувачем, не був конем і т.д.». Але він зумів співпереживати ці життя в собі й у вірші, і я співпереживаю себе в них, накладаючи на поетичний текст сенс власного існування. Чим же ще можна пояснити поетичний ефект для мене таких, наприклад, рядків:

- *Где твои семнадцать лет?*
- *На Большом Каретном,*
- *А где твои семнадцать бед?*
- *На Большом Каретном.*
- *А где твой черный пистолет?*
- *На Большом Каретном.*
- *А где тебя сегодня нет?*
- *На Большом Каретном.*

Чому це так зачіпає? Адже я навіть не знаю, де цей Великий Каретний.

Наступний важливий критерій твору мистецтва пов'язаний з емоціями і полягає, відповідно до теорії Л. С. Виготського, у двох надзвичайно цікавих явищах. По-перше, мистецтво є „другим” проявом емоцій. „Першим” їх проявом є поведінкові й органічні реакції людини. Коли ж емоції розряджаються не в поведінку і не в порушення роботи організму, а в фактичний образ світу, тоді мова і повинна йти про мистецтво.

По-друге, мистецтво завжди приводить до виникнення у того, хто його сприймає, явища, яке називають катарсисом. Скрізь у творчості Висоцького ми зустрічаємося із зазначеними емоційними проявами. Особливості вірша (лад, ритм, розмір), виконання – все підкреслює відпочатково емоційну природу поетичної творчості автора. Є у Висоцького вірші, які являють собою пряме, навіть без спроби змістовного структурування, втілення емоції в образ. І те, що вони мають сильний естетичний ефект (на відміну, скажімо, від багатьох творів ультрасучасних напрямів) є переконливим доказом художності творчості (такі, наприклад, „Парус”, „07”...):

*А у дельфина
Срезано брюхо винтом,
Выстрелов в спину
Не ожидает никто.
На батарее
Нету снарядов уже
Надо быстрее
На вираже!..
Но парус!
Порвали парус!
Каюсь, каюсь, каюсь!*

Тільки художність не дозволяє сприймати цей текст як простий набір вигуків. Адже вони все ж не набір, завдяки тому, що все – суть образи, викликані одним сильним почуттям – занепокоєнням, надривом. Так само точно можна показати, що сприйняття віршів поета обов'язково призводить до стану катарсису – своєрідного емоційного розряду, що закінчується особливим людським „очищенням”. За даними психологічних досліджень, катарсис виникає в людини, завдяки зіткненню двох протилежних за модальностями емоцій. Будь-який вірш Висоцького потенційно містить у собі можливість катарсису при сприйнятті, що досягається знову-таки подоланням художньою формою життєвого матеріалу. Ось дуже простий вірш „Москва – Одесса”:

*...Отсюда не пускают,
А туда не принимают.
Несправедливо, грустно мне, но вот
Нас на посадку скучно
Стюардесса приглашает,
Надежная, как весь гражданский флот...*

Яка тут „емоція матеріалу”? Всі ми її відчували в житті: нудьга, роздратування, туга в аеропорту, коли „не приймають”. А „емоція форми” – протилежна: жартівлива іронічна пісенька, з легким ритмом і несподіваними образами. Той, хто сприймає, одночасно переживає ці протилежні емоції, особливо якщо він потрапляв у подібні ситуації. Емоційна пам'ять

працює і емоція матеріалу яскраво актуалізується. При цьому форма „нав’язує” протилежну емоцію і виникає явище катарсису. Хороший матеріал для аналізу цієї площини дає вірш „На смерть В. Шукшина”.

*...Еще ни холодов, ни льдин,
Земля тепла, красна калина.
А в землю лег еще один
На Новодевичьем мужчина...*

Тут знову дві протилежні емоції. Емоція змісту – скорбота, горе, туга. І – емоція форми, викликана образами тихої осінньої природи, спокійним тоном розмови про нездійснені творчі плани („А был бы „Разин” в этот год”), нагадування про тріумф „Калины красной”:

*...Но, в слезы мужиков вгоняя.
Он пулю в животе понес.
А рядом куст калины рос
Калина красная такая...*

Ця емоція – світла, прозора, спокійна. Катарсис виникає у людини, яку поет веде ніби одночасно по двох цих протилежних емоціях. Наш аналіз показує, що з точки зору обговорюваного критерію твори Висоцького можна вважати в якійсь мірі вершиною поетичної майстерності за ступенем впливу на емоційну сферу особистості.

Ми проаналізували тут лише деякі критерії мистецтва і відповідність їм поетичної творчості В.Висоцького. Багато що залишилося без належної уваги, тому що наша робота, – лише підхід до аналізу і, з іншого боку, її обсяг не дозволяє детально аналізувати всі аспекти. Однак і сказаного, на наш погляд, достатньо, щоб говорити про повну надуманість суперечок про те – хто ж він: поет, композитор, актор? Ми маємо тут „просто” мистецтво і, перш за все, мистецтво, а потім уже, самобутнє, оригінальне, з народно-фольклорним корінням і т.д.

Існує ще один важливий момент, на якому не можна не зупинитися. Ми маємо на увазі необхідність розглядати творчість В. Висоцького як своєрідне поєднання сучасного мистецтва і його історичних коренів. Саме психологічний

аналіз дозволяє зробити це найбільш виразно, тому він має на меті з'ясувати не тільки, як це сталося, а й навіщо, яким був людський сенс і психологічне виправдання виникнення мистецтва як „другої” природи. Як встановив ще К.Бюлер, музика і поезія виникають із загального першоджерела важкої фізичної роботи. Завдання мистецтва полягало в тому, щоб катартично розрядити важку напругу праці. Створення нової форми, емоційні образи приводили до розрядки і полегшення. Пізніше мистецтво відривається від роботи і вносить в сам твір той елемент, який раніше входив в працю. Висоцький йде обома (!) шляхами. Він, як представник сучасного мистецтва, вносить до віршів ці важкі, безпросвітні емоції, але він же бере матеріал з тієї ж (тільки сучасної) важкої і невдячної праці. Від цього, багато в чому, катартичний (в цілому, художній) ефект його творів зростає в кілька разів.

3.4. Індивідуальність переживання художнього твору

Естетичне переживання, на думку Л. С. Виготського, лишається незрозумілим і прихованим від людини за своєю сутністю. „Ми ніколи не довідаємося, – пише він, – чому нам сподобався той чи інший твір. Все, що ми вигадуємо для пояснення його дії, є більш пізнім примисленням, абсолютно явною раціоналізацією несвідомих процесів. Сама ж сутність переживання лишається загадкою для нас” (підкреслено нами. – М.П.) (Виготский, 1987, с. 20). З того часу психологія дуже мало нового дізналася про естетичне переживання, хоча зараз здається, що праця Л. С. Виготського просто повинна була стати могутнім імпульсом для дослідження цього феномена. Але не стала... Натомість наука, а особливо педагогіка, надто багато зробили для того, щоб якомога далі відвести людину від вільного, необтяженого стереотипами і настановленнями сприймання мистецтва. Воно оточене зараз дуже могутнім і буйним ореолом абстрактних інтелектуальних побудов і їхніх наслідків – дидактичних повчань про те, що саме треба сприймати, як саме

це робити і яке ж переживання слід вважати дійсно естетичним, а отже, – повноцінним. Щодо останнього виникає велика проблема, оскільки якщо зібрати всі визначення, які стосуються цього загадкового переживання, і спробувати узагальнити – отримаємо дещо, що в принципі не можна не те що пережити, а й навіть уявити. Відбувається це тоді, коли наукове дослідження психічної реальності, частиною якої є переживання, підміняється „роботою” дослідників щодо власних логічних схем і конструкцій. Мабуть, є інший шлях вирішення загадки, яку помітив Л.С.Виготський. Цей шлях має знаходитися у царині психології, а не в емпіреях власної думки дослідника. Напевно, треба спробувати вивчити саме переживання мистецтва як абсолютно конкретне психічне явище. Спробувати відповісти на питання, як переживає мистецтво людина, але відповісти не абстрактно-відсторонено (досліджуючи масу напрацьованих визначень і схем) і не інтроспективно (дослухаючись лише до власних переживань і застосовуючи їх до всіх людей), а відповісти, запитавши про це у людини, яка переживає.

Тут ми торкаємося дуже гострого, суперечливого і давнього аспекту проблеми пізнання психічної реальності (та й пізнання взагалі), сформульованого Е. В. Ільєнковим, як питання про відношення „світу в свідомості” до „світу поза свідомістю” (Ільєнков, 1957, с. 49). Це одвічне питання, хоча й було принципово розв’язане ще Б.Спінозою, однак психологія цього вирішення начебто не помітила, за винятком лише Л. С. Виготського. Нагадаємо, що суперечність полягає в тому, що свідчення про предмет, явище, котрі знаходяться поза людиною, обов’язково стосуються внутрішнього світу того, хто пізнає, і тому об’єктивне, незалежне від суб’єкта знання цих зовнішніх явищ уявляється досить проблемним, а точніше – просто неможливим. Через це, зрозуміло, виникає багато різних пояснень і тлумачень одних і тих самих явищ. „Все це достатньо свідчить, – пише Б.Спіноза, – що кожен судив про речі відповідно до улаштування свого власного мозку, або, краще сказати, стан здатностей своєї уяви приймав за самі речі” (Спіноза, 1957, с. 400). Але чи можна судити про речі тільки відповідно до

їхнього влаштування, нехтуючи влаштуванням внутрішнього світу того, хто пізнає? Однозначно ні, оскільки результат пізнання – це завжди „картинка” в свідомості суб’єкта пізнання. Але якщо це так, то ми ніколи не отримуємо об’єктивних знань, а завжди маємо справу з міфом, в якому химерно сплітаються частини об’єктивної реальності і наші власні психічні процеси і стани. Особливо це загострюється під час пізнання психічної реальності, адже той, хто пізнає, прагне він цього чи ні, обов’язково „звіряє” свідчення про певні психічні явища досліджуваних, які, відповідно, мають власний внутрішній психічний простір. І цього ніяк не уникнути (це дуже складне явище описане в цікавому дослідженні В. О. Татенка (Татенко, 1996)). Виходить, що психологічне знання є найбільш міфологізованим. Але виявляється, що не лише воно. Найбільш передові галузі пізнання (квантова фізика, молекулярна біологія, астрофізика) породжують справжні міфологеми (згадаймо хоча б принцип доповнюваності в квантовій механіці). Отже, проблема справді існує, і це виправдовує наше звертання до, здавалося б, давно відомої філософської архаїки.

У психології спроба розв’язати згадану проблему приводить до дуже цікавого і парадоксального явища – побудови численних „авторських теорій”. Цей процес ретельно описав Л. С. Виготський (Выготский, 1982, т. 1). Він досить простий і існує в двох основних формах: можна побудувати власну теорію, вивчивши ряд інших теорій (взагалі-то це й не теорія, а просто схема), можна ж до вивчення чужих теорій долучити опис певної сукупності психологічних факторів. Головне – створити власну (як відбиток внутрішнього світу дослідника) схему і потім, наче мереживо, накидати її на все розмаїття психологічних явищ, одні вважаючи „правильними” (тобто такими, що відповідають схемі), а інші, звичайно, – артефактами, та й не зважати на них. Самі явища, звичайно, тут не вивчаються, отже, виходить все точно за Спінозою (див. цитату, наведену вище). Тобто маємо той-таки міф, хоча й нібито з іншого боку. Так виник міф і про естетичне переживання особистості.

Тим часом Спіноза дійсно розв'язав суперечність. Її вирішення, нагадаємо, полягає в тому, що наближення до пізнання природи явища (тобто об'єктивного пізнання) передбачає активне відтворення суб'єктом траєкторії руху „тіла”, що пізнається. І чим складніша ця траєкторія, тим вона непередбачуваніша, тим більш різноманітною повинна бути активність того, хто пізнає. Якщо скористатися сучасною термінологією – суб'єкт пізнання власною активністю мусить „вичерпати” явище.

Як це застосувати до психології, яка вивчає не просто „тіло”, а „мисляче тіло”, тобто іншого суб'єкта? Нам здається, що для цього треба, по-перше, відмовитись врешті-решт від стимул-реактивної парадигми дослідження і визнати єдиною можливою формою пізнання взаємодію і діалог з таким самим вільним і активним суб'єктом („Мислячим тілом”), яким є й сам дослідник. А по-друге, відмовитись від створення схем-міфів, визнавши досліджуваного невичерпною і цілісною індивідуальністю, зрозумівши – наукове узагальнення в психології можливе лише тоді, коли отримані факти – це факти життя особистості, а не якісь окремі фантоми. Треба працювати з людиною, а не окремо з її мисленням, окремо – з пам'яттю, окремо – з емоціями і т.ін. Необхідно ставити їй запитання, „змушувати” її запитувати нас – це й буде наш рух за її „траєкторією”, це буде її „вичерпання”.

Такої позиції дотримуються М. М. Бахтін і К. Роджерс: на відміну від предмета природничо-наукового, особистість можна зрозуміти, лише ставлячи їй запитання і ведучи з нею діалог. Стосовно нашого предмета вивчення (естетичні переживання особистості), ми виходимо з того, що кожна людина, якщо її органи сприймання нормально розвинені, переживає художній твір будь-якого виду мистецтва і будь-якого рівня складності. Це безперечно, якщо слідом за В. К. Вілюнасом розуміти переживання як дійсний носій психічних образів. Як таке, суб'єктивне переживання є обов'язковою і сутнісною властивістю психіки, але водночас воно є суто індивідуальним і специфічним. Це суперечливе поєднання і робить його особливо цікавим.

„Пережити, – пише В.К.Вілюнас, – це не означає просто суб’єктивно відчувати, а відчувати обов’язково особливо, якимось специфічно, і це „якимось” безпосередньо „схоплюється” суб’єктом зрозумілою йому початковою „мовою” (Вілюнас, 1990, с. 224). Чи можна серйозно сподіватися, що, „схопивши” особливості переживань різних людей, ми зможемо щось зрозуміти про естетичне переживання взагалі і не „розчинитися” в „лихій нескінченності”? Ми сподіваємося довести, що цей шлях можливий і, більше того, набагато ефективніший, ніж спроба вибудувати певну теорію-схему з наступним „підбиттям” під неї емпіричних фактів. Адже складності тут суто методичні, а для експериментальної науки – це річ звичайна. Отже, щоб з’ясувати специфіку естетичного переживання, ми відмовились від орієнтованості на будь-які схеми, а вивчали індивідуальні особливості суб’єктивного переживання художнього твору у різних людей і лише потім намагалися узагальнювати.

Головна, але й єдина методична складність такого підходу полягає в проблемі вербалізації суб’єктом власного переживання, котре має первинно невербальний характер. Причому тютчевське „мысль изреченная есть ложь” – це лише частина проблеми. Дуже суттєвим є також те, що мовлення (і в цьому одностайні Виготський і Потебня) – не лише висловлювання, а й одночасна зміна того, що відбиває це висловлювання: думка, як стверджує Виготський, не відбивається, а проростає в слові, сама при цьому істотно змінюючись і добудовуючись. Таким чином, коли людина намагається висловити переживання, в широкому розумінні, як взагалі будь-який суб’єктивний психологічний досвід, в тому вона не тільки не може зробити це точно, але при цьому реально починає переживати інше: відбувається своєрідне подвоєння переживання. Важливим є і те, що, висловлюючи переживання, людина, хоча вона того чи ні, раціоналізує його і складається враження, що емоційний компонент переживання зникає (якщо попросити людину, яка радіє, пояснити, що саме вона переживає зараз, вона може спробувати це зробити, але радіти при цьому перестане). Це явище, до речі, дуже вдало описане у художній літературі. Зокрема, Костянтин Левін (герой „Анни Кареніної”

Л.Толстого) дуже глибоко переживає красу природи, але для нього нестерпно про це говорити і він не любить, коли про це говорять інші. Вербалізація (читай раціоналізація) руйнує його переживання, роблячи їх неприємними, грубими і недоречними. Все це, отже, є нездоланною перешкодою для вивчення психологічного переживання, однак, виключно тому, що і дослідник, і досліджуваний, говорячи про переживання, внутрішньо, непомітно для самих себе, розчленовують його, звертають увагу лише на раціональний компонент і тим самим руйнують переживання як таке. Коли ми кажемо „переживання”, то майже завжди маємо на увазі розуміння. Але ж переживання художнього твору являє собою цілісну психічну структуру, „одиницю”, і саме тому спроба його розчленувати знищує його. Подібні спроби є помилкою нашої житейської логіки, яка „підказує”, що, мабуть, переживання складається із розуміння та емоції як самотійних автономних елементів. К.Юнг дуже точно називає художній твір, який народжується в психіці людини, самотійним неподільним комплексом, котрий існує автономно від свідомості, хоча, звичайно, може з нею взаємодіяти (Юнг, Нойманн, 1996). Ця взаємодія і є переживанням, але не розумінням, тому що, „поки ми захоплені процесом творчості, ми не бачимо і не розуміємо: ми обов’язково повинні не розуміти, тому що немає нічого більш руйнівного для безпосереднього досвіду, ніж вивчення” (Юнг, Нойманн, 1996, с. 23). (До речі, в цій думці є відповідь на питання про особливість тієї діяльності, що дозволяє адекватно пережити художній твір: „безпосередній досвід”. Проте, аналіз цього виходить за межі нашого дослідження).

Це зауваження К. Юнга, оскільки воно стосується не лише творця, а й будь-якої людини, яка сприймає художній твір, дає змогу суттєво уточнити предмет нашого аналізу, тобто відповісти на запитання, що саме (яку психологічну структуру) переживає людина. Щодо цієї психічної структури цілком збігаються уявлення К. Юнга, Л. С. Виготського і О. О. Потебні, хоча вони мали різні теоретичні „світогляди” і, зрозуміло, використовували різну термінологію. Те, що К. Юнг називав „автономним

комплексом”, Л. С. Виготський розумів як власний художній образ фантазії, що виникає при емоційному впливі на людину твору мистецтва. На такій динаміці виникнення чітко наголошує О. О. Потебня, стверджуючи: художній твір не захоплює людину визначеним образом і заданим переживанням, а впливає на неї, зумовлюючи формування індивідуально-специфічної фантазії, яку й переживає ця особистість.

Звичайно, нам можна закинути, що автори, до яких ми звернулися, не просто вживають різну термінологію, але й зовсім по-різному тлумачать природу структури, про яку йдеться. Це, звісно, правильно, особливо якщо виходити зі стереотипних інтерпретацій аналітичної психології Юнга і культурно-історичної теорії Виготського. Але важливіша зараз не розбіжність, а те, що ці три найбільш компетентні в психології мистецтва класики встановили, що реальним психологічним явищем, яке виникає у людини при сприйманні художнього твору, є певна цілісність, психологічний продукт, котрий сама ж особистість і створює. Це – спільне для всіх людей. Індивідуальне ж стосується того, який це продукт, що саме (яка „картинка” – може сказати Ю. М. Швалб) виникає в свідомості; чи обмежується його існування лише психікою суб’єкта; чи він буде матеріалізуватися і стане Твором; наскільки яскраво й гостро він переживається.

Визначившись у найзагальнішому з предметом дослідження, ми можемо тепер повернутися до власне методичних проблем. По-перше, наш вислів „спитати у людини про її переживання” не варто розуміти надто спрощено і буквально, адже в цьому випадку, як ми показали, задача перевизначається і предметом стає не переживання, а розуміння. Мова повинна йти про певну запитувальну ситуацію, котра спричиняла б експлікацію саме переживання. По-друге, проблему висловлення переживання і його зміни при цьому ми розглядаємо не як артефакт, а як показник психологічної особливості переживання. І ця особливість, гіпотетично, може стосуватися лише вербального висловлювання, в той час інші способи його можуть

бути більш адекватними. З іншого боку, психологічний продукт*, створюваний людиною в процесі сприймання-творення художнього твору, весь час добудовується, перебуває в постійному становленні. І якщо це становлення відбувається в розповіді про переживання, то це, знову ж таки, не недолік, а просто форма існування переживання, і при цьому – саме індивідуальна форма.

Ми можемо тепер зупинитися на деяких попередніх результатах. Виходячи із зрозумілої речі, що яскравіше і гостріше переживає художній твір саме його автор, ми провели опитування тих людей, які створюють художні твори (застосовувалося вільне опитування – опис з подальшим контент-аналізом). Вивчаючи тексти-ретроспективи і усні розповіді людей, які створюють художні твори, ми не цікавилися їхнім трактуванням мотивації творчості і авторською інтерпретацією змісту твору, оскільки це і є „примислення”. Ми хотіли встановити, як психологічно почуває себе людина в момент творчості, що вона переживає. В розумінні емоційного самопочуття автори дуже своєрідні, але ось що дійсно привертає до себе увагу. Твір мистецтва, коли він створюється, переживається автором як окремий, існуючий в його психіці, живий одухотворений суб’єкт (квазісуб’єкт). Він відсторонений, з ним ведеться діалог і при цьому він дуже активний, має виражену мотивуючу функцію, аж до того, що „йому й справи немає до моїх проблем, труднощів і бажань – вичерпай мене будь-що!” Таке „співіснування” іноді дає радість, іноді лякає, але завжди дуже емоційне. Крім того, воно вельми динамічне, неоднозначне і весь час перебуває в розвитку. Об’єктивним підтвердженням такого специфічного діалогу є значно більший, ніж звичайно, розвиток внутрішнього мовлення авторів, незалежно від того, в якій галузі мистецтва вони творять, адже на цьому рівні мистецтво – явно амодальне. (До речі, розвиток внутрішнього мовлення можна вважати дуже суттєвим

* Ми навмисне, тут і далі, коли йдеться про „продукт” або „структуру”, не вживаємо поняття „художній образ”, хоча воно було б тут більш ніж доречним. Справа в тому, що це поняття вживають в літературі, зовсім не пов’язуючи його з психічною реальністю. На жаль...

психологічним показником переживання мистецтва, і в цьому напрямку доцільно розгорнути експериментальне дослідження). Тип взаємин автора і твору на цьому етапі являє собою саме переживання один одного, яке не зводиться окремо ні до розуміння, ні до емоції. Наявність у людини цього складного комплексу визначає індивідуальність переживання не стосовно відмінності його від інших, а щодо того, що таке може переживати людина, котра являє собою розвинену індивідуальність. Саме на цьому ми ґрунтувалися, даючи визначення специфіки переживання мистецтва. Крім того, відповіді наших досліджуваних вказують на те, що саме переживання складається не з двох елементів, а з трьох. Цим третім є уява. „Образ уяви, – вважає Ю. М. Швалб, – є втіленим переживанням” (Швалб, 1997, с. 65). Більше того, це – саме моє, індивідуальне переживання, оскільки образ завжди суто індивідуальний. Уява ніби „завершує” психологічну структуру переживання мистецтва і „пояснює”, чому воно може бути тільки й виключно індивідуальним. Зрозумілим стає й те, що виникнення цього переживання вимагає від людини вільного, не обтяженого стереотипами і завданнями, споглядання-занурення в твір мистецтва, адже це є умовою створення власного образу. Повертаючись до досліджень авторів, треба говорити, з одного боку, про рівень диференційованості Я: менш диференційоване воно у тих з них, хто відчуває злиття з твором („я та твір – одне ціле”); тут переживання твору втрачається і перетворюється на переживання себе самого. З іншого боку, є сенс говорити про силу Я: або людина контролює свої переживання, взаємини з „комплексом-образом”, або вона підпорядковується останньому.

Зрозуміло, що переживання авторів – це вищий рівень взаємин з мистецтвом. Він важливий тому, що задає сутнісний критерій: наявність внутрішньопсихологічного предмета переживання – художнього продукту. Наші дослідження особливостей сприймання музики і художньої літератури дітьми різного віку свідчать, що такий продукт створюється лише на певних етапах онтогенезу і залежить у своїй складності (яскравості, розвиненості) від багатьох внутрішніх і зовнішніх факторів. Зокрема, в молодшому шкільному віці лише незначна частина

дітей може створювати внутрішній художній продукт і здатна до рефлексії власного переживання його. Цю особливість ми називаємо естетичною активністю. В літературі можна знайти свідчення про відмінності в переживанні художнього твору у зв'язку з наявністю або відсутністю естетичної активності. Як дуже яскравий (хоча і дещо своєрідний) факт такої розбіжності наведемо, наприклад, різницю в переживанні роману Д.Джойса „Улісс” героєм Е.Хемінгуея, хлопчиком-підлітком, сином художника (Е.Хемінгуей „Острови в океані”) і психоаналитиком К.Юнгом, що описано в його статті, присвяченій цьому роману. Це неочікуване і далеке порівняння, все ж таки, дуже показове. Хлопчику роман сподобався, щось приваблює і відштовхує його, але головне для нього – незрозумілість і надія на те, що колись він його зрозуміє. Внутрішній художній продукт не створений, але є емоція, мотивація і надія – таке переживання героя Е.Хемінгуея. К.Юнг, навпаки, демонструє вищий тип естетичної активності. Він, начебто, здійснює простий і раціональний аналіз твору, та ще й такого, який йому не подобається. Але весь текст роботи – це дійсно надскладне і надтонке переживання того „монстра” – внутрішнього образу, котрий створюється і ніби не хоче завершитися в свідомості вченого. Юнг насправді відображає складний діалог-переживання, котрий він здійснює з незавершеним образом, породженим його психікою під впливом „Улісса”. Тут дуже багато нюансів, почуттів і символів, гіпотез і розчарувань. Видно, як у висловлюваннях переживання автора змінюються, він сам це розуміє і певним чином до цього ставиться, він ніяк не може зупинитися і врешті обриває свій етюд, не завершуючи його. Ознайомлення з цією працею дало нам змогу дещо по-іншому подивитися на причину труднощів сприймання творів типу „Улісса”. Ми припускаємо, що головне тут не в якійсь, так званій спеціальній підготовці читача, а саме у співвідношенні розуміння і переживання. Стереотип сприймання більшості людей полягає в тому, що вони прагнуть спочатку зрозуміти твір, тобто досягнути логіку автора власною логічною системою, „прив'язати” до неї частинки власного життя і все це потім пережити. Якщо ж логіка автора вкрай важка і не підлягає цій процедурі (тобто вона просто гранично індивідуальна

і тому не стереотипізується), то сприймання найчастіше закінчується після першого ж невдалого контакту. І справа тут не у рівні розвитку раціонального начала, а в його домінуванні. Хлопчик-герой Хемінгуея хоче саме зрозуміти роман, не може цього зробити і... переживання не відбувається, адже воно зруйноване самим суб'єктом фактично ще до початку сприймання. К.Юнг, навпаки, декларує бажання зрозуміти, а насправді хоче пережити роман і, завдяки художньому (інакше не скажеш) таланту, намагається вербалізувати це переживання для читача. Але ці дві постаті і схожі між собою, через те, що у них не утворився внутрішній художній продукт – не „спрацював” третій елемент переживання – уява. Тому й Юнг, попри свою талановитість, рухається весь час всередині своїх відчуттів, а не переживає твір.

Ми маємо змогу вести лонгітюдне дослідження людини, звичайної за рівнем інтелектуального розвитку, безперервно, починаючи з раннього дитинства, протягом вже 20 років. Поряд із раннім розвитком певної схильності до живопису (яка не отримала дальшого розвитку) і гарних музичних здібностей вона вирізняється вражаючою легкістю сприймання традиційно „важких” творів художньої літератури, зокрема таких авторів, як Джемс, Кафка, Булгаков, Набоков, Гессе, Місіма і т.д. Наші спеціальні бесіди з досліджуваним свідчать, що тут нема хизування і „надриву”. Йому дійсно подобається це, і йому це легко. Головне, щоб автор був справжнім художником, митцем. „Я ніби спілкуюсь з цікавою і доброю людиною, котра ось таким чином бачить світ. Мені цікаво порівнювати. Я відчуваю, що і в мені є ці світи. Не треба лише питати, що хотів сказати письменник, чого він вчить і які прийоми використовує”. Нам здається, що в даному випадку ми маємо справу з перевагою саме переживання у сприйманні художнього твору, коли розуміння як суто раціональна операція виявляється просто зайвим. Все „зрозуміло” вже в акті переживання. Мабуть, є сенс говорити про спеціальну здібність до споглядання як необхідну умову переживання мистецтва. Споглядання ми розуміємо як особливе, вільне й непрагматичне сприймання, що не спрямоване на

пошуки «корисних, сильних» сторін об'єкта (за С.Л.Рубінштейном).

Ще один аспект вивчення індивідуальності переживання мистецтва пов'язаний з методичною процедурою отримання своєрідного висловлення переживання в ситуації квазітворчості. Ідея полягає в екстеріоризації психологічного продукту – результату сприймання в формах іншого виду мистецтва. Цей процес, з одного боку, стимулює переживання, а з іншого – полегшує їх вираження, оминаючи монологічну вербалізацію. Є в згаданому підході ще один, більш змістовний пласт аналізу, який ми не можемо розглянути в нашій статті – ця процедура реально ставить людину в позицію творця і специфічно поєднує в ній споглядання і естетичну активність. Така позиція притаманна професіоналам-інтерпретаторам (режисер, диригент, балетмейстер, музикант-виконавець, перекладач художніх текстів тощо).

Зрозуміло, що наша праця має, так би мовити, постановочно-пошуковий характер, її треба розглядати як наше переживання проблеми більшою мірою, ніж наукову інтерпретацію. Ми не аналізуємо тут якісні відмінності індивідуальних переживань твору мистецтва, адже на цьому етапі це не могло бути частиною завдання нашого дослідження.

Але головне можна вважати доведеним: якщо відійти від заданих абстрактних теорій-схем та від епітетів, від яких „перехоплює дух” („ох, це і є справжнє (!) художнє переживання”), і повернутися до особистості, зібрати емпіричні (тобто науково достовірні, перевірені) факти, можна набагато результативніше вивчити загадковий феномен естетичного компонента нашої свідомості.

Адже у всіх нас виникають переживання в результаті сприймання мистецтва, і це однозначно означає, що вони – естетичні. Далі вже – питання про їхній зміст і можливості дослідження, що, як ми намагалися показати, є проблемою, яка може бути вирішена.

3.5. Самостворення структур внутрішнього світу через створення художньої форми (Ван Гог)

Іноді (в деяких видах мистецтва) надання нової форми виявляється завданням надскладним, майже „непідйомним”. Справа в тому, що, якщо художник (або композитор) хоче точно відтворити і передати вигляд (звучання) природнього об’єкту, це виявляється неможливим в принципі, без того, щоб зробити над собою оцю операцію – ухопити враження, пережити його, створивши структуру і виразити її такою (точно такою!), якою вона є в природі (бо завжди додається щось своє – пережите, уявне, асоційоване). Таку надзадачу ставив і все життя бився над її рішенням, наприклад, великий майстер – Вінсент Ван Гог. Все ускладнюється тому, що опис форми, яким би не був він точним, не відображає сутності об’єкту, який цю форму має. Треба пізнавати структуру об’єкту і структурні зв’язки, що її утворюють. Художник не має такої можливості – йому треба стати для цього науковцем (ботаніком, зоологом, анатомом), або фізиком (якщо це – музика). А тут – прірва між мистецтвом. Художник це не пізнає, а безсвідомо інтуїтивно відчуває як враження. І от цей рух є художня творчість. Тут – саме „точна фантазія”, а не просто витвір уяви. Тут фантазія, що ґрунтується на інтуїтивному знанні структури, і на підставі цього – вибудованої власної структури. Так що, Л.С.Виготський правий – форма в художній творчості обов’язково змінюється, долається, але саме в такий надзвичайно важкий і енергозатратний спосіб. Це, і правда, боротьба, і великого Ван Гога вона-таки виснажила, спустошила і вбила...

Весь Ван Гог – в його листах до брата Тео, творі-потрясінні, як зауважив К.Ясперс, творі, „який є ні на що не схожим людським документом, нескінченним, розкритим на сотні сторінок діалогом з самим собою, Богом, світом. Ці листи... в цілому є свідоцтвом існування, способу мислення високого етосу, вони складають враження незмінної правдивості, глибоко ірраціональної віри, нескінченної любові, нездоланної

великодушної людяності. Ці листи можуть бути примисленими до захоплюючих явищ” (Ван Гог, 2007).

Як могло статися, що інтимні листи однієї людини до іншої, брата до брата, – листи, які ніколи не призначалися для друку, отримали такий суспільний резонанс, що з моменту своєї першої публікації п’ятдесят років тому продовжують завойовувати все нові й нові десятки і сотні тисяч читачів у всьому світі? Слова „геніальний художник” – а Вінсент був ним – ще аж ніяк не розкривають причину їх особливої популярності; правильно пояснити незвичайний успіх листів Ван Гога можливо, лише зрозумівши Ван Гога – людину.

За життя Ван Гог ні як людина, ні як художник не мав успіху. Як художника – його чекала повна катастрофа всіх надій, і, не зумівши винести цього, в хвилину божевілля він покінчив з собою, бо людина і художник жили у Ван Гога одним життям. Роздільне існування їх почалося після смерті, оскільки різними шляхами пішли по світу слава художника і пам’ять про людину.

Коли проникаєш в те, що писав великий Ван Гог, відкриваєш його як людину, перед тобою починає висвітлюватися внутрішній світ генія, Ван Гог-людина.

Один з лейтмотивів - страждання. Щирість його слів, почуттів, спроби самоаналізу вражають. Він страждав від самотності, від незрозумілості, від бажання любити і бути коханим, знайти себе, нести щось добре і корисне у світ і неможливості цього. Творчість, живопис – ось те, що йому дарувало гармонію, робило його щасливим, перетворювало його з когось, на думку оточуючих, нікчемного, в когось натхненного і радісного. Тільки творячи за велінням душі, він не страждав, він міг присвятити весь день виведенню на полотно звичайного дерева, і був щасливий у цей момент (Ван Гог, 2007, с. 27). Ще одна цікава задумка, яка не давала спокою Ван Гогу протягом всього його короткого життя – він хотів витягти на світ свою стару ідею про психологічність кольору. „Я постійно сподіваюся зробити в цій галузі відкриття, наприклад,

висловити почуття двох закоханих поєднанням двох додаткових кольорів, їх змішуванням і протиставленням, таємничою вібрацією споріднених тонів. Або висловити зародження в мозку думки сяйвом світлого тону на темному тлі. Або висловити надію мерехтінням зірки, запал душі - блиском сонця, яке заходить. Це, звичайно, не ілюзорний реалізм, але хіба це менш реально?” (Ван Гог, 2007, с. 31).

У кожному рядку листів Ван Гога життя душі людини: її злети, падіння, страждання, радості, кохання, розчарування, філософські думки, страхи, надії. Дивна людина і її дивовижне життя!

Перш ніж написати такі листи, які він написав, йому потрібно було прожити таке життя, яке він прожив. А життя його було щоденним подвигом. Читаючи його листи, диву даєшся, звідки людина, яка роками жила упроголодь, місяцями сиділа на хлібі і каві, без гарячої їжі, самотня і хвора, і, нарешті, зовсім ізольована від суспільства в притулку для душевнохворих, черпала сили для життя, для творчості? Тільки з своєї любові до мистецтва, з дружби і безкорисливої допомоги брата? Без сумніву, і те й інше відіграло дуже велику роль в його житті і творчості. „У житті, та й у живописі я можу обійтися без бога, але я, як людина, яка страждає, не можу обійтися без чогось більшого, ніж я, без того, що складає моє життя, – можливості творити” (Ван Гог, 2007, с. 12). Виключно високо цінував він і дружбу брата: „...якщо б не твоя дружба, мене безжально довели б до самогубства: як мені не страшно, я все-таки вдався б до нього” (Ван Гог, 2007, с. 43). І, проте, головним, що підтримувало в ньому життєвий вогонь і творчі сили, була любов до людей, віра в їх більш щасливе і світле майбутнє. “Хочеш знати, на якому фундаменті можна будувати, зберігаючи душевний спокій навіть тоді, коли ти самотній, ніким не зрозумілий і втратив всяку надію добитися матеріального благополуччя? Цей фундамент – віра, яка залишається в тебе за будь-яких умов, інстинктивне відчуття того, що вже відбуваються величезні зміни і що скоро зміниться все” (Ван Гог, 2007, с. 25). Отже, знову один, завжди у всьому

один - в особистому житті, чи в суспільному, чи серед колег, або в мистецтві. А Вінсент так любив людей, шукав їх, горнувся до них! Він не хотів самотності: „Самотність – досить велике нещастя, щось на кшталт в’язниці” (Ван Гог, 2007, с. 10). Тому Вінсент всіма силами протестував проти неї: „Може статися так, що я залишуся зовсім самотній ... Але заявляю тобі: я не вважатиму таку долю заслуженою, оскільки, по-моєму, не зробив і ніколи не зроблю нічого такого, що позбавило б мене права відчувати себе людиною серед людей” (Ван Гог, 2007, с. 16). Навпаки, заради цього почуття Вінсент став художником, заради цього почуття прагнув створити таке мистецтво, яке, як вогник, збирало б навколо нього людей і несло б їм світло і тепло.

Ці листи, написані простою, без претензій на вишуканість мовою, можливо, якраз завдяки цій зовнішній простоті виявляються одним з найбільш пронизливих свідоцтв екзистенційної боротьби. Ван Гог демонструє приголомшуючу, непохитну завзятість в бажанні продовжувати обраний шлях. Всупереч убогості, невтішним судженням і порадам „професіоналів”, самотності і безумству Ван Гог, аналізуючи власне безсилля і розцінюючи свої твори як „вельми середні”, жодного разу не замислюється про те, щоб кинути заняття живописом: „Багаторазові невдачі лише дають мені підставу повторити спробу і подивитися, чи не можна зробити те, що я хочу, – нехай заново, але обов’язково в тому ж напрямку, оскільки мої задуми завжди продумані, розраховані...” (Ван Гог, 2007, с. 39).

Величезну частину цих листів займають описи власної убогості: „Рахунок на фарби – ось зворотня сторона живопису” (Ван Гог, 2007, с. 63). Але саме в постійності свого важкого становища Ван Гог знаходить основи своєї естетики. „Що я таке в очах більшості? Нуль, дивак, неприємна людина, хтось, у кого немає і ніколи не буде положення в суспільстві, – словом, нікчема з нікчем. Ну що ж припустимо, що все це так. Так от, я хотів би своєю роботою показати, що таїться в серці цього дивака, цього нікчеми” (Ван Гог, 2007, с. 57). „Я часто нагадую сам собі подорожнього, який бредє світ за очі, без всякої мети.

Іноді я кажу собі, що цього „куди”, цієї мети поневірянь не існує зовсім, і такий висновок видається мені цілком обґрунтованим і розумним” (Ван Гог, 2007, с. 60). „Ми більше не повстаємо проти встановленого порядку речей, хоч і не примирилися з ним; ми просто відчуваємо, що ми хворі, що недуга наша ніколи не пройде і що вилікувати її неможливо” (Ван Гог, 2007, с. 84).

Так в одному з листів, якого Ван Гог написав 7 грудня 1881 своєму брату, він підняв тему кохання, про яке говорив: „Існує кохання досить серйозне і палке... Адже кохання – це дещо таке позитивне, таке сильне, таке справжнє, що для того, хто кохає, відмовитись від цього почуття – все рівно що накласти на себе руки” (Ван Гог, 2007, с. 15). І тут ми відразу зустрічаємось з цікавим фактом, який закладений в цих словах Ван Гога. З одного боку кохання – це те позитивне переживання, що дає життя, заради чого ми живемо, те, що спонукає нас до життя, те, що продовжує наше життя. А з іншого – він порівнює відмову від кохання із самогубством. Але в той же час він говорить, що особисто він би так не вчинив. Спочатку щось його спонукало порівняти втрату кохання із самогубством, а потім він ніби відмовляється від своїх слів і говорить зовсім навпаки. В даному випадку ще важливо відмітити: коли він звертається до брата у своєму листі, про свої почуття переживання, в той же час він будує діалог від імені свого брата – уявний діалог – де все-таки він самотійно продовжує лінію смерті від кохання. І знову ж таки Ван Гог відразу заперечує цю думку, жене її від себе і відповідає в цьому «діалозі» своєму братові: „Право, не думаю, що я – людина з подібними нахилами”. Тобто в даному діалозі ми бачимо, що кохання стало необхідною умовою, сенсом його існування. Ван Гог пояснює це такими словами у листі: „Життя стало для мене дуже дорогим, і я щасливий, що кохаю. Моє життя і моя любов – одне ціле” (Ван Гог, 2007, с. 16). Але як він не намагався переконати свого брата (а, можливо, все ж таки більше себе) в тому, що він не здатен на самогубство від кохання, саме в останньому висловлюванні ми зустрічаємося з протиріччям. Це протиріччя нам говорить про

те, що якщо не буде цього його кохання, то і життя його також не буде, що воно втратить будь-який сенс і радість, буде втрачена цілісність його існування, і в кінцевому результаті, можливо, це і призведе до самогубства.

Не дивлячись на свою ейфорію від кохання в своєму „уявному” діалозі словами брата він говорить про заборони, про неможливість такого кохання, і відразу ж таки відповідає вже з іншої позиції. „...зараз я дивлюся на це „ні”, „ні”, „ніколи” як на шматочок льоду, який притискаю до своїх грудей, щоб його розтопити”...(Ван Гог, 2007, с. 16). Тобто, все таки, десь у підсвідомості він розуміє і усвідомлює ці „ні” та заборони, але його бажання кохати настільки сильне, що він в будь-який спосіб хоче позбутися таких „ні” і заборон, які він так алегорично порівнює зі шматочком льоду. І ще один важливий компонент, який ми можемо тут спостерігати – це його велика надія. Надія на те, що він все-таки зможе подолати всі „ні” і заборони на шляху до свого кохання, не дивлячись на те, що дуже багато людей заперечують проти його кохання. Тут ми бачимо, що це кохання ніби окриляє Вінсента, дає йому невичерпну енергію, натхнення і силу для боротьби: „...я б сам не збираюсь сумувати з цього приводу і втрачати через це душевну бадьорість. Якраз навпаки. Я хочу одного – радіти, як жайвір весною, хочу співати одну пісню...” (Ван Гог, 2007, с. 16). Тобто, кохання як ствердження свого існування в цьому світі.

Але водночас він формулює певне внутрішнє переживання і хвилювання, що в листі виражається як внутрішній діалог. „Правда, вона вже любила іншого, живе спогадами про минуле і, мабуть, відчуває докори сумління при самій лише думці про нове кохання” (Ван Гог, 2007, с. 16). В цій фразі прослідковується певний внутрішній страх і занепокоєння, яке можна трактувати з позиції того, що якщо минуле кохання і минулі спогади не дадуть можливості знову покохати так щиро і віддано, як вона робила це колись, то що буде зі мною..?

Вінсент говорить своєму брату: „Я бачив, що вона завжди занурена в минуле і самовіддано ховає себе в ньому,” – надаючи

досить вагомого значення цим словам (Ван Гог, 2007, с. 16). Його справді хвилює той факт, що його кохана жінка ніяк не може звільнитися від свого минулого, але більш того, вона сама свідомо ховає себе в ньому. І тут знову Ван Гог переходить до внутрішнього діалогу: „Я поважаю її почуття, але все ж вважаю, що в ньому є дещо болісне” (Ван Гог, 2007, с. 16). В цій фразі є певна конфліктність думок Вінсента – з одного боку, він поважає її почуття, ніби приймає їх, розуміє і співпереживає, а з іншого – він говорить про біль, який вони приносять, а значить від них потрібно позбавитись. І тут він говорить переважно ніби сам собі: „Тому воно не повинно розслаблювати мене; я зобов’язаний бути рішучим і твердим, як сталевий клинок” (Ван Гог, 2007, с. 16). Ван Гог ставить перед собою чітку мету, говорить про свій обов’язок і рішучість у своїх діях і вчинках та силі волі, а все для того, щоб дати коханій зрозуміти, що вона не сама, що поруч є людина, яка заради неї на все готова, і що ніякі негаразди не зможуть похитнути його рішучість.

Тут ми бачимо, якою цінністю є для Вінсента кохання і кохана, воно є тією рушійною силою, яка змушує його активно діяти, приймати тверді рішення.

Підтвердженням цьому є його наступна фраза, яку Ван Гог пише своєму братові: „Я спробую пробудити в ній „дещо нове”, що не займе місце старого, але завоює право на своє власне місце”...(Ван Гог, 2007, с. 16). Тут ми бачимо, що Вінсент хоче знайти новий спосіб і життя, і кохання як для себе, так і для своєї коханої. В цьому висловлюванні є певна суперечність, яка виявляється в тому, що він хоче пробудити в своїй коханій якісь нові почуття, переживання, відчуття, і в той же час він не ставить собі за мету, щоб вони замінили старі переживання (які, як ми бачили раніше, приносять страждання і йому самому, і його коханій). Можливо, він мав надію на те, що ці нові почуття будуть настільки сильними, позитивними, активними, що старі просто зникнуть самі по собі. І власне це „дещо нове” і стане сенсом нового життя і метою формування нових переживань.

Знову Ван Гог повертається до діалогізму і висловлюється, нібито від імені свого брата, тобто він знову піднімає питання, яке для нього є дуже важливим, якщо навіть і не ключовим у всій цій історії. Не дивлячись на силу і міць свого кохання, його все ж хвилює матеріальний бік справи. І він ніби запитує сам себе: „За що ти будеш жити, якщо доб'єшся її?” (Ван Гог, 2007, с. 16). Тобто тут Вінсент усвідомлює, що крім самого кохання, потрібно ще щось дати своїй коханій. В цих словах ми бачимо наявність певного парадоксу. Ми розуміємо, що у Вінсента наразі є одне велике бажання і навіть сенс його існування – це бути поруч з коханою, бути коханим і кохати. І в той же час його лякає це становище, і він думає, де ж він буде брати кошти і взагалі, за що він і вона будуть жити, якщо будуть разом.

І знову Ван Гог вустами свого брата висловлює ще одне побоювання: „Ти її не доб'єшся...” (Ван Гог, 2007, с. 16). Все-таки у його внутрішньому світі немає повної впевненості в тому, що він зможе бути разом зі своєю коханою, що вона зможе покохати його так, як би йому цього хотілося.

Ми можемо бачити в цих висловлюваннях певний драматичний контекст.

Але все ж таки в кінці свого листа Вінсент, долаючи всі внутрішні переживання і побоювання, говорить: „ Той, хто любить, – живе; хто живе – працює; хто працює – має хліб” (Ван Гог, 2007, с. 16). Ми бачимо, що Вінсент не зупиняється і продовжує свою внутрішню роботу, формуючи свої внутрішні переживання. Все ж таки любов і життя для Ван Гога наразі – це одне ціле, і він має надію, що буде працювати і таким чином все-таки матиме певний заробіток, щоб хоч якось існувати в цьому світі.

Підсумовуючи всі свої думки, Ван Гог говорить: „Я спокійний.” Все-таки бажання кохати і бути коханим перемагають всі його побоювання і внутрішні хвилювання. Є лише чітка впевненість в тому, що тільки кохання дасть йому і силу до життя, і насагу до творчості, але щоб все це було, йому

обов'язково необхідно самому пережити це величне почуття – кохання.

Наведемо ще кілька думок Майстра. „Натура завжди починає з того, що супротивиться художнику, але той, хто береться за справу серйозно, не дає цьому супротиву збити його зі шляху; навпаки, він лише спонукає боротися за перемогу, по суті природа і справжній художник єдині. Природа, звісно, недоторканна, але треба вміти взятися за неї і взятися твердою рукою. А коли з нею таким чином посперечатися, вона обов'язково стає слухняною і лагідною... Якщо малюєш вербу так, ніби вона – жива істота – а кінець кінцем так воно й є – все оточення виходить ніби саме собою: треба лише зосередити всю увагу на цьому дереві і не відступати, поки воно не почне жити” (Ван Гог, 2007, с. 37–38). „Що таке малювання? Як ним оволодівають? Це вміння пробитися через невидиму залізну стіну, яка стоїть між тим, що ти відчуваєш, і тим, що ти вмієш. Як усе ж проникнути через таку стіну? На мій погляд, битися об неї головою марно, її треба терпляче і повільно підкопувати і довбати. Але чи можна таку роботу продовжувати невтомно, не відволікаючись і не відриваючись від неї, якщо ти не розмірковуєш над своїм життям, не будуєш його у відповідності з певними принципами? ” (Ван Гог, 2007, с. 93). „...Художнє чуття розвивається і визріває в основному пізніше і тільки завдяки роботі. Як – не знаю” (Ван Гог, 2007, с. 93).

Проаналізуємо наведені думки. Ван Гог дуже метафоричний, але на те він художник. Між тим, ця „сповідь” дає нам можливість (звісно, з нашої позиції) отримати об'єктивні психологічні дані про внутрішній світ цієї людини, про її досвід і творчість. Звернімо увагу, Ван Гог відпочатково відмовляється від заявленої фрази художників і критиків про те, що художнику головне – вміти бачити (при цьому під цим словом можна розуміти все, що завгодно, воно тут порожня абстракція за Гегелем). У Майстра про це нічого немає, а є про речі більш конкретні і важливі – про супротив і діалогічну (саме діалогічну, м'яку, „слабку”) взаємодію з об'єктом. І це дуже важливо. Ван Гог пише фактично про всеособистісність

художньої творчості. Ця взаємодія із „залізною стіною”, виявляється, буде результативною лише за умови внутрішньої структуротворчої роботи – розмірковування, пошуків адекватних відчуттів, цілісності та сенсів. Можна і мабуть, і так інтерпретувати Ваг Гога – „дерево оживе”, коли пройде внутрішня робота і виникне в результаті неї адекватна психологічна структура, яка у власноручно створеній (і, безумовно, зміненій) формі буде перенесена на картину. І все інше на цій картині – не просто так, і не просто виходить саме собою: це форма, створена і обмежена рамками картини самим художником, щоб це вираження в нього формувало вибудоване й виболіле переживання. Інші люди це можуть пережити по-іншому, але обов’язково переживуть, якщо процес створення відбувся таким чином. Ван Гог написав: „Я шукаю, борюся і вкладаю в боротьбу всю душу” (Ван Гог, 2007, с. 62).

Взагалі, в цих „Листах...” вражаючими є два фактори. По-перше, „породжуючим відношенням” (Д.Б.Ельконін (Эльконин, 1989)), відношенням, що пронизує всі листи, є формування Ван Гогом свого брата (який був доволі далеким від художньої творчості) як компетентного, кваліфікованого й зацікавленого самим процесом співрозмовника: „...я часто дивуюсь твоєму способу мислення там, де мова йде про художню творчість – воно компетентне!” (Ван Гог, 2007, с. 64). І, по-друге, Ван Гог – людина, яка тонко і майстерно описує „святе-святих” – сам процес художньої творчості, створення структур і форм. Покажемо це, оскільки воно є принциповим, хоча й займе багато місця.

«Я ще раз узявся за свою велетенську вербу з обрубаними гілками і думаю, що вона стане кращою серед моїх акварелей. Похмурий пейзаж: мертве дерево біля ставка, що заріс комишем; в глибині, де сходяться навхрест залізничні колії, чорні, закопчені будівлі – депо Рейнської залізниці; далі зелені луки, насипна жужелева дорога, небо з хмарами, що біжать по ньому, сірими з білою оторочкою, яка світиться, і в миттєвих прогалинах між цими хмарами – глибока синь. Коротше кажучи, мені хотілося написати пейзаж так, як його, на мій

погляд, бачить і відчуває колійний сторож у кітелі, коли, тримаючи в руках червоний прапорець, він думає: „Похмурий день сьогодні” (підкреслено нами – М.П.)» (Ван Гог, 2007, с. 77). Ван Гог побачив це так. Але що це за психологічною природою? Це процес створення психологічної структури з усіма атрибутами (психічними станами, емоціями, сенсами) на підставі природньо даної форми певного змісту. „Обов’язок художника – якомога глибше проникнути в натуру і вкласти в роботу все своє уміння, всі почуття, щоб зробити її зрозумілою іншим” (Ван Гог, 2007, с. 78). Отже, для Ван Гога структуроутворення і створення власної (зрозумілої) форми на основі натурального матеріалу – обов’язок. Можна лише уявити, яка складна внутрішня діяльність супроводжувала все життя цю людину. Слід звернути також увагу на його спробу стати на позицію іншого (колійний сторож). Так, через внутрішній діалогізм „замикається” і водночас – розкривається структура.

Ван Гог продовжує „формувати” брата як співрозмовника. Він вражений проблемою глибини кольору і пише: „Мені страшно хотілося поговорити з тобою про це... Не знаю, чи вразило нас обох одне й те саме явище, але впевнений в одному: ти безсумнівно відчув би те, що особливо вразило мене, і, ймовірно, сам побачив би це так само, як я” (Ван Гог, 2007, с. 84). І далі – розширений і глибокий опис-сповідь, який не можна не навести тут, якщо ми хочемо розібратися в тому, що ж відбувається у внутрішньому світі цієї людини.

„Вчора ввечері я був зайнятий ділянкою лісового ґрунту, який злегка піднімався і був укритий буковим листям, що висохло й згнило. Земля була світлого і темного червонувато-коричневого кольору, який ще більш підкреслювався тінями, що їх кидали дерева; ці тіні падали смугами – то слабкими, то більш сильними, хоча і напівстертими. Питання – воно здалося мені дуже важливим – полягало в тому, як домогтися глибини кольору, щоб передати міць і твердість землі; водночас, як я писав її, я вперше помітив, як багато ще світла було в найтемніших місцях. Словом, як зберегти це світло і в той же час зберегти яскравість, глибину і багатство кольору?” (Ван Гог,

2007, с. 85). Отже, Ван Гог вражений контрастами, починає переживати ці враження, і переживання його має мотивуючо-пошуковий характер – потрібна (спочатку) внутрішня структура, яка б об'єднала, гармонізувала контрасти і зробила нову форму „зрозумілою для всіх” (зазначимо в дужках – адже це правда, що нас все менше турбують такі враження, а скільки в них людського, справжнього!).

Художник не може виконати завдання, і він розширює поле спостереження і розцвічує емоції-враження, наповнюючи, заповнюючи, затоплюючи ними себе, і це сприяє вибудові більш адекватної структури: „Неможливо уявити собі килим, більш розкішний, ніж ця земля глибоко коричнево-червоного тону в пом'якшеному листям сяйві осіннього вечірнього сонця. З цього ґрунту здіймаються молоді буки, на які з одного боку падає світло, і там вони сяюче-зеленого кольору і тіньовий бік цих стовбурів теплого, глибокого, чорно-зеленого кольору” (Ван Гог, 2007, с. 85). Зазначимо: коли Ван Гог пише цього листа, перед ним вже є готовий етюд. Питання – навіщо такі подробиці, така емоційність? Тільки, щоб адекватно передати брату малюнок? Нам здається – ні. Тут продовжується процес творення: він пережив і створив структуру, виразив її в новій формі в малюнку. Тепер він ще раз виражає і переживає, опосередковуючи це словами (подвійне опосередкування), ніби перевіряючи, звіряючи, переконуючись, що переживання (а отже – структура і форма – вірні, адекватні). „За цими молодими деревами, за цим коричнево-червоним ґрунтом – дуже ніжне блакитнувато-сіре небо, що іскриться, тепле, майже без синяви. І на тлі його огорнутий серпанком бордюр зелені, мереживо тоненьких стовбурів і жовтуватого листя. Навкруги, як темні маси таємничих тіней, блукає кілька фігур – збирачі хмизу. Білий очіпок жінки, що нахилилася за однією гілкою, звучить (! – М.П.) раптовою нотою на глибокому червоно-коричневому тлі ґрунту. Куртка ловить світло, падає тінь – темний силует чоловіка виникає на краю лісу, білий очіпок, шаль, плече, бюст жінки вимальовуються в повітрі. Фігури ці безмежні і повні

поезії. В присмерковій глибокій тіні вони здаються велетенськими незавершеними теракотами, які поставлені у чийсь майстерні” (Ван Гог, 2007, с. 85). Ми ще раз хочемо підкреслити: якщо Л.С.Виготський показав, що подолання художником форми, створеної життєвим матеріалом, є одним із способів отримання художником ефекту, то тут ми бачимо, як це відбувається: як через переживання вражень „вмикається” вся система „внутрішній світ” і нова структура вже є побудованою лише частково на життєвому матеріалі, а в основному, якщо можна так сказати, на матеріалі (емоціях, уяві, сенсах) автора. Її вираження – то буде вже й нова форма матеріалу, пережитого і вибудованого автором. Так долається життєва форма, така, на наш погляд, психологія цього процесу. „...Не знаю, наскільки мені вдалося передати цей ефект в етюді, але знаю, що я був вражений гармонією зеленого, червоного, чорного, жовтого, синього, коричневого, сірого. Написання виявилось справжньою музикою... На землі ще видно мох, а також смужку свіжої трави, яка відбиває світло і яскраво блищить, і передати це страшно важко. Нарешті в мене вийшов етюд, в якому, на мій погляд, є якийсь зміст, який щось виражає, що б про нього не говорили” (Ван Гог, 2007, с. 86). В цій фразі – ефект безсвідомого дуже акцентований. І саме з цієї причини мають рацію і К.-Г.Юнг (Юнг, Нойманн, 1996), і Л.С.Виготський (Выготский, 1987), коли говорять, що у художника не слід питати, що виражає твір. Ці вчені порізно пояснюють явище, але роль безсвідомого підкреслює кожен з них. Для нашої роботи момент істотний тим, що в ньому точно і яскраво видно - структура внутрішнього світу тому й залишається загадковою (як і процес її утворення), що в ній наявний значний відсоток ірраціонального, безсвідомого. Ван Гог в цьому сенсі людина унікальна – він в своїх листах-сповідях дуже глибоко „проходить” у власне безсвідоме, але межі є і в нього.

„Я взявся за цей етюд і сказав собі: „Я не піду, перш ніж на полотні не з’явиться дещо від осіннього вечора, дещо таємниче і по-справжньому серйозне”, – тобто він формулює

короткий варіант свого переживання (Ван Гог, 2007, с. 86). „Але оскільки подібний ефект триває недовго, мені довелося писати швидко і фігури введені одним махом, кількома сильними мазками жорсткого пензля. Мене вразило, як міцно сидять ці деревця в ґрунті. Я спробував писати їх пензлем, але, оскільки поверхня була вже густо покрита фарбою, мазок тонував в ній; тоді я вичавив коріння і стовбури прямо з тюбика і легенько відмоделював їх пензлем. Ось тепер вони міцно стоять на землі, ростуть з неї, укорінені в ній” (Ван Гог, 2007, с. 86). Ван Гог пише, що він радий, що не навчився проходити повз такі ефекти, як цей. „Тепер же я кажу: „Ні, це саме те, чого я хочу і якщо це неможливо зробити – нехай: я все рівно спробую, хоча й не знаю, як це робити”. Я сам не знаю, як я пишу. Однак у своїй роботі я знаходжу відгук того, що вразило мене. Я бачу, що природа говорила зі мною, сказала мені щось, і я ніби застенографував її мовлення. В моєму стенографічному записі можуть бути слова, які мені не до снаги розшифрувати, можуть бути помилки і прогалини, але в ній все ж таки залишилось дещо, що сказали мені ліс, або берег, або фігура і це ж не безбарвна, умовна мова, завченої манери або відомої системи, а голос самої природи...” (Ван Гог, 2007, с. 87).

Отже, діалог, розмова з природою є початком і кінцем структуроутворення, в цілому, творчості Ван Гога. Можливо, саме тому і не було воно затребуваним тоді, коли він жив, можливо, тому й виглядають його твори все ж таки якось дивно, та й сучасний попит на них навряд пов'язаний з тим, що ми навчилися напружено і важко уявляти і проходити діалог Майстра з природою і лише потім повертатися до зображення, яке тільки за таких умов може говорити з нами. Нема стилю як такого, нема „реалізму” і, разом з тим, вони – сам реалізм, через них природа, люди говорять з нами, створюють нас... Треба лише відкритися.

3.6. Структурування внутрішнього світу у авторських текстах

На думку М.М.Бахтіна, висловлювання не стільки виражає, скільки формує переживання. Прийняття цієї ідеї принципово змінює уявлення про структуру та динаміку внутрішнього світу людини. Але це виявляється доволі складно дослідити. На наш погляд, одна з можливостей – у мікросемантичному аналізі епістолярію, листів, звернених до близьких людей. Далі наводиться перша спроба такого аналізу. З листа Г.М.Вульф до О.С.Пушкіна (додаток 2), якого написано у зв'язку з тривожною подією – викликом поета до імператора в Москву: „Боже, з якою радістю я б взнала, що вам вибачили, якби навіть мені не довелося вас ніколи більше побачити, хоча ця умова для мене така ж жахлива, як смерть” (Письма женщин к Пушкину, 1997, с. 32). В цій фразі – сенс ставлення до О.С.Пушкіна цієї дівчини. Вона обирає його благополучне існування, фактично, як власний моральний імператив. Пояснимо це. Бажати бачити поруч кохану людину – дуже природнє, чисте й виправдане бажання, якщо говорити про любов. Звідси, не бачити поета – „...умова така ж жахлива, як смерть”. Але це – її, і тільки її бажання, воно виправдовує і забезпечує її існування як окремої особи. Поет, в межах цього бажання – об'єкт і водночас інструмент реалізації потреби дівчини. Безумовно, ця реалізація передбачає існування іншої людини і її бажане благополуччя (гарно бути поруч людям, яким в цьому житті добре). І от прагнення благополуччя коханої людини у Г.М.Вульф відокремлюється від прагнення бути поруч з нею. Відокремлюється, починає конкурувати і... перемагає. Прагнення хоч якось підтримати буття іншого, хоча б за рахунок відмови від власної потреби – це є совість, це є любов, це є душевність (С.Л.Рубінштейн (Рубинштейн, 1973), М.О.Бердяєв (Бердяев, 2003), М.Я.Грот (Грот, 2009), С.Л.Франк (Франк, 2009) etc). Йдеться про жертовність – любов як переживання, спрямоване на підтримання існування коханої людини, передбачає власні негаразди, пов'язані з можливою

розлукою, яка цілком добровільно й усвідомлено пропонується: „якби навіть мені не довелося вас ніколи більше побачити...” Для Г.М.Вульф любов є набагато більше, ніж прагнення бути разом з коханим: вона є ствердженням існування коханого попри все, в тому числі, і власні нездійснення. С.Л.Рубінштейн писав: „Найбільш фундаментальне і найбільш чисте вираження любові, любовного ставлення до людини полягає у формулі і в почутті: „Гарно, що ви існуєте в світі” (Рубінштейн, 1973, с. 387). В цьому випадку „формула” розширюється: „Я все зроблю, навіть на шкоду самому своєму почуттю, для того, щоб ви гарно існували в цьому світі.” Період написання листа викликає асоціацію: дружини декабристів поїхали за ними у вигнання не стільки тому, що дуже хотіли бути поруч для власної втіхи (втіха ця – більш ніж сумнівна, особливо, якщо йдеться про аристократично вихованих жінок), скільки, і головним чином, тому, що хотіли підтримати, ствердити існування своїх коханих чоловіків...

Мізерний за розміром уривок листа Г.М.Вульф виявляється, однак, дуже багатим матеріалом для аналізу. Те, що прописано, поки що – лише інтелектуально-моральна логічна побудова складного вираження переживання. Є сенс придивитися до його вибудови. У фразі, що розглядається, чітко виокремлюються три змістовні частини. Перша – звернення: „Боже, з якою радістю я б знала, що вам вибачили...” Згадування ім'я БОГА можна, звісно, приписати формальному звороту, але можна думати інакше – Г.М. підкреслює цим згадуванням важливість і ґрунтовність для неї проблем коханого. Вона далі показує нам, що акція „вибачення” є дуже суттєвою і для О.С.Пушкіна, і для неї самої і, здається, взагалі для соціального контексту існування цих двох людей. Вона говорить, що це для неї важливо, говорить йому і, безумовно, самій собі... І перед нею виникає питання „як”, „якою мірою це важливо?” Тут Г.М.Вульф переходить до внутрішнього діалогу, питаючи в себе самої – для неї, яка міра важливості того, щоб її коханий міг нормально, без утисків, існувати в цьому світі. Кохана знаходить цю міру, відповідаючи

собі самій, що могла б відмовитись від зустрічі з ним, аби тільки йому було комфортно. „Але як же ти відмовишся, коли любиш його?“, - ніби ставить вона собі наступне питання. І відповідає, що таки пішла б на це, „хоча ця умова для мене така ж жахлива, як смерть.“ І тут ми бачимо цілісність вираження, тому що це останнє дуже логічно з'єднується з початком, адже йдеться про ступінь важливості і її роль в цьому. Таким чином, ми бачимо нібито два коротких внутрішніх діалоги, але насправді їх три, адже перша фраза, саме тому, що вона починається зі звернення до Бога, є фактично зверненням до себе, до своїх глибоких (вершинних!) духовних підвалин; це є рефлексія життєвих проблем коханої людини. Аналіз, здається, може бути вичерпаним, але ми повинні не забути, що це – не запис щоденника, а лист, тобто звернення до коханого. Отже, передбачається ще одна площина існування цього дивного вираження. І тут – свої аспекти і „точки відліку“. Перша частина говорить О. С. Пушкіну, що вона відчуває і розуміє важливість, істотність для його життя тієї події, на яку він чекає, що вона, тому, – поруч, і він може і повинен знати, що – не самотній, що є людина, яка, як і він, в цьому виклиці (що він більшості людей взагалі-то ні про що не говорить і вони – байдужі, а можливо й злостивно-налаштовані) вбачає сенс сучасного і майбутнього і... поділяє з ним цей сенс. Цю відповідальну напружену очікуваність. Далі перед нею – для нього – стоїть питання, як довести йому, що це – правда, що її піклування є пристрасним і прозоровідкритим. Вона наважується (саме так – наважується!) на парадокс: всім серцем тягнучись до нього (про це – контекст листів і контекст життя цих людей), вона говорить про можливу й імовірну відмову від цієї своєї радості, якщо... якщо б це допомогло йому в важливій справі. Звичайно, зв'язку (логічного) тут немає – з одного боку бесіда з імператором, з іншого – їх зустрічі... Але є смисловий і духовно-чуттєвий зв'язок, і ця уявно-можлива відмова говорить нам набагато більше про любов, ніж коли ми уявимо, що Г.М. писала б про якусь реальну допомогу. „Він мусить зрозуміти, відчути

завдяки цьому, що для мене це не жарт, що я вся глибоко переймаюсь його життям”, – ніби чуємо ми її думку. Але, сказавши таке, вона зупиняється, лякається: „Що подумає він? А раптом – що я зовсім не ціную наші зустрічі, що вони мені не дорогі...” І тоді виникає третя частина фрази, і знову, уже в іншій площині, залишається переживання. Таким чином, тут з’єднуються два драматичні, кожен в собі, контексти – діалог з собою та уявний діалог з коханим, коли вона – додумує за нього, розраховує на його сприймання, розуміння, почуття. І виникає дуже напружена і відкрита форма ще одного свідчення в коханні, побудованого таким дивовижним чином: вона ще раз сказала, як любить його, на що готова, що саме турбує її в його житті, а також те, що ця турбота набагато більша й важлива для неї, ніж її власні бажання і потреба.

Існує, однак, ще одна площина аналізу цієї фрази. Можна запитати – що відбувається у внутрішньому світі цієї дівчини до написання, під час написання і після? (Це, так би мовити, об’єктивний уявний аналіз, в тому сенсі, що ми виходимо в позицію поза дійсними діалогами і можливими епістолярними діями).

Вона сприймає виклик свого коханого до імператора як важливу подію. Але що вона означає для неї? Зрозуміло, що зовсім не те, що й для нього. Вона хоче висловитись, але їй поки що нема що сказати, нема точних логічно вивірених формулювань. І вона прислухається до себе. Безумовно, по-перше, це її турбує і дуже (хоч й по-іншому, ніж його). Як висловити це „по-іншому”? Через свою любов, через ствердження буття коханого. Вона знаходить порівняння: нехай за ступенем важливості, яка врівноважує ступінь важливості позиції для нього, це буде рівноцінно тому, що вона втратить можливість бачити його. Страшний для неї ступінь, страшна ціна. Але це – відповідає дійсності. Отже, в цьому, у внутрішньому світі, остання частина фрази мусить виступати першою, початковою частиною переживання. Вона є тим відпочатковим зернятком, тією внутрішньою формою, яка поєднує в собі почуття кохання, сенс існування в коханні,

неперевершену цінність коханого, його життя, уявлення про те, що, власне, відбувається. Далі первинна форма розгортається: „нехай би я тебе втратила” – переживання насичується введенням ситуативних варіантів буття. І, нарешті, власне, про важливість його події. Таким чином, Г.М., в дійсності, висловлюючись, зовсім не виражає переживання (виражаються тут гіпотези, уявлення, почуття), а формує його в себе. Тепер, оглядаючи всю фразу в цілому, ми розуміємо, що психологічна її логіка не співпадає, а ніби йде назустріч логіці граматичній. Психологічна логіка йде від задуму, найменшої, ще слідової форми переживання, інтуїтивного натяку на нього – до розгортання його, завдяки насиченню висловлювання варіантами подійності, ситуативності, емоційності (порівнянь, метафор etc). Граматичну ж логіку ми бачимо наочно, і вона – зворотня – від найбільш розгорнутої форми до „виходу на” істотну „клітинку”. Якщо попередньо підсумувати наш аналіз, можна припустити, що справжня мотивація висловлювання Г.М. полягає в її необхідності по-своєму пережити подію, на яку чекає її коханий. Пережити, щоб самій зрозуміти для себе її сутність, значення, наслідки. Це психологічно означає створення у внутрішньому світі відповідної форми (структури), яка, з одного боку, охоплює „зовнішнє” – те, що відбувається (буде відбуватися) з коханою людиною, а з іншого – свій власний досвід, щоб відкрити його для події і, фактично, зробити її подією-для-себе. Це виявляється здійсненням через висловлювання, на перший погляд, суперечливе, але насправді підпорядковане особливій логіці сенсу кохання. І, по-друге, це висловлювання виявляється пронизаним діалогами як внутрішніми, так і зовнішніми. Причому останнє виявляється необхідною умовою і принципом формування власного переживання. І останнє зауваження. Ключовою ланкою вибудови власного переживання для людини є сенс, який вона знаходить (В. Франкл) завдяки „апеляції до духовності” у певній ситуації. Для Г. М. Вульф цей сенс – любов, як ствердження, будь-що, існування коханої людини. Саме це визначає і відпочаткову основу переживання і побудову висловлювання, і, врешті-решт,

всього розгорнутого переживання. Ми можемо уявити, що, якби був знайдений інший сенс (наприклад, майбутнє сімейне благополуччя, кар'єрне зростання О. С. Пушкіна тощо), то безумовно іншими були б всі без винятку ланки і висловлювання, і переживання. Іншою була б його цінність. Для того, щоб бути цілком доказовим, наш аналіз повинен охопити весь лист як висловлювання (див. додатки), а також загальний життєвий контекст його написання. Початок листа – свідчення дійсного знаходження нового сенсу: „...відчуваю потребу написати вам і не можу слухатись ні роздумів, ні здорового глузду. Я стала точно іншою, взнавши вчора новину про наклеп на вас. Боже правий, що ж з вами буде?” (Письма женщин к Пушкину, 1997, с. 46). Вона одразу відповідає, і перш за все – собі, що сталася важлива, нова подія з нею: питання „що з вами буде?” – перетворилося на сенс і в цьому – іншість, що її вона відчула в собі. І далі – розвиток переживання. Фраза, девчому суперечлива тій, що вже аналізувалася (в листі вона – пізніше): „Якби я могла врятувати вас, ризикуючи життям, з яким задоволенням я б принесла його в жертву, і однієї лише милості просила у неба – побачити вас на мить перед тим, як вмерти” (Письма женщин к Пушкину, 1997, с. 46). Це – початок, далі, як ми бачили, жертва буде і більш „дієвою”, і більш реальною – про власне життя вже не йтиметься. Відбувається складна робота переживання враження (звістки про наклеп і виклик). Говориться про переповненість емоціями: „ви не можете собі уявити, в якому я відчаї”. І все ж таки центр події – її сенс – залишається домінуючим: „невпевненість моя відносно вашого становища для мене жахлива, ніколи ще я не страждала так душевно...”

В листі є фраза, що засвідчує серйозність нашої гіпотези. Тільки з однією людиною Г.М. може говорити про коханого, зі своєю кузиною: „Ми говоримо тільки про вас, і вона одна мене розуміє, і тільки з нею я плачу” (Письма женщин к Пушкину, 1997, с. 48). Це останнє є показником того, що лист необхідний дівчині як засіб структурування не лише враження про

неприємну подію з коханим, але й для формування змісту для себе цілісного переживання любові до нього. Г.М. завершує лист згадкою про Тригорське – село, де вони були щасливі: „Уявляєте собі, що я буду відчувати, коли приїду в Тригорське. Яка пустка і яка мука!... Зовсім з іншим почуттям думала я наближатися до цих місць... я думала там знову відчувати життя... а тепер знайду лише важкі спогади” (Письма женщин к Пушкину, 1997, с. 48). Слід говорити тепер і про загальний контекст розвитку стосунків О. С. Пушкіна з Г. М. Вульф і про контекст її листів, які, до речі, за свідченням дослідників, зберігалися поетом окремо від всіх інших. Це не випадковість. Всі дослідники творчості і життя поета згодні в тому, що серед численних прихильниць лише Г. М. Вульф по-справжньому любила поета (Письма женщин к Пушкину, 1997) . Її попередні листи свідчать про це дуже прозоро, як і про те, що сам поет не відповідав на її почуття, ставлячись до неї дещо „полегшено”, з іронією, хоча й по-доброму (все ж, те, що листи зберігав окремо, говорить багато про що, принаймні про те, що поважав і цінував почуття дівчини). Як зазначає Л. Гроссман, вона одна могла дозволити собі в листах писати „Ви піддаєте тортурам і раните серце, ціни якому не знаєте”. Її любов – це м’яке проникнення в духовний світ коханої істоти, глибоке і співчутливе оволодіння цим складним світом, повне злиття з ним і радість спільного буття в єдності переживань. Вона вибудувала таке переживання, в тому числі, і в листах до Пушкіна. Г.М. здійснює величезну внутрішню роботу, але вона зовсім нічого не доводить поету, в її листах немає претензій, закликів, вимог. В них є діяльність, спрямована на те, щоб знайти сенс свого почуття любові в умовах, коли коханий її не любить. Вона звертається до спогадів (але – саме звертається сама, а не звертає його, бажаючи цим приєднати до себе), намагається дуже м’яко і обережно викликати в нього ревності, з іншого боку - ненав’язливо показує, що знає про його життя, і... весь час говорить про нього. Вона страждає – переживання не формується. І от те, для неї страшно, що відбувається з коханим, допомагає їй знайти сенс свого почуття і вибудувати

переживання. Недаремно цей ключовий лист вийшов таким складним і водночас упорядкованим, до-сказаним. Г.М. – визначилась. Наступний, останній лист давався їй важко. Вона вже все вирішила і про це – остання фраза: „Прощайте, моє минуле блаженство і... ніхто в житті не примусить мене зазнавати тих хвилювань і відчуттів, які я пережила поруч з вами. Лист цей може слугувати доказом моєї довіри до вас” (Письма женщин к Пушкину, 1997, с. 49). Але до цього вона ще прислуховується до себе. Їй ще дуже важливо: „...я радію вашому визволенню і вітаю вас з ним, однак не можу утриматись від зітхання, написавши вам це і в глибині багато б віддала, щоб ви були ще в Михайлівському” (Письма женщин к Пушкину, 1997, с. 48). Вона розчарована, що не зустріне його, і радіє, що неприємності минули. Ми бачимо цікаву річ: сенс, знайдений в скрутний для коханого час, залишається, але з’являється (віднаходиться) і інше – своя доля. Вона повертається до себе і жалкує (адже рішення вже прийняте). І вона не лише жалкує: „Гидкий ви! Негідні ви того, щоб вас любили, багато рахунків мені треба б було звести з вами, але горе, що я більше не побачу вас, змушує мене все забути...” (виділено Г. М. Вульф) (Письма женщин к Пушкину, 1997, с. 49). Вона продовжує свою внутрішню роботу, свою драму. Три складові, які не хочуть зійтися в одній точці – прагнення підтримати існування коханого, палке бажання бачити і... відсутність відчуття себе-коханої – створюють цю напругу. Цю драму. І виявляється, що всі вони однаково важливі, і треба приймати рішення, але „достукатись”... надії немає. Отже, всі рішення погані. Г.М. вибирає збереження себе, і можна лише поважати і дивуватися цій дивовижній, освіченій і глибокій дівчині ХІХ сторіччя (це відбувалося протягом 1826 року).

Роботу переживання, спрямовану на „приведення у відповідність” внутрішнього світу життєвій події можна спостерігати і в інших «епістолярних вправах». Так, 16-річна М. Башкірцева в своєму щоденнику пише про свої очікування

кохання: „Я схожа на терплячого, невтомного хіміка, що проводить ночі над своїми реторіалами, щоб не пропустити очікуваної, бажаної миті. – (М.П.: відшуканий і відрефлексований образ якраз і являє, на наш погляд, ту внутрішню структуру, яка є пережитою, а отже „прилаштованою” у внутрішньому світі, не тривожною і „своєю”). – Мені здається, що це може відбутися кожного дня, і я думаю і чекаю... і як знати? Я з цікавістю спостерігаю за собою з широко відкритими очима, я з тривогою запитую себе, чи не те це? – (М.П.: знову ми бачимо активну роботу переживання, яке намагається обґрунтувати і пояснити існуючу тривогу, допомагаючи суб’єкту знайти власні слова і лексичні форми, тим самим переводячи ці тривожні неясні почуття-відчуття в своє живе, зрозуміле, власне, усвідомлене). – Але я склала собі таку думку про це, що майже не вірю в існування цього або думаю, що це вже було і не має в собі нічого незвичайного. (М.П.: і далі, це заспокійливе, заколисує резюме раптом відштовхується особою, викликає внутрішній діалог). – Але до чого ж тоді мої мрії, і книги, і поети?... Невже вони мали сміливість вигадати щось неіснуюче, щоб прикрити природній бруд? ...інакше не можна було б пояснити перевагу одних перед іншими” (Дневник Марии Башкирцевой, 1991, с. 155). Отже, подія, яка, можливо, понад усе очікується 16-річною дівчиною... Яка мотивація, причина наведеного щоденникового запису? Вона, нам здається, відкривається в ньому самому. Палкі і неясні емоції, досвід читання лірики, певне знання життя (безумовно, доволі поверхове) – тривожить і волає бути досягнутим, упорядкованим, привласненим. Письмові висловлювання (за ідеєю Бахтіна) пробуджують, викликають відповідне переживання, яке допомагає вибудувати структуру, що є зрозумілою, власною і логічною. Даються відповіді навіть на дуже непрості питання, відбувається внутрішній діалог, який іде неявно завжди, а не лише тоді, коли в тексті ставляться зустрічні питання (це ми покажемо далі). Тим самим очікувана, майбутня подія переживається заздалегідь. І це є велике благо і чудова здатність психічного. Інша справа, наскільки це переживання

виявиться адекватним тій дійсній події, що очікується і обов'язково відбудеться (в даному випадку, на жаль, цього не відбулося, оскільки М.Башкірцева померла в 24 роки, за свідченням сучасників, так і не переживши любові). Але на питання про адекватність може бути слухна відповідь в стилі К.-Г.Юнга. Структура, що утворена попередньо переживанням, за своїми характеристиками дуже нагадує те, що Юнг назвав архетипом. „Архетип сам по собі є порожнім і чисто формальним – він ніщо інше, як *fakultas praeformandi* (передвстановлена форма), можливість уявлення, що дана а priori. Успадковуються не уявлення як такі, а лише їх форми...” (Юнг, 1997, с. 216). Отже, архетип – порожня форма, що успадковується і є готовою до певного наповнення. Можливо (і швидше за все), такі форми є. Але як бачимо, як таку порожню, фактично, форму створило переживання людини з „матеріалу”, засвоєного протягом життя. Переживання реальної події буде тепер взаємодіяти з існуючою вже формою, змінюючи її, роблячи більш адекватною, але воно не буде виникати на „порожньому” місці. Нам здається, тут діє механізм, знання якого дозволить значно уточнити положення, зокрема, когнітивної психології. Так, на підставі останніх ретельних емпіричних досліджень, можна, звичайно, уявити, що якісь елементи „когнітивних схем” („перцептивних схем” – за У.Найсером) є вродженими. Але – лише частина. Значну роль у їхній побудові відіграє описаний процес переживання.

Повернемось, однак, до щоденника М.Башкірцевої. Можна сказати, що певною мірою він весь вибудований як відображення роботи переживання. Є, однак, тут місця, особливо важливі для нашого дослідження – вони відображають подію взаємодії автора зі власним Я (так зване „Я-переживання”), і ця подія виявляється не простою й доволі суперечливою. М.Башкірцева, зокрема, пише: „Мені неприємно, що я така вчена, але це потрібно і, звикнувши до цього, я буду розуміти, що це доволі природно, я знову підвищусь в тій ідеальній чистоті, яка завжди утаємнена десь в глибині душі, і тоді буде ще краще: я буду більш спокійною, більш гордовитою, більш

щасливою, тому що будуть цінувати це, хоча зараз мене це ображає, ніби мова про іншу жінку” (Дневник Марии Башкирцевой, 1991, с. 157). Отже, переживання себе дозволяє людині трансцендувати, і це – дійсно серйозна життєва подія: „Адже жінка, яка пише, і жінка, яку я описую, – дві речі різні. Що мені до її страждань? Я записую, аналізую! Я зображую щоденне життя моєї особи, але мені, мені самій все це доволі байдуже. Страждають, плачуть, радіють моя гордість, моє самолюбство, мої інтереси, моя шкіра, мої очі, але Я при цьому лише спостерігаю, щоб записати, розповісти і холодно обговорити всі ці жахливі нещастя, як Гулівер дивився на своїх Ліліпутів” (Дневник Марии Башкирцевой, 1991, с. 157). Отже, тут М. Башкірцева розриває тимчасово переживання як місток між Я і моєю свідомістю і переходить в галузь виключно усвідомлення. Одразу виявляється, що перед нею вона як чужа людина. Одразу переривається зв’язок структур і Я виступає як інстанція, що зовсім не підлягає взаємодії з психікою. Звичайно, це момент, але не забудемо, що автору всього 16 років, і ця помилка максималізму „чималого варту”, оскільки примушує злякатися, повернутися до себе і ще, і ще раз „запускати процес переживання” налагоджуючи цілісність особистості. Виявляється, особистість повна суперечностей, і це теж переживається як подія. Через 2 місяці вона напише там, де писала, що їй не до вподоби її вченість: „Глибока відрізка до самої себе. Я ненавиджу все, що я роблю, і говорю, і пишу. Я ненавиджу себе тому, що не виправдала жодної із своїх надій. Я дурна, в мене немає такту і ніколи не було. Вкажіть мені хоч на одне моє розумне слово або розумний вчинок. Нічого, окрім дурниць! Я вважаю себе розумною, а я дурна. Я вважала себе сміливою, а я боязка. Я вважала, що в мене талант, і не знаю, куди я його поділа. І при всьому цьому претензія писати чудові речі (М.П. – М.Башкіршева мріяла стати художницею). Ви, можливо, будете вважати розумним те, що я зараз висловила і це лише так здається, але насправді є нерозумним. В мене не вистачає гнучкості судити про себе вірно, що примушує вбачати скромність і масу інших якостей. Я ненавиджу себе” (Дневник

Марии Башкирцевой, 1991, с. 159). Можна, звичайно, просто віднести віднайдені суперечності на рахунок неадекватної Я-концепції, юнацького максималізму і багато ще на рахунок чого. Але нам видається, що тут ми бачимо дуже яскраво і прозоро дію психологічного механізму: відмова суб'єкта від переживання власного Я, його „вихід” в площину суто раціональну (інтелектуальну, усвідомлюючу), одразу жорстко обмежує і спрощує картину внутрішнього світу, і людина розгублена: яка ж вона насправді (це саме той результат, який свого часу справедливо відкинув всі раціоналізовано-містифіковані спроби інтроспекції). Що, в цьому випадку, вигідно відрізняє переживання? Воно – це інструмент самопізнання і самоусвідомлення, воно – процес поступової вибудови структур внутрішнього світу, процес, в якому враховуються і приймаються всі його суперечності і негаразди, кожен нюанс буде врахований і використаний... Отже, як не парадоксально це звучить, можна стверджувати, що всі наші жорсткі емоційні реакції на оточення або на себе в підґрунті своєму мають саме недостатність емоцій, які замінюються нами розумом і тільки ним.

...В цей час в житті М.Башкирцевої відбувається важлива життєва подія – вона нарешті починає займатися улюбленою, давно очікуваною справою – вчитися живопису під керівництвом уславленого майстра. Але, як засвідчує текст щоденника, дівчина відмовляється власне переживати цю подію, обмежуючись лише усвідомленням її. Від цього – знову жорсткість, неврахування нюансів і, як показало майбутнє, доволі низькі результати. Ось, що вона написала на цю подію: „Коли я лише подумаю про роки, цілі роки, втрачені мною! Від гніву відчуваєш бажання послати все до чорта... Але це було б ще гірше. Отже, нікчемна і огидна істото, будь задоволена і тим, що, нарешті, взялася до справи. Я могла б почати в тринадцять років! Чотири роки!” (Дневник Марии Башкирцевой, 1991, с. 160).

Отже, якщо виходити з тези Л. І. Анциферової про те, що людина сама є суб'єктом власного внутрішнього світу, в

проаналізованому матеріалі ми бачимо два принципово різні способи реалізації цього. Перше, переживання – процес поступового емоційного насиченого переведення в своє живе тих нових вражень, бажань, відчуттів і думок, що народжуються. Процес максимально гуманізований, спрямований на конструктивну вибудову адекватних структур внутрішнього світу „з матеріалу”, який там же, в цьому світі виникає і існує. Переживання – процес не лише суб’єктивний, але й суб’єктний, оскільки забезпечує принципову свою єдність з особистістю в цілому. Другий шлях – усвідомлення. Без переживання цей процес передбачає перетворення людиною самої себе в Я-об’єкт, отже є процесом об’єктним. Він глибоко раціональний з мінімумом емоційних проявів. Безумовно, обидва процеси існують, діють і є необхідними в процесі перетворення людини на суб’єкта власного життя. Ми хотіли лише емпірично довести, що при цьому процеси ці різні в дуже істотних своїх параметрах, а отже мають принципово відмінні наслідки.

Взагалі, може виникнути враження, що епістолярні твори, подібні до того, що аналізувався, значно більшою мірою спрямовані саме на усвідомлення людиною самої себе та істотних життєвих подій, що виникають на її життєвому шляху. Але уважне вивчення показує, що це далеко не так. Дуже часто людина використовує цей жанр, щоб пережити не-пережите...

Післямова

Завершуючи книгу, зауважимо, що ми знаходимося на початку наукового вивчення переживання в психології. Усвідомлено і виважено констатуємо, що наша робота є лише ескізом можливого детального, глибокого та сутнісного дослідження психології переживання.

Методологічною основою та самою науковою канвою нашого дослідження стала культурно-історична психологія Л. С. Виготського, яка дає вдумливому психологу засіб осмислення психології переживань в тканині психологічного життя людини.

Ми показали лише один з можливих шляхів виникнення і протікання переживання, зробивши акцент на таких важливих гранях, як переживання любові, кризи та художньо-естетичного твору.

Наш аналіз засвідчує, що переживання є абсолютно необхідним, особливо при психотравмах. При цьому його треба викликати, а не позбавлятися від нього.

Переживання – комплексне і тотальне явище. За своєю природою воно не залежить від бажання людини, але вплітається суттєвою мелодією в симфонію психологічного життя особистості.

Переживання тісно взаємопов'язане з свободою людини. Поєднуючись з важливими для людини сенсами, переживання роблять людину вільною від влади буденності та принад небуденності. Людина починає переживати свободу діяти в контексті власного життя таким чином, щоб зробити його сповненим сенсом і самою своєю дією дати відповідь на запитання, яке життєва ситуація ставить перед особистістю (згадаємо тезу В. Франкла про те, що питання про сенс не ми ставимо перед життям, а життя ставить його нам).

Розуміння переживання як переведення в своє живе дає багатий матеріал для можливих наукових пошуків, спрямованих на те, щоб наблизитися до живої поліфонії реальних переживань людини, яка діє, мислить, отже, існує.

Розгляд переживання у його загальних та конкретних рисах, зокрема переживання любові, життєвої кризи та індивідуальності художнього твору, є лише відправною точкою для розуміння психології переживання як дійсної одиниці розвитку особистості. Проблема переживання в психології виглядає однією із загадок Сфінкса, але Л. С. Виготський дав нам ключ до розв'язання цієї загадки. Більш детальне вивчення психологічних основ проблеми переживання є задачею наступних досліджень.

Література

Анциферова Л.И. Психология формирования и развития личности // Психология личности. Хрестоматия. – СПб., 2000. – С. 207-213.

Анциферова Л.И. К психологии личности как развивающейся системы // Психология формирования и развития личности / Под ред. Л.И. Анциферовой. – М.: Наука, 1981. – С. 3-19.

Анциферова Л.И. Развитие личности и проблемы геронтопсихологии. – М.: Институт психологии РАН, 2006. – 511 с.

Асмолов А.Г. Личность: психологическая стратегия воспитания // Новое педагогическое мышление / Под ред. А.В. Петровского. – М.: Педагогика, 1989. – С. 206-220.

Балли Ш. Язык и жизнь. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 230 с.

Бассин Ф.Б. „Значащие” переживания и проблемы собственно психологической закономерности // Вопросы психологии. – 1972. – №3.

Белошистая А.В. Индивидуальная работа с ребенком как условие развития его личности // Вопросы психологии. – 2000. – №4. – С. 148-153.

Бергсон А. Опыт о непосредственных данных сознания // Бергсон А. Собр. соч. в 4-х томах. Т.1. – М., 1992. – С. 50-159.

Бердяев Н. Проблема человека // Путь. – 1930. – № 50. – С. 12-26.

Бердяев Н.А. О назначении человека. Опыт парадоксальной этики. – М.: Фолио, 2003.

Бинсвангер Л. Экзистенциально-аналитическая школа мысли // Экзистенциальная психология. – М.: Апрель-пресс; ЭКСМО-пресс, 2001. – С. 308-332.

Бодалев А.А. Формирование первого впечатления о другом человеке // Бодалев А.А. Личность и общество. – М.: Педагогика, 1983. – С. 242-259.

Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. – СПб., 2008. – 398 с.

Валлон А. Психическое развитие ребенка. – М.: Просвещение, 1967. – 195 с.

Ван Гог В. Письма к брату Тео. – СПб.: Изд. дом „Азбука-классика“, 2007. – 380 с.

Василюк Ф.Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций). – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 200 с.

Василюк Ф.Е. Методологический анализ в психологии. – М.: Смысл, 2003. – 138 с.

Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста. – М.: Наука, 1988. – 520 с.

Вилюнас В.К. Психологические механизмы мотивации человека. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 288 с.

Винникотт Д. Игра и реальность. – М., 2008. – 234 с.

Волошинов В. Философия и социология гуманитарных наук. – СПб.: Аста-Пресс, 1995. – 380 с.

Выготский Л.С. Собр. соч. в 6-ти томах. Т. 4. – М.: Педагогика, 1984. – 432 с.

Выготский Л.С. Исторический смысл психологического кризиса // Собр.соч.: В 6-ти т. Т. 1. – М.: Педагогика, 1982. – С. 291-436.

Выготский Л.С. История развития высших психических функций // Собр. соч.: В 6-ти т. Т. 3. – М.: Педагогика, 1983. – 336 с.

Выготский Л.С. Лекции по педологии. – Ижевск, 2001.

Выготский Л.С. Мышление и речь // Собр. соч.: В 6-ти т. Т. 2. – М.: Педагогика, 1982. – С. 5-361.

Выготский Л.С. Психология искусства / Под ред. М.Г. Ярошевского. – М.: Педагогика, 1987. – 344 с.

Высоцкий В.С. Избранное. – М., 1997. – 337 с.

Гете Г. Собрание сочинений. – М., 1997. – 337 с.

Грот Н.Я. Психический оборот (процесс) // Российская психология. Антология / Сост. А.Н.Ждан. – М.: Академический проект; М.: Альма Матер, 2009. – С. 80-137.

Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. – М.: Интор, 1996. – 540 с.

Джемс У. Психология. – М.: Педагогика, 1991. – 367 с.

Дильтей В. Описательная психология. – СПб.: Алетейя, 1996.

Дневник Марии Башкирцевой. Избранные страницы. – М., 1991. – С. 154-164.

Завершнева Е.Ю. «Сознание без слова»: Л.С. Выготский о доречевом горизонте человека // Вопросы психологии. – 2016. – № 5. – С. 71-87.

Записные книжки Л.С. Выготского. Избранное / под общей редакцией Е. Завершневой и Р. Ван дер Веера. М.: Канон, 2017. – 608 с.

Запорожец А.В. Избранные психологические труды. В 2 т. Т.1. – М.: Педагогика, 1986. – 320 с.

Ильенков Э.В. Диалектическая логика. Т. 1. – М.: Политиздат, 1957. – 734 с.

Калшед Д. Внутренний мир травмы. – М., 2007. – 360 с.

Кассирер Е. Опыт о человеке: введение в философию человеческой культуры // Проблема человека в западной философии. – М., Прогресс, 1988. – С. 3-30.

Корнилова Т.В., Смирнов С.Д. Методологические основы психологии. – СПб.: Питер, 2007. – 320 с.

Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. – К.: Радянська школа, 1989. – 608 с.

Коул М. Культурно-историческая психология. Наука будущего. – М.: Когито-Центр, 1997. – 392 с.

Коул М. Культурные механизмы развития // Вопросы психологии. – 1995. – № 3. – С. 5-20.

Кошова С.П. Етика спілкування з тяжкохворим пацієнтом // Актуальні проблеми психології: Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія / за ред. С.Д. Максименка, М.В. Папучі. – Київ-Ніжин, 2008. – Т. 10. Вип. 8. Ч. 2. – С. 355-359.

Кузанский Н. Сочинения: В 2 т. Т. 2. – М., 1980.

Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность // Избранные психологические произведения. Т.2. – М.: Педагогика, 1983. – С. 94-231.

Леонтьев А.Н. Лекции по общей психологии. – М.: Смысл; Академия, 2007. – 511 с.

Лерш Ф. Розуміння особи у психології // Гуманістичні підходи в західній психології. Т. 1. – К.: Пульсари, 2001. – С. 93-111.

Лосев А.Ф. Диалектика мифа // Философия. Мифология. Культура. – М.: Политиздат, 1991. – С.21-185.

Лэнглэ А. Эмоции и экзистенция. – Харьков, 2007. – 329 с.

Максименко С.Д. Генетическая психология (методологическая рефлексия проблем развития в психологии). – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 2000. – 320 с.

Маслоу А. Психология бытия. – М., К.: Рефл-бук; Ваклер, 1997. – 300 с.

Медвідь Є.С. Миф и нарратив: истоки жизненной истории // Актуальні проблеми психології: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості / за ред. С.Д. Максименка, М.В. Папучі. – Київ, 2011. – Т. 11. Вип. 4. Ч. 2. – С. 31-37.

Мей Р. Вклад экзистенциальной психотерапии // Экзистенциальная психология. – М.: Апрель-пресс; ЭКСМО-пресс, 2001. – С. 140-201.

Михайлов Ф.Т. Немота мысли // Вопросы философии. – 2005. – №2 – С. 39-55.

Мясищев В.Н. Личность и неврозы // Психология конфликта / Под ред. Н.В. Гришиной. – СПб.: Питер, 2001. – С. 212-224.

Набоков В. Другие берега // Набоков В. Собрание сочинений в 4-х т. Т. 4. – М.: Правда, 1990. – С. 133-303.

Наконечна М.М. Допомога іншому як психологічний засіб розвитку особистості. – Автореферат дис.... канд. психол. наук. – К., 2009. – 17 с.

Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М.: Русский язык, 1987. – 796 с.

Олпорт Г. Становление личности: Избранные труды. – М.: Смысл, 2002. – 462 с.

Осорина М.В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых. – СПб.: Речь, 2004. – 276 с.

Падучева Е.В. Значения, диатезы и онтологические категории слова впечатление. – М.: Ин-т РАН, 2011. – С. 559-573.

Папуча М.В. Внутрішній світ. Переживання // Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості. – К.: КММ, 2006. – С. 167–182.

Папуча М.В. Проблеми психології особистісного розвитку. – Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2008. – 384 с.

Письма женщин к Пушкину // Под ред. и вступ ст. Л. Гроссмана. – М.: «ТЕРРА»-«TERRA», 1997. – 240 с.

Платон. Сочинения: В 3 т. Т.2. – М., 1970.

Проблеми психологічної герменевтики / за ред. Н.В. Чепелевої. – К., 2004. – 273 с.

Психологічний словник / за ред. В.І. Войтка. – К.: Вища школа, 1982. – 215 с.

Роджерс К. Фрейберг Д. Свобода учиться. – М.: Смысл, 2002. – 527 с.

Роджерс К. К науке о личности // История зарубежной психологии. Тексты. – М.: МГУ, 1986. – С. 200-231.

Розанов В.В. Люди лунного света. Метафизика христианства. – СПб., 1913. – С. 39-41.

Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2004. – 713 с.

Рубинштейн С.Л. Человек и мир // Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1973. – С. 255-285.

Сартр Ж.-П. Первичное отношение к другому: любовь, язык, мазохизм // Проблема человека в западной психологии. – М.: Прогресс, 1988. – С. 207-228.

Сикорский И.А. Психологические основы воспитания и обучения. – Изд. 3.– К., 1909.

Спиноза Б. Избранные произведения. Т.1. – М.: Политиздат, 1957. – 734 с.

Столин В.В. Конфликтный личностный смысл – единица самосознания личности // Психология конфликта / Под ред. Н.В.Гришиной. – СПб.: Питер, 2001. – С. 253-269.

Татенко В.А. Психология в субъектном измерении. – К.: Просвіта, 1996. – 404 с.

Тихомиров О.К. Психология мышления. – М.: Академия, 2002. – 288 с.

Флоренский П. Столп и утверждение истины. – М.: Путь, 1914.

Франк С.Л. Душа человека. Опыт введения в философскую психологию // Российская психология. Антология / Сост. А.Н.Ждан. – М.: Академический проект; М.: Альма Матер, 2009. – С. 280-290.

Фромм Э. Теория любви // Психология личности. – СПб.: Питер, 2001. – С. 100-124.

Хейзинга Й. Homo ludens. В тени завтрашнего дня: Пер. с нидерл. / Общ. ред. и послесл. Г.М. Тавризян. – М.: Изд. группа „Прогресс”, „Прогресс-Академия”, 1992. – 464 с.

Челпанов Г. Мозг и душа. – СПб., 1903. – 566 с.

Чепелева Н.В. Вихідні теоретичні положення і поняття психологічної герменевтики // Проблеми психологічної герменевтики. Монографія / за ред. Н.В.Чепелевої. – К.: Міленіум, 2004. – 276 с.– С. 7-19.

Чепелева Н.В. Особистість як оповідач історій // Особистість та її історія. Збірник матеріалів VII Міжнародної науково-практичної конференції. – Ніжин, 2017. – С. 18-20.

Шарден Т. Феномен человека. – М.: Наука, 1987. – 240 с.

Швалб Ю.М. Психологические модели целеполагания. – К.: Стилос, 1997. – 238 с.

Шилова Г.П. Споглядальна активність і її розвиток у практичного психолога // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. Т. III. Ч. 9. – К., 2002. – С. 149-154.

Эльконин Д.Б. Избранные психологические произведения. – М.: Педагогика, 1989. – 554 с.

Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис // Психология личности. – СПб.: Питер, 2000. – С. 125-131.

Юнг К.-Г. Душа и миф. Шесть архетипов. – К., М.: Порт-Рояль, Совершенство, 1997. – 383 с.

Юнг К.Г. Собрание сочинений. Конфликты детской души. – М.: Канон, 1994.

Юнг К.-Г., Нойманн Э. Психоанализ и искусство. – К.: Ваклер, 1996. – 302 с.

Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., Республика, 1994. – 527 с.

Додатки

Додаток 1.

Грин А.С. Акварель.⁷

Клиссон проснулся не в духе.

Вчера вечером Бетси жестоко упрекала его за то, что он сидит на ее шее, в то время как Вильсон поступил на речной пароход «Деннем».

Должность кочегара предназначалась Клиссону, но он с намерением опоздал к поезду, чтобы «Деннем» ушел в рейс. Прачка зарабатывала неплохо. Клиссон обдуманно потакал наклонности Бетси к выпивке. Охмелевшая женщина давала ему деньги довольно кротко. Она считалась хорошей прачкой, потому у нее всегда было много работы.

Лежа на кровати с тяжелой головой, с жжением в груди, Клиссон курил папироску и размышлял: каким образом получить крону? День был праздничный; вчера кочегар условился с приятелями, что встретит их в кабаке Фукса.

Веселое зеленое утро шевелило за рамой окна листья плюща. Благоухали кусты, росшие под стеной дома. Клиссон, смотря на желтые и белые цветы, представлял, что это – серебрянные и золотые монеты. Он насчитал сорок штук и вздохнул.

Бетси внесла железный чайник. Зевая, стала она накрывать на стол.

В комнате не было другой мебели, кроме табуретов, двух кроватей и старого плетеного кресла. За дверью, в углу, целую неделю копился сор. На подоконнике лежали объедки; пол был усеян огуречной и яблочной кожурой. У стены огромные корзины с грязным бельем распространяли запах тлена и сырости.

Двигаясь около стола, прачка задела ногой пустую бутылку, она выразительно откатилась, напомнив Клиссону, что надо опохмелиться.

Хмурый вид Бетси не вызывал в нем особых надежд. Жалея, что вчера забыл выпросить у нее денег, Клиссон понуро оделся; опасаясь повторения вчерашних нападков, он не торопился вступать в разговор.

⁷ Грин А.С. Акварель // А.Грин Алые паруса. Избранные произведения. – Иваново: Ивановское книжное издательство, 1963. – С. 425-429.

Они стали молча пить чай. По тому, как Бетси вырвала из руки кочегара нож, которым тот резал хлеб, Клиссон мрачно убедился, что прачка не забыла «Деннем». Терять было нечего. Клиссон сказал:

- Опоздал на поезд. Разве я хотел опоздать? Случай, больше ничего. Не дашь ли ты мне шиллинг?

- А будь я проклята, если дам, - спокойно ответила Бетси. – Я пять домов перестирала за эту неделю. Брошу работать; начну пить, как ты.

Они поругались, потом затихли. Клиссон с отвращением проглотил кружку чая, завидуя Бетси, у которой никогда не болела голова. Чтобы отомстить, он сказал:

- Ты сама пьешь. Вчера напилась, стала петь. Надела рубашку чужую, с кружевами, и хвасталась!

- Так ты мне не давал бы пить. Я столько не пила прежде. Тепер пью и буду пить, а денег не дам.

Едва не загорелась драка, но тут прачку через окно окликнула соседка, и Бетси вышла, бросив взгляд на угол корзины с бельем. Едва жена скрылась, Клиссон подскочил к корзине и разорвал белье в том месте, куда посмотрела Бетси. В коробке от папирос лежали деньги. Клиссон взял крону и быстро привел белье в порядок, сев затем снова к столу.

Почти тотчас вернувшаяся Бетси с сомнением уставилась на Клиссона, но не догадалась о краже. Вздыхнув, она стала вытряхивать за окно одеяло, а Клиссон спрятал кепи во внутренний карман пиджака и через пустые комнаты, тщетно ожидавшие жильцов, прошел к раскрытому окну; он выпрыгнул из него и обогнул сарай, где Бетси летом стирала. Тогда он надел кепи и, убедясь, что прачка не преследует его, поспешил к станции трамвая.

В переполненном вагоне Клиссон окончательно успокоился.

Приехав через полчаса в город, Клиссон любовался своей кроной и направился в трактир Фукса. Переходя с тротуара на тротуар, кочегар посмотрел вокруг и вздрогнул: Бетси быстро шла прямо к нему, не сводя глаз, и значительно кивнула, когда он, невольно остановясь, втянул голову в плечи.

Предстоящее объяснение так тяжело сжало сердце Клиссону, что у него не хватило мужества встретить грозу. Вид черной юбки и клетчатого платка, приближавшихся с

неумолимой быстротой, расталкивая и обегая прохожих, вынудил его к бегству, и Клиссон устремился прочь, разглядывая все двери и входы с мечтой найти спасительную лазейку. Услышав за спиной крик: «не уйдешь, подлец!» - Клиссон пустился бежать и свернул за угол. Там был глубокий стильный вход с вращающимися дверьми. Со всей быстротой соображения, вызванной ужасом, Клиссон прочел надпись овального щита: «Весенняя выставка акварелистов» - и вбежал по солнечной лестнице к входу в зал, где его остановила девица решительного вида, заставив купить билет. Меняя крону, он испытывал некоторое удовольствие при мысли, что часть денег все-таки им истрачена и что Бетси потеряла из вида его убегающую спину.

Клиссон прошел в зал, где с высоких стен глянуло на него множество лиц. В его планы не входило критиковать Смайльса и Дежруа; он хотел лишь побыть и уйти. Он видел задумчивых посетителей, обменивающихся тихими замечаниями и затем... явственно признал Бетси: она, холодно улыбаясь, приближалась к нему. Ее глаза были прищурены, и она не видела ничего и никого, кроме Клиссона, взявшего ее крону.

- Не ушел? – сказала Бетси ледяным тоном. – Пойдем-ка поговорим.

- Только не здесь, взмолился Клиссон, устремляясь вперед. – Здесь выставка... Я поехал на выставку... Где же ты была? Не видел тебя в трамвае...

- В следующем вагоне. Ответь: долго будет так? Подлец!

- Я не на привязи у тебя, - огрызнулся Клиссон, шагая все быстрее среди толпы.

Стараясь говорить тихо, они бранились, осыпали друг друга проклятиями, и Бетси заплакала. Вороватая душевная тяжесть Клиссона достигла предела. Он видел, что посетители обращают внимание на него и на прачку; подметил вопросительные взгляды, улыбки. Не зная, что делать, Клиссон поворачивал из одной двери в другую, а Бетси следовала за ним, как проникающее в дерево сверло, и Клиссон начал останавливаться возле картин, - хотя ему было не до картин, - выбирая такие места, где толпилось больше публики. В таких случаях Бетси молчала, но стоило ему отойти, как он слышал сдавленный шепот: «Бездельник! Лицемер! Пьяница!» или: «Немедленно уходи отсюда! Отдай деньги!»

- Замолчи! – сказал Клиссон так громко, что побоясь скандала женщина утихла. Следом за ним она подошла к картине, на которую Клиссон уставился исподлобья, как на улыбающегося врага. Человек десять рассматривали картину. Дорожка с полосами света, пронизывающего сквозь листву и падающего на заросшую плющом стену кирпичного дома с крыльцом, возле которого на деревянной скамейке валялась пустая клетка, показалась Клиссону знакомой.

- Похоже, что это наш дом, - произнес он тоном мольбы, надеясь прекратить казнь.

- Сбрендил ты, что ли?

Но чем больше прачка всматривалась в картину, тем понятнее становилось ей, что это точно тот дом, откуда исчезла злополучная крона. Она узнала окна, скамейку; узнала ветви клена и дуба, между которых протягивала веревки. Яма среди кустов, поворот за угол, наклон крыши, даже выброшенная банка из-под консервов, – все это не оставляло сомнений. Глаза и память указывали, что Бетси и Клиссон смотрят на собственное жилье. Восхищенные, испуганные, перебивая друг друга подробными замечаниями, они немедленно доказывали сами себе, что ошибки нет.

- За крыльцом помойное ведро; его не видно! – радостно заявила Бетси.

- Да-а... а внутри-то?! Хоть бы ты подмела, - с горечью отозвался Клиссон.

Они отошли в угол; там, шепчась между собой, старались они понять, как попало сюда изображение дома. Клиссон высказал догадку, не есть ли картина раскрашенная фотография. Но Бетси вспомнила человека, который месяца полтора назад шел с ящиком и складным стулом.

- Я тогда же подумала, - сказала она, - идет и ни на что не обращает внимания. Я хотела вернуться, было мне странно его там встретить, - ни на кого не похож! А ты пропадал три дня. Два дня я тебя искала.

Они наговорились и вернулись к картине, так необычно уничтожившей их враждебное настроение. Перед картиной стояли несколько человек. Видеть этих людей казалось Клиссону так же странным, как если бы они пришли в дом смотреть жизнь. Дама сказала:

- Самая прекрасная вещь сезона. Как хорош свет! Посмотрите на плющ!

Услышав это, Клиссон и Бетси ободрились, подошли ближе. Их терзало опасение, что зрители увидят пустые бутылки и узлы с грязным бельем. Между тем картина начала действовать, они проникались прелестью запущенной зелени, обвивавшей кирпичный дом в то утро, когда по пересеченной светом тропе прошел человек со складным стулом.

Они оглядывались с гордым видом, страшно жалея, что никогда не решатся заявить о принадлежности этого жилья им. «Снимаем второй год», – мелькнуло у них. Клиссон выпрямился. Бетси запахла на истощенной груди платок.

- А все-таки мне больше дают стирки, чем этой потаскухе Ребен, – сказала Бетси, – потому что я свое дело знаю. Я соды не кладу, рук не жалею. Ну.. раз уж украл, так поди выпей... только не на все.

Клиссон помолчал, затем шепнул:

- Пойдем. Я выпью. Уж раз я сказал, я свое слово держу. Завтра надо поговорить с Гобсоном, – Гобсон обещал мне место, если Снэк откажется.

- Будь уверен, что тебя водят за нос.

- Ну, ничего, выпьем, с Гобсоном поговорим.

Они прошли еще раз мимо картины, искоса взглянув на нее, и вышли на улицу, удивляясь, что направляются в тот самый дом, о котором неизвестные им люди говорят так нежно и хорошо.

1929 г.

А . Н . Вульф — А . С . Пушкину⁸

11 сентября 1826 г. Петербург

Что вам сказать и как начать это письмо?.. И все же чувствую потребность написать вам и не могу слушаться ни размышлений, ни рассудка. Я стала точно другая, узнав вчера новость о доносе на вас. Боже правый, что же с вами будет. Ах! Если бы я могла спасти вас, рискуя жизнью, с каким удовольствием я бы ею пожертвовала и одной только милости просила бы у неба – увидеть вас на мгновение перед тем, как умереть.

Вы не можете себе представить, в каком я отчаянии; неуверенность моя относительно вашего положения для меня ужасна, никогда еще я так не страдала душевно – и посудите, я должна уехать через два дня, ничего определенного не узнав о вас. Нет, никогда еще ничего ужаснее я не испытывала в жизни и не знаю, как я не потеряю рассудка. А я-то рассчитывала увидеть вас наконец на этих днях! Посудите, каким неожиданным ударом было для меня известие о вашем отъезде в Москву! Но дойдет ли до вас это письмо и где оно вас достигнет? Вот вопросы, на которые никто не может ответить. Быть может, вы найдете, что я плохо поступила, написав вам, я тоже это нахожу, но я не могу лишиться этого единственного оставшегося мне утешения. Я пишу вам через Вяземского; он не знает, от кого это письмо, он обещал его сжечь, если не сможет вам его передать. Порадует ли оно вас еще? Может быть, вы очень изменились за эти месяцы: оно даже может показаться вам неуместным. Эта мысль, признаюсь, для меня ужасна, но сейчас я могу только думать об опасностях, в которых вы находитесь, минуя всякие другие соображения. Если для вас возможно, ответьте мне ради бога, хотя бы словом. Дельвиг собирался написать вам со мною длинное письмо, в котором он просит вас быть осторожным! Очень боюсь, что вы им не были. Боже, с какой радостью я бы узнала, что вы прощены, если бы

⁸ Див.: Письма женщин к Пушкину // Под ред. и вступ ст. Л.Гроссмана. – М.: «Терра»-«TERRA», 1997. – 240 с.

даже мне не пришлось вас никогда больше увидеть, хотя это условие для меня столь же ужасно, как смерть. Вы не скажете на этот раз, что письмо мое остроумно, оно лишено всякого смысла, и все же я его посылаю таким, какое оно есть. Что за несчастье, право, попадать в каторжники. Прощайте! Какое было бы счастье, если бы все кончилось хорошо, иначе не знаю, что со мной будет. Я страшно себя скомпрометировала вчера, когда узнала ужасную новость, а несколько часов до того я была в театре и наводила бинокль на кн. Вяземского, чтобы рассказать вам о нем по возвращении. Я многое бы вам сказала, но сегодня я говорю обо всем либо чрезмерно много, либо слишком недостаточно и, вероятно, я кончу тем, что порву мое письмо. Моя кузина Анета Керн принимает живое участие в вашей судьбе. Мы говорим только о вас; она одна меня понимает, и только с нею я плачу. Мне так трудно притворяться, а я должна казаться веселой, когда душа моя разрывается на части.

Нетти очень расстроена вашей судьбой. Да охранит и защитит вас небо. Представляете себе, что я буду испытывать, когда приеду в Тригорское. Какая пустота и какое мучение! Все будет мне напоминать о вас. Совсем с другим чувством думала я приближаться к этим местам; Тригорское мне стало дорого, я думала там вновь обрести жизнь; как я горела желанием туда вернуться, а теперь я найду там лишь мучительные воспоминания. Ах, зачем я покинула эти места. Но я говорю вам о своих чувствах слишком откровенно. Пора кончать. Прощайте! сохраните ко мне немного привязанности: мое чувство к вам этого заслуживает. Боже, если бы мне свидеться с вами довольным и счастливым!

Наукове видання

М.В. Папуча

ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ ПЕРЕЖИВАННЯ

Монографія

Технічний редактор – І. П. Борис

Видання друкується за авторським редагуванням

Підписано до друку 20.05.2019 р.	Формат 60x84/16	Папір офсетний
Гарнітура Times New Roman	Обл.-вид. арк. 9,16	Тираж 100 прим.
Замовлення №1033	У м. друк. арк.11,16	

Видавництво
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя.
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4
(04631) 7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@ukr.net

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.